

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԳՐ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ԵՐԱՇԽԱԿՈՐՎԱԾ Է ՈՐՊԵՍ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՆՆԱՐԿ
ՀՀ ԿԳ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵԹՈՒՆՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՈՂՄԻՏԵ

«Հայկական վիճագրություն» ուսումնական ձեռնարկը
տպագրվել է «Զանգեզուրի պղնձա-մոլիբդենային կոմբինատ»
ՓԲԸ գործադիր տնօրեն
Մաքսիմ Անուշավանի Հակոբյանի
հովանավորությամբ

ԳՐՔԻՍ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐ

ՄԱՔՍԻՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

Թանկագին Մաքսիմ Անուշավանի.

Ի սրտե շնորհակալ եմ աշխատությանս տպագրական ծախսերը հոգալու
համար: Դուք աշխարհաշեն մարդ եք, մտավորական այրերի աջակիցն ու
բարեկամը: Վկան՝ այս գրքի լույս ընծայումը: Տասնյակ տարիներ շարունակ
ես աշխատում եմ Սյունյաց փառքի տաճարներից մեկում՝ Վահանա-
վանքում, ուր խաղաղ ննջում են Լեոնաշխարհի հայրենամկեր արքաները,
շինարար թագուհիները, հոգևոր դասի առաջնորդները: Նրանց բոլորի մասին
ես շարադրել եմ Սյունիքի միջնադարին նվիրված իմ երեք մենագրություն-
ներում և հողվածներում:

Այսօր, երբ Ձեր հովանավորությամբ լույս է տեսնում սույն ձեռնարկը՝
ուզում եմ երախտագիտությամբ ասել, - «Ըստ գործոց Ձերոց եղիցին Ձեզ», -
սիրելի բարեկամ:

Ձեր՝ Գրիգոր Գրիգորյան

22.11.2000

Երևան-Կապան-Վահանավանք

ԳՐ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Համառոտ ձեռնարկ բուհերի պատմության և բանասիրության
ֆակուլտետների համար

Г. М. ГРИГОРЯН

АРМЯНСКАЯ ЭПИГРАФИКА

учебное пособие для вузов

Երևան 2000

ԴՏՀ 930.27
ԳՄԴ 63.2
Գ 888

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ և Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի երաշխավորությամբ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Գրախոս՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Բարկեն Առաքելյան

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հայրապետ Մարգարյան

Գրիգորյան Գ.ր.

Գ 888 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:

Համառոտ ձեռնարկ բուհերի պատմության և բանասիրության ֆակուլտետների համար: - Եր.: Չանգակ-97, 2000.- 208 էջ:

«Հայկական վիմագրություն» ուսումնական ձեռնարկում հակիրճ ներկայացված են վիմագրության զարգացման փուլերը, պատմիչների, տեղագիրների և գիտնականների վիմագրագիտական գործունեությունը, վիմագրերի ընդօրինակման և վերծանության տարբեր եղանակներն ու ձևերը, լեզվական իրողությունները, բովանդակային տարբերակումները: Կարևորված է վիմագրերի՝ որպես արժանահավատ սկզբնաղբյուրների նշանակությունը:

Ձեռնարկը բաղկացած է երեք հիմնական բաժիններից՝ տեսական մաս, բնագրեր և վերծանություններ:

Նախատեսվում է բուհերի պատմության, բանասիրության և այլ հումանիտար բաժիններում սովորող ուսանողների, ինչպես նաև հայագիտությամբ զբաղվող մասնագետների համար:

«Հայկական վիմագրություն» բուհական ձեռնարկը լույս է տեսնում առաջին անգամ: Հեղինակը տարիներ շարունակ այս առարկան դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում, «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանում և հանրապետության այլ բուհերում: Նման ձեռնարկի կարիքը վաղուց ի վեր զգացվում էր ոչ միայն պատմության և բանասիրության ֆակուլտետների, այլև Մփյուռքի կրթօջախների համար: Ուստի ընդառաջելով Մայր բուհի հայոց պատմության ամբիոնի երջանկահիշատակ վարիչ, ակադեմիկոս Լ.Ա.Խուրշուդյանի ցանկությանը, ինչպես նաև մի շարք հայագետների հորդորանքին՝ ձեռնամուխ եղանք շարադրելու այս աշխատությունը ի պետու ուսանող երիտասարդության:

Ըստ էության, սա փաստորեն բանալի է լինելու հայոց «քարակերտ մատյանները» վերծանելու, ընդօրինակելու և ուսումնասիրելու համար:

Գրքում ներկայացված են հայկական վիմագրության սկզբնավորման և զարգացման աստիճանական փուլերը, վիմագրագետ-պատմիչների հակիրճ կենսագրականները (Ստեփանոս Օրբելյան, Չաքարիա Քանաքեղի), ըստ հարկի նշված է գիտական վիմագրագիտության երախտավորների արգասաբեր գործունեությունն այս ասպարեզում, խոսվում է բնագրի վերծագասաբեր գործունեությունն այս ասպարեզում, խոսվում է բնագրի վերծանության ժամանակ կիրառվող սկզբունքների, պայմանական նշանների, գրության առանձնահատկությունների (կցագիր, փակագիր և այլն), գաղափարանշանների, թվագրության ձևերի ու եղանակների, վիմագիր ծածկագրության, բանաստեղծական բնագրերի, շինարար վարպետների նշանների, ինչպես նաև անվանաբանական (օնոմաստիկ) երևույթների մասին:

Աշխատությունն օժտված է անհրաժեշտ լուսանկարներով, գրչագրերով և բնագրերի վերծանության ենթաբաժնով:

Գրիգոր Մեսրոպի Գրիգորյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
2.05.2000 թ.

0502000000
Գ 0003(01)-2000 - 2000

ԳՄԴ 63.2

ISBN 99930 - 2 - 148 - 2

© «Չանգակ-97»
© Գր. Գրիգորյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հասարակության զարգացման պատմությունը ցույց է տալիս, որ վաղնջական ժամանակներից սովորույթ է եղել իմաստավորված նշաններ ու պատկերներ քանդակել կամ դրոշմել ժայռերի ու ժայռաբեկորների, կավե տախտակների, ոսկրե, փայտե, մետաղյա առարկաների, առտնին կենցաղային իրերի, ինչպես նաև պապիրուսների վրա: Դրանք հանդիսանում են հնագույն ժողովուրդների պատմության փաստագրերը կամ վավերագրերը, քանզի արտացոլում են հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտները՝ պետական-քաղաքական, ռազմական, օրենսդրական, առևտրային, մշակութային և այլն: Պետական նշանակության վավերագրերը, որպես կանոն, պահպանվում էին արքունական դիվաններում և պաշտամունքային կենտրոններում, իսկ օրենսդրական ակտերը, ձեռագիր մատյաններից զատ, հաճախ փորագրվում էին մեխյանների, հասարակական շենքերի, հետագայում նաև եկեղեցիների որմերին կամ առանձին կոթողների վրա:

Վիճագրությունը տարածված է եղել Հին աշխարհի բազմաթիվ երկրներում՝ Եգիպտոսում¹, Հնդկաստանում², Հին Հունաստանում³, Հռոմում⁴ և այլուր:

Հին Ռուսիայում զգալի քանակ են կազմում ներտաճարային սվադի և որմնանկարների վրա անկանոն ձևով կատարած մակագրությունները, (рѣсѣннѣ), որոնց հեղինակները տարբեր ժամանակներում պաշտամունքային կենտրոններ այցելած հավատացյալներն են: Կիևի Ս.Սոֆիա տաճարի պատերին մեզ հաջողվել է հայտնաբերել 24 հայերեն մակագրություններ՝ թվագրված 16-18-րդ դարերով: Այդ արձանագրությունները վկայում են, որ Հին Ռուսիայի մայրաքաղաք Կիևը թաթարական տիրապետության շրջանում վերանվանվել և կոչվել է Մանքոման՝ գովելի, գեղեցիկ քաղաք (ղիչադերեն լեզվով)⁵: Կիևի, Նովգորոդի և այլ պաշտամունքային օջախների մակագրությունները վերժանել և հրատարակել են Բ.Ա.Ռիբակովը⁶, Ս.Ա.Վիսոցկին⁷, Ա.Ա.Սեդինցևան⁸ և ուրիշներ:

Հայաստանում նույնպես վաղնջական ժամանակներից կիրառվել են այլևայլ գաղափարանշաններ, մեխենագրեր, հիերոգլիֆներ, որոնց ընթերցմամբ և մեկ-

նաբանությամբ նախկինում զբաղվել և այժմ շարունակում են ուսումնասիրել մի շարք գիտնական այրեր (Ա.Գ.Աբրահամյան⁹, Լ.Ա.Բարսեղյան¹⁰, Ռ.Գ.Բարնեթ¹¹, Դ.Ա.Մարտիրոսյան¹², Ա.Ե.Մովսիսյան¹³ և այլք): Լ.Ա.Բարսեղյանը 1960-ական թվականներին առաջինը հանգամանորեն ուսումնասիրեց և հրատարակեց 97 նշանագրեր: Նախամաշտոցյան գրերին և, մասնավորապես, Վանի թագավորության մեխենագրերին վերջերս հատուկ անդրադարձավ Ա.Մովսիսյանը, որը փորձեց նոր մեկնաբանություններ տալ «շուրջ հինգ տասնյակ մեխենագրերի»¹⁴:

Մինչև այժմ հայտնի են 1350 գրակիր առարկաներ¹⁵, ընդ որում շուրջ 300 մեխենագրեր¹⁶: Ուսումնասիրողները ժառանգական կապ են տեսնում միջնադարյան մատյանների նշանագրերի և հիերոգլիֆների միջև: Առաջ է քաշվում այն վարկածը, ըստ որի «բիայնական մեխենագրերի լեզուն հնագույն հայերենն է»¹⁷: Այս կարծիքն առանց թանձրացնելու Ա. Մովսիսյանը հայտնել է «Հնագույն պետությունը Հայաստանում՝ Արատտա» (Երևան, 1992) աշխատության մեջ, գրելով. «Բ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհում բարձրացած պետությունն ունեցել է սեփական գիր»¹⁸ ընդ որում, «գրային համակարգի նշաններն (Վանի թագավորության ժամանակ) ունեին ավելի գծային, քան նկարային տեսք»¹⁹ և որ գծային գրերի համակարգն առաջացել է տեղական պատկերագրությունից: Գրի առաջացման նախափուլը Հայկական լեռնաշխարհում սկզբնավորվել է քարեդարյան ժամանակաշրջանում՝ անցնելով երկու փուլ՝ «առարկայական գիր» և վաղ պատկերագրությունը²⁰: Ա.Մովսիսյանի կարծիքով գաղափարագրությունը ձևավորվել է V հազարամյակից: Նմանատիպ հարցերին առատ լույս են սփռում լեզվաբանական աշխարհագրությունը, հնէաբանությունն ու հնագիտությունը:

Սեզ են հասել երկլեզու (բիլինգվա) և եռալեզու (տրիլինգվա) մի շարք արձանագրություններ (Դարեհ I-ի Բիհիսթունյան ու Ռոզեթյան քարի բնագրերը), որպիսի երևույթը ավանդաբար պահպանվել է մինչև օրս հատկապես հայ գաղթօջախներում²¹: Բազմալեզու բնագրերը կարելի է վերժանել լեզուներից մեկի օգնությամբ²²: Օրինակ՝ Սելիմի կարավանատան 1332 թ. արձանագրության բովանդակությունը Ղ.Ալիշանը վերականգնեց նույն տեղում փորագրված արաբատառ պարսկերենի բաղդատությամբ²³:

Արդեն նշել ենք, որ ժառանգական կապ կա հնադարյան հիերոգլիֆների և միջնադարյան ձեռագիր մատյաններում եղած նշանագրերի (գաղափարանշանների) միջև: Սկզբնաղբյուրներում դրանք կոչվում են «Նշանագիրք իմաստնոց» կամ գաղափարագրեր²⁴: Առաջին անգամ այս նշանագրերի վրա ուշադրություն դարձրեց Մ. Չամչյանը²⁵, այնուհետև՝ Գ. Սրվանձտյանը²⁶, Ի.ս. Հարությունյանը²⁷, Տ.Պալյանը²⁸ և ուրիշներ, որոնք խնդիրը սկսեցին քննարկել տարբեր տեսանկյուններից:

նում ապրած մարդու պարզունակ ընկալումներն ու պատկերացումները իրեն շրջապատող երևույթների, հավատալիքների ու սովորույթների, առօրյա կենցաղի, ինչպես նաև տոմարական հաշվումների վերաբերյալ: Առանձնապես բազմաքանակ են կենդանական աշխարհի՝ մանր ու խոշոր եղջերավոր անասունների, ինչպես նաև գիշատիչ կենդանիների սխեմատիկ գծապատկերները: Հարուստ և բովանդակալից ժայռապատկերներ ունեն Գեղամա³⁶ և Սյունյաց լեռները: Այդ նմուշներն ընդօրինակվել և գիտական շրջանառության մեջ են դրվել հնագետ-պատմաբաններ Գ.Մարտիրոսյանի, Գ.Իսրայելյանի, Գր.Կարախանյանի, Պ.Սաֆյանի և ուրիշների ջանքերով³⁷:

Վերջին տարիներին հայտնաբերված ժայռապատկերներից և քարակերտ արձաններից առավել կարևորվում են Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու շրջանի Ջուլաքար (Ջուլխաս) գյուղի հանդամասերից մեկում գտնված մարդկային կերպարանքներն ու աղավանկերպ ժայռաքանդակները, ինչպես նաև շրջանած զծանկարները, որոնք խորհրդանշում են արևի պաշտամունքի առկայությունը նախնադարյան հասարակության մեջ:

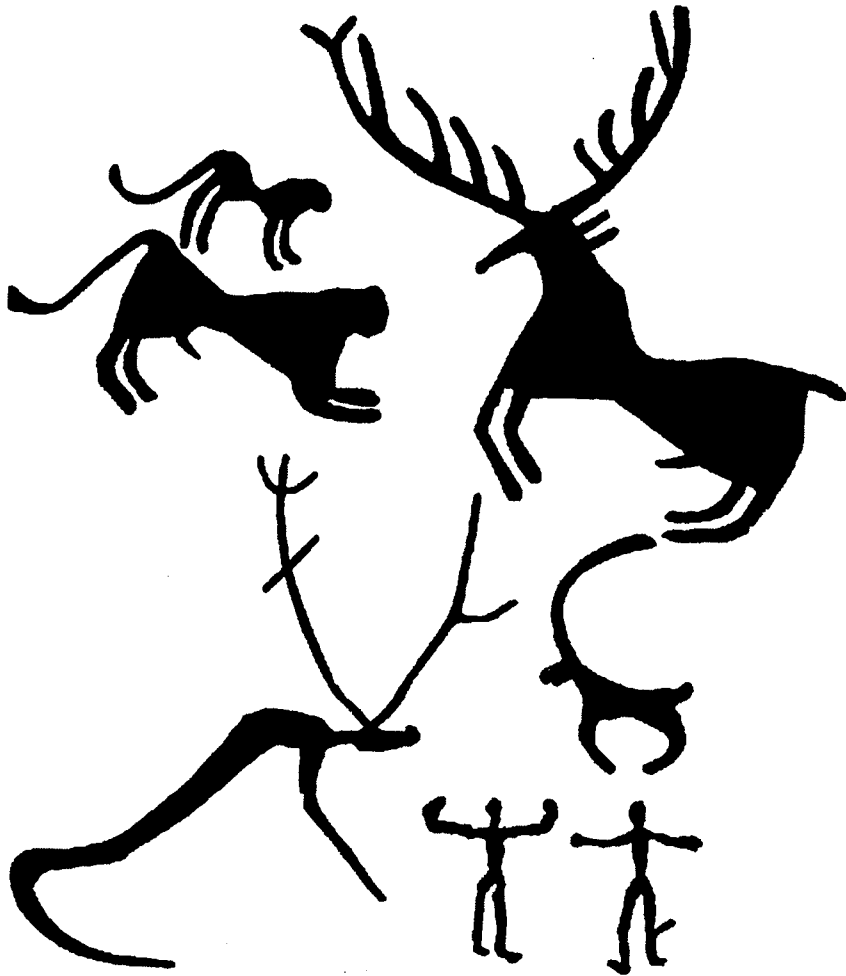
Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները ժայռապատկերներն իրավամբ համարում են «Քարե հանրագիտարաններ»³⁸:

Մ.թ.ա. 9-6-րդ դարերում իբրև պաշտոնական գրագրության նշանագրեր Հայաստանում լայն կիրառում ունեցան սեպագրերը կամ բևեռագրերը,³⁹ որոնք որոշ մասնագետների կարծիքով, չեն եղել ժողովրդա-խոսակցական լեզվի և մտածողության արտահայտիչները:⁴⁰ Ա. Մովսիսյանի կարծիքով Վանի թագավորության շրջանում կիրառվել են «երեք գրային համակարգեր. միջազետության սեպագիրը՝ ասուրերեն, տեղական ոճի սեպագիրը՝ բիայնական սեպագրության լեզվով, և բնիկ հայաստանյան ծագում ունեցող մեհենագրերը՝ հիերոգլիֆները»:⁴¹ Նա չի առարկում Ի. Մ. Դյակոնովին, ըստ որի «բիայնական սեպագրությունը պետք է ստեղծված լինի դեռևս Ք. ա. 14-13-րդ դարերում՝ ծագելով Միտանիի և խեթական տերության գրչության դպրոցներից»:⁴²

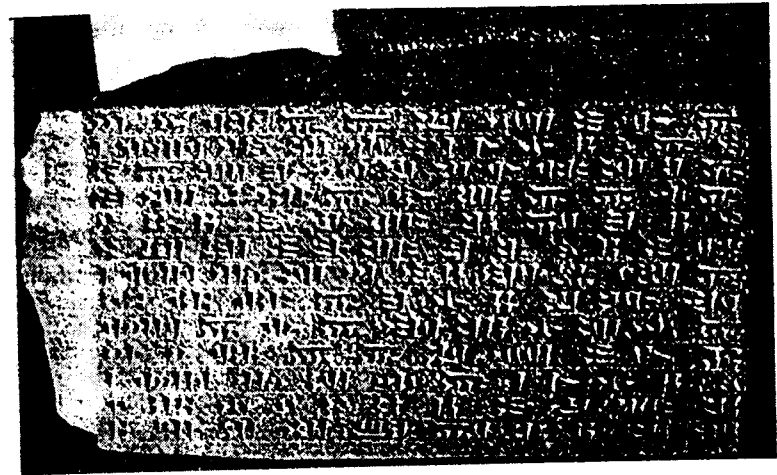
Սեպածև նշանագրերով շուրջ 600 արձանագրություններ են գտնվել Արարատյան (Ուրարտուի) մայրաքաղաք Վան-Տուշպայից, Երևանից, Սևանի ավազանից, Շիրակից, Ջանգեզուրից և այլ վայրերից: Շնորհիվ Էրեբունի (Արին Բերդ) ամրոցում 1950 թ. սեպտեմբերի 25-ին հայտնաբերված Արգիշտի I թագավորի արձանագրության տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի ներկա մայրաքաղաքը՝ Երևանը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 782 թվականին:

Նկար 1
ժայռապատկերներ (Սյունիք)

Նկար 2
ժայռապատկերներ (Սյունիք)

«Խալդի աստծու մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին այս անառիկ ամրոցը կառուցեց և անվանեց Էրերունի քաղաք՝ ի հզորություն Բիայնիայի և ի ահաբեկում թշնամու երկրի: Արգիշտին ասում է. հողն այստեղ ամայի էր, այստեղ ես մեծ գործեր կատարեցի: Խալդի աստծու մեծությամբ, Մենուայի որդին՝ Արգիշտին, Բիայնիայի հզոր թագավորը, Տուշպա քաղաքի տերը».⁴³

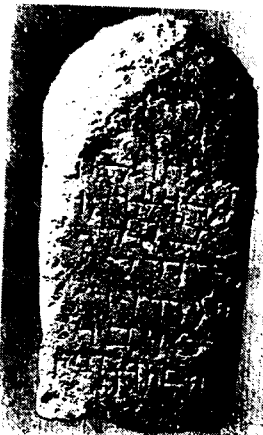
Էրերունին հիմնադրելու մասին Արգիշտին հիշատակություն է թողել նաև Վանի Խորխոռյան արձանագրությունում, որը հայտնաբերվել է 1916 թվականին:

Սեպագրերից հետո Հայաստանում սկսվեց կիրառվել արամեերենը (արամեական գիրը), որը պատկանում էր լեզուների սեմական ընտանիքին և իբրև միջազգային լեզու լայն կիրառում է ունեցել նաև Հայաստանում:⁴⁴

Արամեական արձանագրություններ, հիմնականում «սահմանաքարեր», հայտնաբերվել են Սևանի ավազանում, Ջանգեզուրում և այլուր: Դրանք համառոտ հիշատակագրություններ են, որոնցում նշվում են իշխանավորներին արքայի անունից տրվող կամ նրան ենթակա տարածքների սահմանները:

Ամենածավալուն արամեերեն արձանագրությունը, 9 տող, Հայաստանում հայտնաբերվել է Սիսիանից Գորիս ընթացող մայրուղու շինարարության ժամանակ: Այս, ինչպես և Գառնիի արձանագրության վերծանությունը կատարել է հայտնի արևելագետ Ա. Գ. Փերիխանյանը:⁴⁵

Այլալեզու վիճագրերը քաջ ծանոթ են եղել մեր միջնադարյան պատմիչներին: Սովսես Խորենացին նշում է.

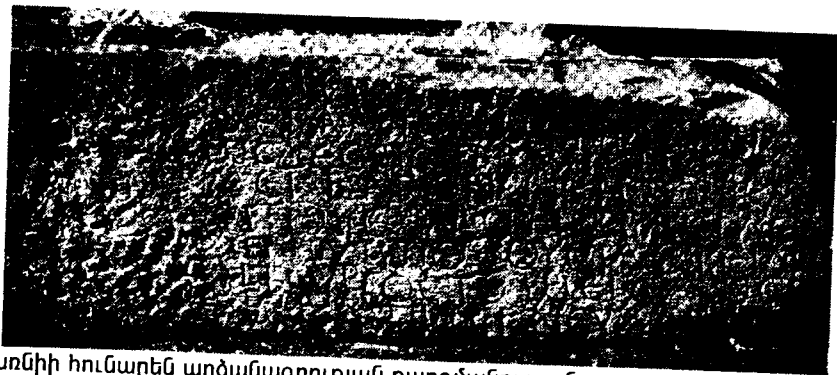
Չանգեզուրում հայտնաբերված արամեերեն վեճագրի վերձանությունը թարգմանաբար «... Գյուղը պատկանում է Արտաշես Արքային, Բարուն, Չարեհի որդուն և Նեկփառին, թագադիր, Աշխարհաստի որդուն»:

«Ոչ միայն այս (խոսքը Վանի ժայռի արձանագրության մասին է-Գ. Գ.), և այլև ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ (Շամիրամ) գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»:⁴⁶

Պատմահայրը վկայում է «Արտաշիսյան սահմանաքարերի», Գառնիի հունարեն արձանագրության⁴⁷, ինչպես նաև «հելենացի գրով» այլ վիճագրերի մասին:⁴⁸

7-դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանը նշում է, որ քուրմերի և քրիստոնյաների ճակատամարտից հետո սպանվածների դիակները լցրեցին մի փոսի մեջ և հուշարձան կանգնեցրին վրան մակագրելով.

«Առաջին պատերազմ, որ եղել յոյժ սաստիկ պատերազմին գլխաւոր Արձան քրմապետին, որ կայ այսր ի թաղման եւ ընդ նմա արս հազար երեսուն եւ ութ եւ զայս պատերազմ արարաք վասն Գիսանեայ կոչոց եւ վասն Քրիստոսի»:⁴⁹

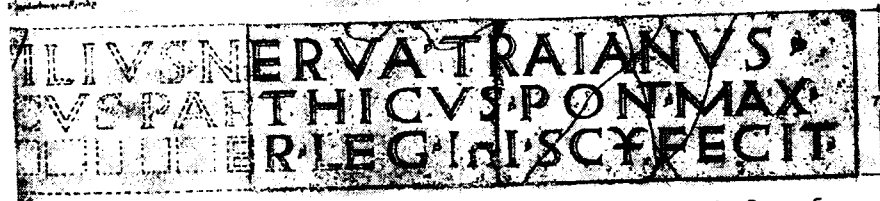
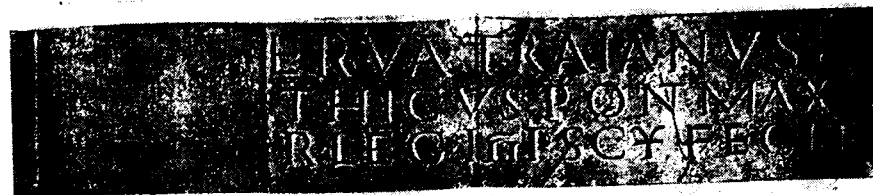
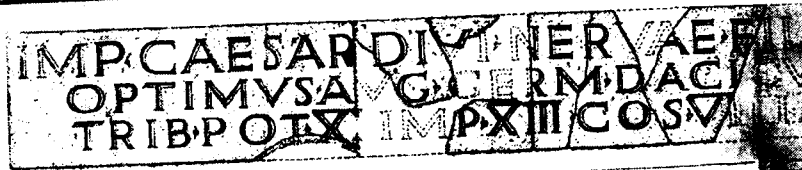
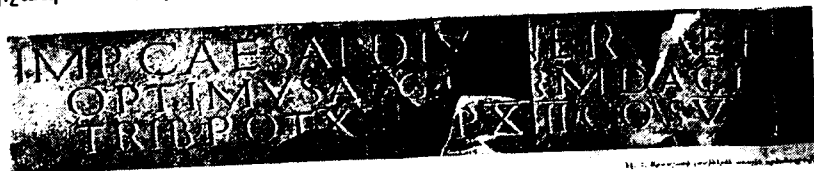

Գառնիի հունարեն արձանագրության թարգմանությունը.
«Հելլոս Տրդատը, թագավորը Մեծ Հայքի... որպես դեսպոտ հիմնեց Ազ... թագուհու համար այս անտիկ բերդը՝ թագավորության 11-րդ տարում: Մենենասը իշխանավորի հովանավորության ներքո, վճարում է որպես լիտուրգոս մեծ եռանդով և շնորհակալությամբ գինը՝ Սատե վկայի ներկայությամբ» («ԳԱ Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, N 3, էջ 53-54):

Այս հուշակոթողի արձանագրությունը, պատմիչի վկայությամբ, «գրեցին ասորի եւ հելլենացի գրով եւ յոյժ եւ իսմայելացի նշանաւ»:⁵⁰ Նա նշում է նաև «ի տախտակս պղնձի»⁵¹ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից արձանագրություն փորագրել տալու, դեռևս կիրառվող «բևեռների նշանների» («գրեւեռս նշանին») այսինքն սեպագրերի մասին:⁵²

Նախամաշտոցյան շրջանում, արամեերենից հետո, առավել գործածական է եղել հունարենը, որով մեզ են հասել տասնյակ վիճագրեր Տիգրանակերտից,⁵³ Ապարանից,⁵⁴ Արմավիրից⁵⁵ և այլ վայրերից: Հայաստանում գտնվել են նաև լատինատառ և արաբատառ արձանագրություններ:⁵⁶

Լատիներեն 6 արձանագրություններ են հայտնաբերվել Խարբերդում, Վարդապատում, Արտաշատում և այլուր: Ահա Արտաշատի արձանագրությունը.

Թարգմ. «Իմպերատոր Կեսար աստվածային, Ներվայի որդի Ներվա Տրայանոս, Օպտիմոս (լավագույն), Օգոստոս (վեհափառ), Գերմանիկոս (Գերմանական), Ղակիկոս (Ղակիական), Պարթևիկոս (Պարթևական), Գերագույն քուրմ, Մաքսիմոս (մեծագույն), տրիբունի իշխանությամբ (օժտված) 20 անգամ. կայսր (հռչակված) 13 անգամ, հյուպատոս 6 անգամ (հայրենիքի հա՛յր), սկյութական IV լեզուներ կատարեց (կանգնեցրեց)» (ՊԲՀ, 1967, N 4, էջ 308)

ՀԱՅԱՏԱՌ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՁԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

**«Նրանց (հայերի) պատմությունը
քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վրա գրված
արձանագրություն է»:**

Սեն-Մարտեն

Հայերեն (Մաշտոցյան) գրերով վիճագրությունը սկիզբ է առել 5-րդ դարում գրերի գյուտից հետո:

Եղիշե պատմագիրը, խոսելով 451 թ. գոյամարտի մասին, վկայում է, որ Ավարայրի ճակատամարտում զոհվածներից շատերի աճյունների վրա հետագայում կանգնեցնում էին մահարձաններ՝ մահատակվածների անունների հիշատակմամբ:

«Բազում արձանք էին կանգնեալ յանուն նոցա և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա»:⁵⁷

Ավանդություն է պահպանվել այն մասին, թե ինչպես Հռիփսիմն արքայադուստրը մահամերձ վիճակում թախանձում է հորը՝ Աշոտ Գ Ողորմածին (953-977) իր վախճանից հետո հիշատակագրություն փորագրել տալ «**Ի վերայ վիմի միոջ» քանզի «թուղթքն եղծանիցին ի հրոյ կամ ի ջրոյ, սակայն քարեայ արձանն անջինջ մնասցէ յաւիտեան»:**⁵⁸

Հայ ժողովրդի «քարակերտ մատյանները» երկրի քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով մնում էին գիտնականների տեսադաշտից դուրս, թեև պատմիչներն ըստ անհրաժեշտության երբեմն վերծանել և օգտագործել են դրանք: Բազմաթիվ արձանագրություններ են կորստից փրկել հայրենանվեր ճանապարհորդ-աշխարհագիրները, որոնք շրջագայությունների ժամանակ չեն գլացել ընդօրինակել և իրենց գրքերում գետեղել հարյուրավոր վիճագրեր: Սակայն նպատակալաց կերպով վիճագրերը վերծանել և իբրև պատմական սկզբնաղբյուրներ օգտագործել է 13-րդ դարի մեծանուն պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը:

ՎԻՍԱԳՐԱԳԵՏ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

1. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ (1250-ական թթ.-1303)

Միջնադարի ակնավոր պատմագիր, կրոնական, քաղաքական և մշակութային գործիչ, վիճագրագետ Ստ. Օրբելյանը ծնվել է պատմական Սյունիքի Ծղուկ գավառում (այժմյան Սյունիքի մարզի Սիսիանի ենթամարզ) 13-րդ դարի 50-ական թթ.: Նրա հայրը Սյունիքի իշխանաց իշխան, հայոց և վրաց աթաբեկ (գահաժառանգի խնամակալ) Տարսայիճ Օրբելյանն էր, մայրը՝ «բարեպաշտ տիկին» Արուզ Խաթունը: Մանկուց Ստեփանոսը որդեգրվել է հորեղբորը՝ գահերեց իշխան Սմբատին (Սմբատ «արքային»): Նախնական կրթությունը ստացել է Տաթևի վանքում, ուր այլ առարկաներին զուգընթաց երաժշտության դասեր է վերցրել նշանավոր վանահայր Հայրապետ եպիսկոպոսից:

1273 թ. հորեղբոր մահվանից հետո, գահերեցությունն անցնում է Տարսայիճին, որը և տեղափոխվում է Վայոց ձոր, բնակություն հաստատելով նախ՝ Արփա (Արենի), ապա՝ իշխանամիստ Եղեգիս գյուղաքաղաքում:

1282 թ. Տարոնից Արևելյան Հայաստան գաղթած գիտնական-վարդապետ Ներսես Մշեցու ջանքերով, Պռոշյան և Օրբելյան տոհմերի նյութական և բարոյական օժանդակությամբ բացվում է Գլաձորի ուսումնա-գիտական կենտրոնը, որի առաջին ունկնդիրներից է նաև լինում պատանի Ստեփանոսը: Օրբելյան իշխանները ցանկանում էին իրենց տոհմի մենաշնորհը դարձնել մահանգի ոչ միայն քաղաքական իշխանությունը, այլև հոգևոր նվիրապետությունը: Թերևս, սա էր հիմնական պատճառը, որ Մեծն Տարսայիճ իշխանը Գլաձորի համալսարանն ավարտած իր շնորհալի զավակին ուզում էր տեսնել Սյունյաց 12 գավառների մետրոպոլիտի աթոռին: 1287 թ. արևելյան եպիսկոպոսների հանձնարարականով Ստեփանոս վարդապետը մեկնում է Կիլիկիա՝ հայոց հայրապետից եպիսկոպոս ձեռնադրվելու ակնկալիքով: Այստեղ եղած երեք ամիսների ընթացքում նա մտերիմ հարաբերություններ է հաստատում Լևոն Գ թագավորի, ազնվականների և բարձրաստիճան հոգևորականության հետ, խորամուխ է լինում կաթողիկոսարանի հարուստ գրապահոցների մեջ, ուսումնասիրում է Կիլիկյան հայկական թագավորության քաղաքական-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Ստանալով եպիսկոպոսական գավազան՝ Ստ. Օրբելյանը վերադառնում է հայրենիք:

Նորընծա թեմական առաջնորդին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է միավոր-

րել Տաթևի և Նորավանքի երկփեղկված աթոռները՝ մեկ գավազան, մեկ հոգևոր հովիվ կարգախոսով: Ստ. Օրբելյանը եկեղեցուց հեռացնում է նաև «գայլացեալ հովիւներին», որոնք մակարույծ կյանք էին վարում:

Իբրև բարեկիրթ և մեծահարուստ իշխանազուն, նա առանձնակի ուշադրութիւն է դարձնում նահանգի հոգևոր-կրթական օջախներին, վերականգնում է մոնղոլ խաներից ստացած «ինջու»-ական իրավունքը, ապահարկել է տալիս իր տնօրինության տակ եղած վանքերն ու եկեղեցիները, նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Գլաձորի համալսարանի ուսուցչապետների և սաների համար:

Ստ. Օրբելյանի գրական ժառանգությունից մեզ են հասել մի շարք ստեղծագործություններ,⁵⁹ որոնց մեջ առանձնանում է «Պատմութիւն տանն Սիսական» պատմագիտական երկը, որը նա ավարտին է հասցրել 1297 թ. Վայոց ձորի Նորավանքում:

Նա առաջին հայ պատմիչն է, որ ընդօրինակել և իր «Պատմութեան» էջերում գետեղել է բազմաթիվ վիմական արձանագրություններ, որոնց գիտական արժեքը՝ իբրև պատմական սկզբաղբյուրների, դարից դար առավել կարևորվում է հայագիտության համար:

Ստ. Օրբելյանի վերծանությունների շնորհիվ մեզ են հասել Տաթևի, Վանեվանի, Մաքենյաց վանքի, Նորավանքի և բազմաթիվ այլ պաշտամունքային կենտրոնների պատերին փորագրված վիմագրությունները, որոնցից շատերն այժմ եղծված են, քայքայված կամ չարամտորեն ոչնչացված: Ստ. Օրբելյանի «Պատմութեան» մեջ վկայակոչված արձանագրությունները արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և իրավական հարաբերությունների, ժողովրդից զանձվող հարկերի ու տուրքերի և դրանց վերացման՝ ապահարկության ձևերի ու եղանակների, իշխանական տոհմերի, ինչպես նաև երկրի մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտների մասին:

Ստ. Օրբելյան-վիմագրագետի դիմանկարը ցույց տալու համար՝ զուգահեռ մեջբերենք Վանեվանի Ս. Գրիգոր եկեղեցու 903 թ. արձանագրության օրբելյանական ընթերցումը՝ բաղդատելով այն գիտական հրատարակության հետ:

Ըստ Ստ. Օրբելյանի

«Յանուն Աստուծոյ ես Շապուհ Բագրատունի՝ Հայոց սպարապետ, տերանց տէր, որդի Աշոտոյ Հայոց թագաւորի, ի ժամանակս Հայոց թագաւորի մեծին Սմբատայ՝ հարազատ եղբոր իմոյ, և վերադիտողի Հայոց հայրապետի տեառն Հովհաննիսի, իմացայ և ծանեայ, թե ամենայն փառք և մեծութիւն սպառելոց են և վաղիւ կորնչելոց. մեծափափագ տենչանօք վերակացու և տեսուչ առնելով զքոյր իմ Մարիամ՝ Սիւնեաց տիկին, յիմումս իշխանութեան ի Վանեվանս տուն Աստուծոյ կանգնեալ վիմատաշ կոփածովք, շատածախ գանձիք և մեծաջան վաստակովք կատարեալ. թերևս լիցի ինձ ողորմութիւն յայնմ աւուր, յորժամ բանքն սպառին և գործքն թագաւորեն: Եւ տուաք ի քեզ Վանեվանուց վանական՝ հայր Աբրահամ, աղօթել և վայելել, և որ այլք յետ քո յաջորդեն և պաշտօնեայք խորանին՝ յորժամ ժողովիք միաբան յաղօթս, և կերակրիք յանմահական կերակրոյն, յիշեսցիք զիս և զիմսն, զի արասցէ ողորմութիւն ողորմածն Աստուած: Եւ ետուիինզ գեղոց սահման՝ Կոթաքարն, Աղաբոյ վանսն, Շաւառնահողն, Գետամէջն, Կթանոցն, Գետավանաց ծովն, երկու հարիւր վաթսուն դրամ ի Կոթաքարէն, հինգ հարիւր երեսուն ի Բրտենեացն, վեց հարիւր վաթսուն ի Աղաբոյ վանացն ծովէ, իմն հարիւր իննսուն ի Կարբին գետերէն և նաւերէն. որում մի ոք իշխեսցէ հակառակել: Եւ թէ յանդոցնի ոք՝ յերեք հարիւր ութ և տասն հայրապետացն նզովեալ եղիցի, և մասն և բաժին զՅուդայիսն առցէ: Ի թուիս Հայոց 352 (903).⁶¹

Ըստ «Դիվանի»

«Յանուն Աստուծոյ. ես Շապուհ Բագրատունի, Հայոց սպարապետ, տերանց տէր, որդի Աշոտի Հայոց թագաւորի, ի ժամանակս Հայոց թագաւորի մեծի Սմբատայ, հարազատ եղբար իմոյ, եւ վերադիտողի Հայոց հայրապետի տէառն Յեւանիսի, իմացայ եւ ծանեայ թէ ամենայն փառք եւ մեծութիւն ըսպանելոց են եւ վաղիւ կորնչելոց. եւ մեծափափագ տենչանովք վերակացու եւ տեսուչ առնելով զքոյր իմ Մարիամ, Սիւնեաց տիկին, յուրում իշխանութեան, ի Վանեվանի վանս, տուն Աստուծոյ կանգնել վիմատաշս կոփածովք, շատածախ գանձիք եւ մեծաջան վաստակովք կատարել, թերևս լիցի ինձ ողորմութիւն յայնմ աւուրն՝ յորժամ բանքն սպառին եւ գործք թագաւորեն: Եւ տուաք ի քեզ Վանավանու վանական հայր Աբրահամ աղաթել եւ վայելել. եւ որ այլ յետ քո այլ յաջորդին եւ պաշտամեայք խորանիսդ յորժամ ժողովիք միաբան յաղաթս՝ եւ կերակրիք անմահական կերակրոյն՝ յիշեսցիք զիս եւ զիմսն, զի արասցէ ողորմութիւն ողորմածն Աստուած: Ծ: Գ: գեղո սահման՝ Կոթաքար, Շաւառնահողն, Գետամէջն, Կթանոց, Գետավանաց ծովն: ՄԿ: (260) դրամ ի Կոթաքար, ՇԼ: (530) ի Բրտելեցն :ՈԿ: (660) յԱղիբողանաց :ԶԴ: (990) ի Կարբին գետերէն եւ նաւերէն».⁶⁰

Արձանագրության մնացած մասը չենք մեջբերում այլոց հավելում լինելու պատճառով:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստ. Օրբելյանն այս վիճաբանությունն օգտագործել է իբրև պատմական սկզբնաղբյուր, կատարելով մասնակի շտկումներ, որոնցից էպպես չի տուժել բնագրի բովանդակությունը: Պատմիչը ավելացրել է միայն անձնի մասը, որպիսին, իրոք, բացակայում է Վանեվանի արձանագրության մեջ:

Ակադ. Գ. Օրբելին, նկատի ունենալով Ստ. Օրբելյանի վիճաբանագիտական վաստակը, նրան է վերագրում «**հայկական արձանագրությունների առաջին հավաքողի**» պատիվը:⁶²

Մեծանուն պատմագիրը վախճանվեց 1303 թ. և ամփոփվեց Ամաղուի Նորավանքի՝ Օրբելյան իշխանագույնների տոհմական գերեզմանատանը: Տապանաբարին փորագրված է.

«**ԹՎ. :ՉԾԲ: (1303). ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ՀԱՆԳՍՏԷ ԱՂՆ ՄԵՇԻ ՄԵՏՐՎՊՈՒԼԻՏԻՆ ՍԻԻՆԵԱՏ ՍՏԵՓՈՒՆՈՒ:**»:⁶³

2. ՉԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՆՑԻ (1627–1699)

Ուշ միջնադարի ականավոր պատմագիր, վիճաբան Չաքարիա Քանաքեռցին ծնվել է 1627 թ. Քանաքեռ ավանում: Պատանի հասակից եղել է կրոնավոր: Տարիներ շարունակ զբաղվել է ուսուցչական աշխատանքով: Հոփաննավանքում վանահայր եղած ժամանակ գրել է «Պատմագրություն» խորագիրը կրող աշխատությունը, որի 3–րդ մասը ամփոփում է հիշյալ վանքի պատերին փորագրված արձանագրությունները:

Խոսելով Չաքարիա Քանաքեռցու մասին, ակադ. Մ. Աբեղյանը նկատում է.

«**Չաքարիա Սարկավազը բացի մատենագիրներից և գրքերի հիշատակարաններից՝ օգտվում է նաև արձանագրություններից. նա ընդօրինակում է պատերի վրա եղած արձանագրությունները և մանրամասն ճշտությամբ զետեղում է իր «Կոնդակի» մեջ, որով Չաքարիան հանդիսանում է մեր մատենագրական, արձանագրական թանկագին հիշատակները ժողովողների նախահայրը:**»:⁶⁴

Մեծ գրականագետի կարծիքն ընդունելի է այն առումով, որ Չաքարիա պատմագիրը վերծանել և ընդօրինակել է Հոփաննավանքի բոլոր կարևոր վիճաբանները, իսկ Ստ. Օրբելյանը՝ ապրելով Չաքարիայից շուրջ 400 տարի առաջ, վիճական բնագրերն օգտագործել է խիստ ընտրությամբ, ըստ անհրաժեշտության:

Վիճական արձանագրություններ հավաքելու և հրատարակելու աշխատանքները ծավալվեցին 19–րդ դարում: Ներսես Աշտարակեցին 1825 թ. օգոստոսի 31–ին Սանահնի վանքի առաջնորդ Հարություն վարդապետ (ինտագատի)՝ արքեպիսկոպոս) Բարսեղյանին հղած նամակով առաջարկում է ուշադրություն արտագրել վանքերի, եկեղեցիների, հնագույն գերեզմանաքարերի վրա եղած արձանագրությունները և ուղարկել իրեն՝ տպագրելու նպատակով:⁶⁵

Հայոց «քարե մատյանները» վերծանելու, ընդօրինակելու և հրատարակելու ասպարեզում վիթխարի գործ կատարեցին Սինաս Բժշկյանը,⁶⁶ Հովհաննես Շահիաթունյանը,⁶⁷ Սարգիս Ջալալյանը,⁶⁸ Մկրտիչ Էմինը,⁶⁹ Մակար Բարխուդարյանը,⁷⁰ Մեսրոպ Սմբատյանը,⁷¹ Քաջբերունին (թժ. Գ. Տեր–Հովհաննիսյան),⁷² Հովհաննես Ղրիմեցին,⁷³ Արիստակես Սեղրակյանը,⁷⁴ Երվանդ Լալայանը,⁷⁵ Խաչատուր Քուչուկ–Հովհաննիսյանը,⁷⁶ Մելիքսեթ Բեկը,⁷⁷ Կարապետ Բասմաջյանը⁷⁸ և շատ ուրիշ երախտավորներ:

Առանձնակի պետք է նշել մեծանուն հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի՝ իբրև տեսաբան–վիճաբանագետի անուրանալի վաստակը: Երբեք չլինելով Հայաստանում, նա

Սինաս Բժշկյան

Սարգիս Ջալալյան

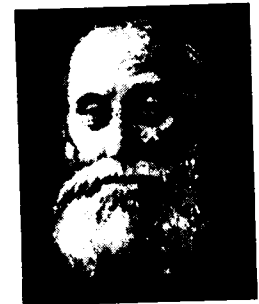
Մակար Բարխուդարյան

Երվանդ Լալայան

Մեսրոպ Սմբատյան

Ղևոնդ Ալիշան

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍՎՋՔՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1 ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌ
(1864–1934)

Հայ վիճագրության իբրև առանձին գիտաճյուղի զարգացման մեծ երախտավորները հանդիսացան Ն. Յա. Մառը և Գ. Ա. Օրբելին: Ուսումնասիրելով նրանց թողած գիտական ժառանգությունը, հիրավի, զարմանք ու հիացմունք է առաջացնում այս մեծանուն այրերի նվիրվածությունը հայ ժողովրդի անցյալի մշակույթի, մասնավորապես գրավոր աղբյուրների նկատմամբ:

Ն. Մառը առաջին անգամ Հայաստան եկավ 1890 թվականին, իսկ 1892–ին սկսեց Անի քաղաքի պեղումները: 1909–1911 թթ. Յա. Ի. Սիմիռնովի և ճարտարապետ Կ. Կ. Ռոմանովի ընկերակցությամբ նա պեղումներ կատարեց Գառնիի հեթանոսական տաճարի ավերակներում, սակայն մեծ գիտնականի ուշադրության կենտրոնը միշտ մնում էր Անին իր խորհրդավորությամբ:

Խոսելով Բագրատունյաց հռչակավոր մայրաքաղաքի մասին՝ Ն. Մառը գրում է. «Անին գիտության համար թանկ է ոչ միայն հայկական արվեստի ստեղծագործություններով, այլև իր բոլոր վիճագրական և առարկայական հուշարձաններով»:⁸⁶ Ն. Մառի գնահատմամբ «Արձանագրությունները պարունակում են շատ տվյալներ ինչպես ժամանակագրության և տիրող տոհմերի ծագումնաբանության ճշտման, այնպես էլ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում ժամանակի հասարակության ներքին կյանքի լուսաբանման համար մայրաքաղաքի և ամբողջ իշխանության ու եկեղեցական կազմակերպչական ձևերի, տուրքերի համակարգի և հարկերի տեսակների ու շատ այլ հարցերի վերաբերյալ»:⁸⁷

Հայ վիճագրական հուշարձանների կապակցությամբ Ն. Առաքի շարադրած հոդվածներն⁸⁸ ու զեկուցագրերը⁸⁹ ազնիվ հոգատարության արգասիք են: Ռուսաստանի կայսերական հնագիտական հանձնաժողովին Ն. Մառի հղած զեկուցագրերում բարձր են գնահատվում հայերեն, ինչպես նաև վրացերեն վիճագրերը, հետևաբար կոչ է արվում անհապաղ ձեռնամուխ լինել հավաքչական աշխատանքներին:⁹⁰

Ն. Մառն առաջարկում է կազմակերպել վիճագրական արշավախումբ՝ հետևյալ կազմով. Թ. Ժորդանի (պատմաբան), Ա. Քուրաթեյազե (վրացերենի ուսուցիչ), Ե. Թաղաշյուխի (պատմաբան), Գ. Տեր-Մկրտչյան (իրավունքի դոկտոր), Երվ. Լալայան (ազգագրագետ), Գ. Մանանդյան (փիլիսոփայության դոկտոր), Ստ. Մալխասյան (պատմաբան–գրականագետ), Մ. Տեր-Մովսիսյան (Մագիստրոս): Ցանկություն են հայտնել արշավախմբին մասնակցելու Իվ. Ջավա-

կարողացել է իր գրքերում⁷⁹ զետեղել նախորդ վերձանողների և իրեն թղթակցողների կողմից ուղարկված հարյուրավոր վիճագրեր, որոնք տրվել են շատ դեպքերում բոլորովին նոր ընթերցմամբ կամ էական ուղղումներով:

Դ. Ալիշանը գտնում էր, որ հայկական վիճագրերը «ոչ նուազ պատուական և անողք են ազգային պատմության», քանզի «անխաբ հայելիք են հանձարոյ եւ ոգւոյ նախնեաց մերոց»:⁸⁰ Եվ քանի որ ժամանակը «ամ ըստ ամ էւ օր աւուր կրօժ, ծախէ եւ ծածկէ զնոսին», խորհուրդ է տալիս առանց հապաղելու զբաղվել վիճագրերի հավաքման աշխատանքներով:⁸¹

Ակադ. Գ. Մանանդյանը վիճական արձանագրությունները համարում էր «առաջնակարգ աղբյուրներ», առանց որոնց հնարավոր չէ հանգամանորեն լուսաբանել միջնադարյան Հայաստանի իրավա–քաղաքական և հատկապես սոցիալական կյանքը:⁸² Համանման կարծիք են հայտնել Ն. Մառը⁸³ և ուրիշները:

1912 թ. «Հանդէս Անսօրեայ» պարբերականում ակնամավոր լեզվաբան Գր. Ա. Դառյանը տպագրեց հայտարարագիր այն մասին, որ ինքը պատրաստվում է հրատարակել «Հայարձան» խորագրով մի ժողովածու և խնդրում է իրեն ուղարկել վիճական բնագրերի ընդօրինակումներ:⁸⁴

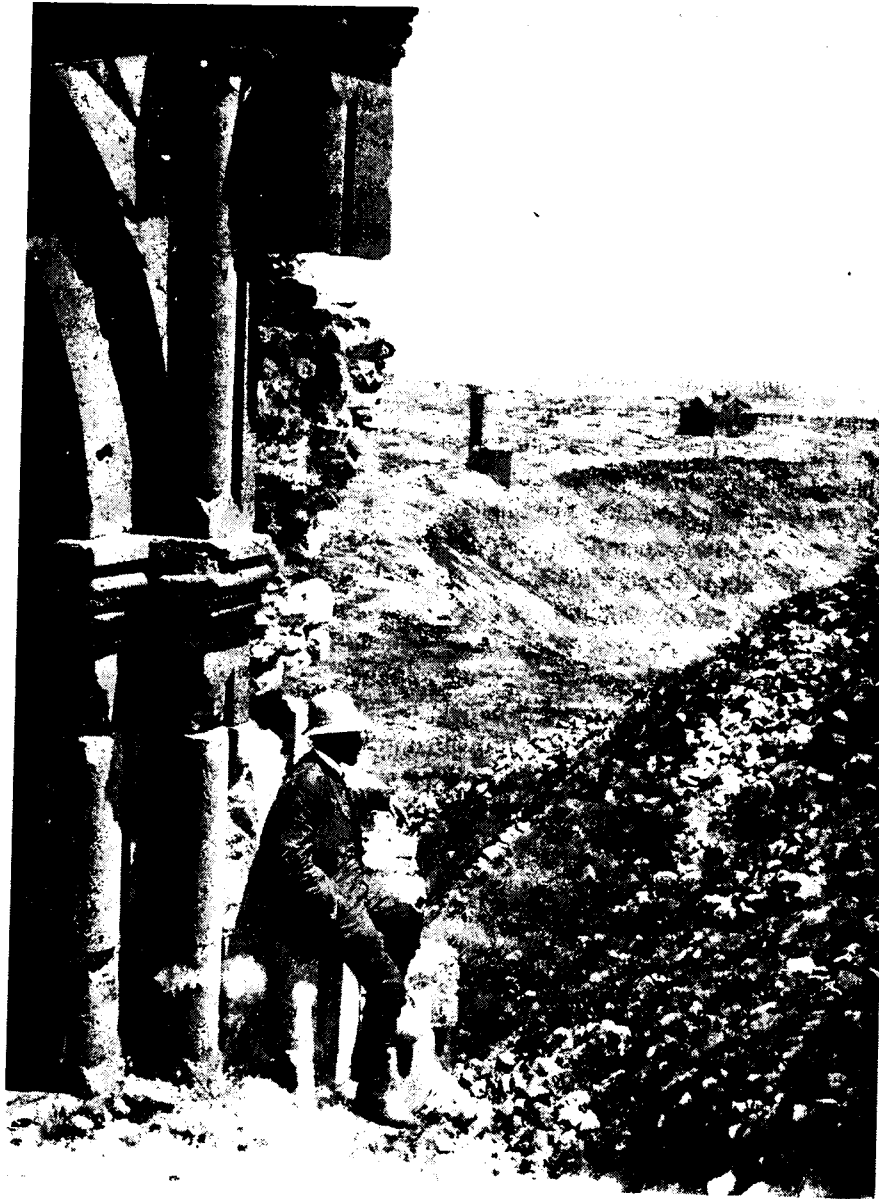

Կարապետ Կոստանյան

1913 թ. Ն. Յա. Մառի ռուսերեն առաջաբանով Սանկտ–Պետերբուրգում տպագրվեց ճանաչված հայագետ Կարապետ Կոստանյանի կազմած «Վիճական տարեգիրը»⁸⁵ ուր ամփոփված էին 1328 արձանագրություններ՝ դասավորված ժամանակագրական սկզբունքով: Անշուշտ, սա հեռու էր գիտական կորպուս–ժողովածու կոչվելուց, թեև երկար տարիներ հանդիսացավ հայագետների սեղանի գիրքը: Այստեղ բացակայում են վիճագրերի լուսանկարները, գրչագրերը, էստամպային կրկնօրինակումները: «Վիճական տարեգիրը» տարբեր հեղինակների աշխատություններից բանաբաղված ժողովածու է:

Բոլոր նախորդ հրատարակիչները հնարավորություն և միջոցներ չունեին հայկական վիճագրերը տպագրել եվրոպական կորպուս–ժողովածուների մակարդակով: Սակայն նրանց կատարածը անուրանալի է և մեծ գնահատանքի արժանի:

19–րդ դարի երկրորդ կեսին հարաբերականորեն նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել վիճագրագիտությանը զարկ տալու համար. հանդես էին եկել համալսարանական կրթությամբ նվիրյալներ՝ Քերովբե Պատկանյան, Գովհաննես Անիդի, Ներսես Ներսիսյան, Սկրտիչ Էմին, Գրիգոր Խալաթյան, որոնք Պետերբուրգի համալսարանում և Լազարյան ճեմարանում պատրաստում էին հայագետ–կովկասագետներ: Նրանց սաներից և գործընկերներից էին Ն. Յա. Մառը, Գ. Ա. Օրբելին և ուրիշներ, ինչ փույթ, թե նրանք գործելու էին կամ գիտական ծրագրեր էին մշակելու Հայաստանի սահմաններից հեռու, Ռուսական կայսրության մայրաքաղաքներում, Կովկասում կամ այլուր:

Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառը Անիում

խովը (Ջավախիշվիլի), Ն. Ադոնցը և Ս. Տեր-Ավետիսյանը, որ այդ ժամանակ ուսանում էր կայսերական համալսարանի 4-րդ կուրսում:⁹¹

Ն. Մառը շահագրգիռ համառությամբ հետևում էր վիճարկական արշավախմբի կազմակերպման ընթացքին, ձգտելով նաև ֆինանսական միջոցներ հայթայթել արշավախմբի մասնակիցների և վիճակաբանական բնագրերի լուսանկարման համար:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը 1903 թ. մայիսի 12-ի թիվ 1221 որոշմամբ վիճարկական արշավախմբի ընդհանուր ղեկավար է առաջադրում Ն. Մառին: Ծրագրում նախատեսվում էր 10-ական մամուլ ծավալով հրատարակել «Հայերեն և վրացերեն արձանագրությունների ժողովածու»-ները՝ օժտված գիտական ապարատով, հատկապես լուսանկարներով և գրչագրերով:⁹²

1904 թ. մայիսի 23-ին կայացավ խորհրդակցություն, իսկ հնագիտական հանձնաժողովի համագումարը տեղի ունեցավ Թբիլիսիում հունիսի 10-ին: Ի թիվս այլոց, համագումարին մասնակցում էին Իվ. Ջավախիշվիլին, Օ. Պ. Կարբելովը, Ա. Քութաբելաձեն, Երվ. Լալայանը, Գ. Մանանդյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Ե. Թաղայշվիլին, Ս. Տեր-Ավետիսյանը, Մեսրոպ Մագիստրոսը, Գր. Խալաթյանցը: Ն. Մառը ժողովականներին ծանուցում է, որ արդեն տպագրության են պատրաստ Երվ. Լալայանի կազմած (Գորիսի⁷) պրակը և Շիրակի արձանագրությունների ժողովածուն: Նա ներկաներին զգուշացնում էր հավաքչական աշխատանքների ժամանակ վիճակաբանական բնագրերը վերծանելիս լինել առավել զգույշ՝ հիմք ունենալով նույնականության սկզբունքը: Պահպանելով գիտական էթիկայի տարրական պահանջները՝ մեծ գիտնականն առաջարկում էր ստուգել և բնագրերի հետ նորից համեմատել Ղ. Ալիշանի և Մ. Բրոսեի նախկին ընթերցումները:

Ցավոք, Ն. Մառի կազմակերպական տքնաջան աշխատանքը սպասելի արդյունք չտվեց. հայ-վրացական միացյալ վիճարկական արշավախումբը չգործեց քաղաքական աննպաստ պայմանների և գիտնականների միջև ծագած տարածայնությունների պատճառով: Ի չիք դարձան մեծ հայագետի երազանքները:

2. ՀՈՎԱՏԵՓ ՕՐԲԵԼԻ (1887-1961)

Ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելի

Հայ խոշորագույն արևելագետ, հնագետ և վիճարկագետ, գիտության անխոնջ կազմակերպիչ Հովսեփ Արբելի Օրբելին ծնվել է 1887 թ. մայիսի 8(20)-ին Քութայի քաղաքում: Ավարտել է Թբիլիսիի արական 3-րդ գիմնազիան (1904 թ.), ապա սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը (1911 թ.) ունկնդրելով Ն. Մառին, Ն. Անդոնցին, Իվ. Ջավախիշվի-

լուն, Յա. Սիմիոնովին: 1906–1917 թթ. մասնակցել է ԱՄԻի պեղումներին և այլ արշավախմբերի աշխատանքներին: 1912 թ. ընտրվել է Պետերբուրգի Հնագիտական ընկերության անդամ: 1914 թ. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանում դասավանդել է հնագիտություն, Հայաստանի պատմություն, հայկական արձանագրագիտություն և քրդերեն: 1916 թ. Ն. Մառի հետ պեղումներ է կատարել Վանում, ապա նաև Գառնիում, Փարպիում, Աշտարակում և Անբերդում:

Իբրև հասարակական մեղադրող նա մասնակցել է ֆաշիստական Գերմանիայի պարագլուխների Նյուրնբերգյան դատավարությանը (1946 թ.):

Հ. Օրբելին արտասահմանյան մի շարք համալսարանների (Լոնդոն, Թեհրան և այլն) պատվավոր դոկտոր էր և պրոֆեսոր:

Հ. Օրբելին իրավամբ համարվում է հայ գիտական վիճագրագիտության հիմնադիրը և «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի ստեղծողներից մեկը:

Հայ վիճագրության վերծանության սկզբունքները Հ. Օրբելին առաջին անգամ շարադրեց 1914 թ. սեպտեմբերի 6–ին Պետերբուրգի համալսարանում կարդացած իր դասախոսություններից մեկում, որը կոչվում էր «**Հայկական վիճական արձանագրությունների գիտական նշանակությունը**»: Հայերեն թարգմանությամբ այլ լույս տեսավ «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի 1–ին պրակում (1966 թ.):

1909 թ. օգոստոսին Ն. Մառի երաշխավորությամբ Ռուսաստանի Կայսերական ակադեմիայի պատմաբանասիրական բաժանմունքը Հ. Օրբելուն գործուղում է Խաչեն: Ապագա գիտնականն ընդամենը 17 օրվա ընթացքում վերծանում և ընդօրինակում է շուրջ 270 վիճագրեր Գանձասարի վանքից, Վաճառից, Խաչխութից, Հավապտուկից, Կոչիկ անապատից, Մեծառանից Ս. Հակոբա վանքից, Խաթրավանքից, Դադի վանքից և այլ վայրերից: Արցախում եղած ժամանակ Հ. Օրբելին նկատում է պատմությունը կեղծելու այնպիսի մի արգահատելի երևույթ, որը դժբախտաբար, շարունակվում է նաև հետագա տարիներին: Իրողությունն այն է, որ բեկերի մի խումբ Գանձասարի ընդարձակ կալվածները սեփականելու միտումով քերել և ոչնչացնել է տալիս այդ նշանավոր պատմա–մշակութային օջախի պատերին փորագրված գրությունները, որոնցում հանվանե նշված էին վանքապատկան կալվածներն ու տիրույթները:

Հայ գիտնականներից թերևս ամենից ավելի Հ. Օրբելին էր բարձր գնահատում հայերեն վիճագրերի պատմագիտական արժեքը:

«**Հայաստանի առավել հետաքրքրական կողմը՝ ժողովրդի կյանքը, ոչ միայն ընտանեկան կենցաղը, կահկարասին, քաղաքային բարեկարգությունը, այլև նույնիսկ միջնադարյան հայ քաղաքի հասարակական կառուցվածքը,**— գրում է նա,— մնում էին միանգամայն անհայտ, քանի դեռ չէին ուսումնասիրվել վիճական արձանագրությունները, հնագիտական հուշարձանների այն առաջին տեսակը, որը պատմագիտական աղբյուրներ-

րի շարքը մտավ շնորհիվ Ս. Բրուսեի և Ղ. Ալիշանի»:⁸³ Հ. Օրբելու կարծիքով, առանց վիճական արձանագրությունների մենք չենք կարող պատկերացում ունենալ ԱՄԻի քաղաքային վարչության ներքին կառուցվածքի, գոյություն ունեցած «**քաղաքային խորհուրդների, ավագների խորհրդի, աչքի ընկնող ավագանու և այլնի մասին**»:⁸⁴

Պատմիչների երկերում հանդիպող հատուկեմտ տերմիններն իրական նշանակություն կարող են ստանալ արձանագրական նյութի հիման վրա:

Հ. Օրբելին հատուկ ուշադրություն էր դարձնում վիճագրերում հանդիպող անվանաբանական երևույթներին, գտնելով, որ օտար, մուսուլմանական, մեծ մասամբ արաբական անուններ էին ձգտում ունենալ առաջին հերթին հայ ազնվական դասի ներկայացուցիչները: Մենք այս խնդիրներին հատուկ կանդաղառնանք ստորև՝ «**Անձնանուններն ու ազգանունները (տոհմանունները) վիճական բնագրերում**» ենթաբաժնում:

«**Հայերեն արձանագրագիտության բնագավառում ԱՄԻի դպրոցի և հատկապես Հ. Օրբելու վաստակը ոչ միայն նրա հավաքած և հրատարակած արձանագրություններն են,**— գրում է ակադեմիկոս վիճագրագետ Ս. Գ. Բարխուդարյանը,— **այլև գերազանցապես այն, որ նա մշակեց և հիմք դրեց գիտական նոր մոտեցման դեպի այդ սկզբնաղբյուրները և ապա մշակեց նրանց հավաքման և հրատարակման համար ժամանակակից գիտության բարձր պահանջների ոգով սկզբունքներ և մեթոդներ, որոնք ուղեցույցներ դարձան հետագա ուսումնասիրողների համար**»:⁸⁵ Հ. Օրբելին առաջինը հայագիտության ասպարեզում մշակեց հայկական փակագրերի առանձին տառանմուշներ, որոնցից 500–ը ներկայացրեց տպագրության «Христианский Восток» հանդեսին:

Հ. Օրբելին շնորհակալությամբ է խոսում իր ուսուցիչ Ն. Մառի մասին՝ հեծմեստաբար նրան վերագրելով վերծանության գիտական մեթոդ ստեղծելու նախապատվությունը: «**Նոր նյութեր հայկական վիճագրության**» ծավալուն հոդվածում Ն. Մառը քանիցս առաջարկում էր համախմբել Անդրկովկասի մասնագետների ուժերը գիտական ժողովածուներ հրատարակելու նպատակով, սակայն, ինչպես վերը նշեցինք, այդ կարևոր գործը մնաց խանձարուրում:

Հ. Օրբելու ուսումնասիրությունների շրջանում հայագիտությանը հայտնի էին ընդամենը 1500 արձանագրություններ, որոնք նա ցանկանում էր հրատարակել «**Corpus inscriptionum armenicarum**»—«**Դիվան հայ վիճագրության**» խորագրով: Վերնագրի կաղապարը, ըստ երևույթին, նա վերցրել էր Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Թեոդոր Մոմզենի «Corpus inscriptionum latinarum» բազմահատոր ժողովածուից:⁸⁶

Հ. Օրբելին կտրականապես բողոքում էր այն երևույթի դեմ, երբ պատմական հուշարձանները վերանորոգելիս ծեփի տակ սվաղվում են հին գրությունները: Նա

խիստ զայրացել էր, որ 1912 թ. Օշականում Գրեյի գյուտի տոնակատարության նախընթաց օրերին ծեփով սվաղել և ծածկել էին հին արձանագրությունները:⁹⁷

3. Օրբելին ստեղծեց նաև հինգ տարբերանշաններ (գծիկ, կախման կետեր (կամ բազմակետեր), կիսափակագծեր, մեծ փակագիծ, տողատման նշան), առանց որոնց չի կարելի ներկայացնել գիտական հրապարակումները:

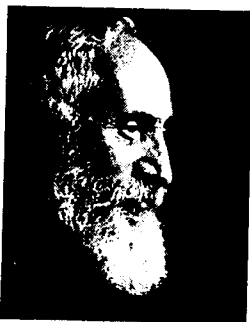
Նկատի ունենալով մեր «քարակերտ մատյանների» հույժ կարևորությունը Հայաստանի և հարակից երկրների ժողովուրդների անցյալի պատմության համար՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը քանիցս անդրադարձել է վիճաբարգիտության զարգացման և արշավախմբերի կազմակերպման խնդիրներին՝ առանձնապես կարևորվում է 1986 թ. նոյեմբերի 14-ի որոշումը⁹⁸, որի տակ ուրախությամբ կստորագրեր երջանկահիշատակ 3. Օրբելին:

3. Օրբելու և Ն. Մառի կարծիքով ձեռագիր մատյանների հետ միասին հայկական վիճագրերը կազմում են հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հիմքերի հիմքը: Ձեռքել մեր մագաղաթյա և քարակերտ մատյանները՝ նշանակում է առհավետ կորցնել ոչ միայն անցյալի պատմությունը, այլև հայ ժողովրդի ինքնության առիվատշյան:

3. Օրբելին շտապում էր, շտապում էր ավելի, քան մենք այսօր. վիճական բնագրերը մեծ մասամբ գտնվում են բաց երկնքի տակ, մշտապես ենթակա արևի, անձրևի, ծյան, սառնամանիքների, քամու ներգործությանը. անգիտակից անձինք անխնայաբար ոչնչացնում են դրանք, ժամանակի ընթացքում եղծվում և քայքայվում են բնագրերը՝ դառնալով անընթեռնելի:

Այս կապակցությամբ 3. Օրբելին գրում էր.

«Չխոսելով արդեն այն գանձերի մասին, որոնք ծածկված են հին շենքերի ավերակների կամ բերածո ավազների տակ, կարելի է պատկերացնել, թե որքան նյութ ենք հայտնաբերելու դեռևս, եթե նույնիսկ պեղումներով չզբաղվենք, այլ միայն հավաքենք այն, ինչ գտնվում է հողի մակերեսին, և այդ գործում պետք է շտապել»:⁹⁹

Գարեգին Յովսեփյան

3. ԳԱՐԵԳԻՆ ՅՈՎՍԵՓՅԱՆ (1867–1952)

Հայ խոշոր արվեստաբան, վիճագրագետ-պատմաբան, փիլիսոփայության դոկտոր Գարեգին Կարապետի Յովսեփյանը (Գարեգին Ա Կաթողիկոս Մեծի տանն Կիլիկիո) ծնվել է 1867 թ. դեկտեմբերի 17-ին Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ գյուղում: 1890 թ. ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, ապա ուսումը շարունակել է Բեռլին-

նի, Յալլեի և Լայպցիգի համալսարաններում (1892–1896 թթ.): 1897-ից դասավանդել է Գևորգյան ճեմարանում, լինելով նաև մատենադարանապետ: 1898 թ. ձեռնադրվել է վարդապետ և նշանակվել Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ և «Արարատ» ամսագրի խմբագիր: Ալ. Թամանյանի, Աշխ. Քալանթարի և ուրիշների հետ միասին մասնակցել է Հայաստանի պատմական հուշարձանների պահպանման կոմիտեի ստեղծման աշխատանքներին: 1925 թ. Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսեփյանը նշանակվել է Դրիմի և Նոր Նախիջևանի թեմական առաջնորդ: Կրոնավորի սև սքեմի տակ բաբախում էր հայրենամուտ գիտնականի սիրտը: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ նա եռանդուն մասնակցություն ունեցավ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարայան համար նյութական միջոցներ հայթայթելուն:

Գ. Յովսեփյանն ունեցել է բազմաբեղուն գրիչ. ուսումնասիրություններ է գրել հայոց պատմության տարբեր հիմնահարցերի շուրջ: Անգնահատելի արժեք են ներկայացնում «Քարտեզ հայ հնագրության» («Շողակաթ», Էջմիածին, 1913) աշխատությունը, ուր տրված է 5–15-րդ դարերի հայկական տառանշանների անցման փուլերի իրական պատկերը, ապա՝ «Խաբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ» եռահատոր ուսումնասիրությունը (1928–1943, 2-րդ հրատ. 1969 թ.), որի 3-րդ հատորն ամբողջապես նվիրված է հայկական վիճագրերի վերծանությանն ու մեկնաբանությանը: Հանձին Գ. Յովսեփյանի հայ վիճագրագիտությունն ունի իր խոշոր մասնագետին. Անիի, Գառնիի, Արագածի պեղումներին մասնակցելը առավել ամրապնդեց հնագետ-պատմաբանի նրա վարկանիշը: Գ. Յովսեփյանը բազմաթիվ վիճագրեր է հայտնաբերել Վայոց ձորից, Կոտայքից և այլ վայրերից: Նրա վերծանություններն անթերի են, ստույգ և նույնական:

Աշխարհբեկ Քալանթար

4. ԱՇԽԱՐԴԲԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐ (1884–1942)

Տառապանքով անցել ու ողբերգությամբ է ավարտվել նվիրյալ հայագետ Աշխարհբեկ Աղալոյի Քալանթարի կյանքը: Ծնվել է 1884 թ. փետրվարի 11-ին Գուգարաց աշխարհի Արդվի գյուղում (այժմյան Լոռու մարզի Թումանյանի շրջան): 1903 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան, ապա՝ 1906 թ. տեղի N. 3 արական գիմնազիան: 1907–1911 թթ. սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-վրա-

5. ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԽՈՒՂԱՐՅԱՆ (1898—1970)

Սեղրակ Բարխուղարյան

Ականավոր վիճագրագետ Սեղրակ Գևորգի Բարխուղարյանը ծնվել է 1898 թ. մարտի 21-ին Իրանի Սալմաստ գավառի Չավթվան գյուղում: Տեղափոխվելով Երևան սովորել և 1928 թ. ավարտել է պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետը: 1932–1937 թթ. ղեկավարել է հնագիտական մի շարք արշավախմբեր: Այնուհետև՝ մեղադրվելով ազգայնականության մեջ, 17 տարի անց է կացրել կալանավարներում: Մինչ այդ, նա հասցրել էր լույս ընծայել «**Վեփրուխի երկիրը**» աշխատությունը (1935 թ.), որն իր ժամանակի ուրարտագիտության ակնառու ուսումնասիրություններից էր:

Ս. Բարխուղարյանի գիտական ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ է զբաղեցնում «**Չայ միջնադարյան ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ**» մենագրությունը, որը շարադրվեց իբրև թեկնածուական թեզ և տպագրվեց 1963 թվականին: Այստեղ Ս. Բարխուղարյանը ի հայտ է բերել մինչև այդ անծանոթ 70 ճարտարապետների (մինչև 17-րդ դարը ներառյալ), 130 քանդակագործ վարպետների և 49 վիճագիր գործերի անուններ՝ նշելով նրանց կատարած դերը հայոց ճարտարապետության և արվեստի պատմության մեջ: Սակայն տքնաջան ուսումնասիրողին առավել հարազատ էր հայկական վիճագրագիտության ասպարեզը, որին և նվիրվեց մինչև իր կյանքի մայրամուտը:

Ս. Բարխուղարյանի կարծիքով՝ մինչև 1960-ական թվականները հրատարակված ժողովածուները corpus-ներ չի կարելի անվանել, քանզի՝

1. Նախորդ վերածնողները չեն եղել մասնագետներ.
 2. Վիճագրերը համարելով կարևոր և ոչ կարևոր՝ ընդօրինակել են միայն դյուրընթեռնելի բնագրերը.
 3. Չեն պահպանել արձանագրությունների հնագրական, ուղղագրական-քերականական առանձնահատկությունները, կատարել են անհարկի ուղղումներ և սրբագրումներ.
 4. Չեն օգտագործել տեխնիկական միջոցներ, բացակայում են լուսանկարները, գրչագրերը և նստամայային կրկնօրինակումները:
- Ս. Բարխուղարյանն առաջարկում էր վիճագրական ժողովածուներ կազմելիս օգտվել գործող վանքերում և Մատենադարանում պահպանվող «**Քոթուկ**»-մատյաններից, որոնցում կան նախկինում ընդօրինակված բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք այժմ գոյություն չունեն կամ մեզ են հասել քայքայված ու եղծված վիճակում: Ընթերցելիս պետք է առաջնորդվել բնագրի և

ցական բանասիրության և պատմության բաժինը: Աշակերտել է Ն. Մառին, Տուրակին, Սմիռնովին, Բարտոլոմեոս: Պեռևս ուսանելու տարիներին՝ 1907 թ. մասնակցել է Անիի պեղումներին: 1917 թ. Ն. Աղոնցի հետ միասին գործուղվել է Վան՝ սեպագրերն ուսումնասիրելու և նորերը հայտնաբերելու ակնկալիքով: 1920 թ. օգտվելով պատեհ առիթից, մեկնել է Անի և զբաղվել Անիի և նրա շրջակայքի վիճագրերի ընդօրինակմամբ: 1921–1937 թթ. Երևանի համալսարանում դասավանդել է հնագիտություն, հայոց պատմություն և Յին Արևելքի պատմություն: Պրոֆեսոր (1929 թվից) Ա. Քալանթարը հանդիսանում է Չայաստանի հուշարձանների պահպանման կոմիտեի հիմնադիրներից մեկը (1923 թ. գիտնական քարտուղարը):

Ա. Քալանթարի տպագիր աշխատանքներից մեզ են հասել «**Քարե դարը Չայաստանում**» (1925 թ.), «**Յին Վաղարշապատի պեղումները**» (1935 թ.) և բազմաթիվ հոդվածներ՝ հատկապես սեպագրերի մասին:¹⁰⁰ Նա հատուկ նշում է Յին Արևափրի շրջակայքում հայտնաբերված հունարեն արձանագրության կարևորությունը հայագիտության համար:¹⁰¹ **Վիճական արձանագրությունները**, գրում է նա, «**մեր պատմության ամենահիմնական աղբյուրն են**»:¹⁰² Ն. Մառի և այլոց աշխատանքներով պարզվել է, շարունակում է նա, «**որ հնագույն կուլտուրայի ստեղծողները, Չայաստանի նախաբնակները, ունեցել են նաև գիր, գրականություն (ընդգծումը Ա. Քալանթարին է-Գ.Գ.), հայտնագործված են և արդեն իսկ հավաքված մի քանի հարյուր առանձին արձանագրությունների բնագրեր, փորագրված ժայռերի վրա հիերոգլիֆ և գծային գրերով**»:¹⁰³ Փարիզի «*Revue archeologique*» հանդեսում 1929 թ. լույս է տեսնում Ա. Քալանթարի՝ հայկական արձանագրությունների մասին հոդվածը:¹⁰⁴ Ուսումնասիրողը խոսում է «**հայ վիճական արձանագրությունների կորպուսի կազմման**» անհրաժեշտության մասին:¹⁰⁵

Յ. Օրբելին հիշում է, թե ինչպես Անիի Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցու շուրջ պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 131 բեկորանոց արձանագրությունը հմտորեն կարողացավ վերականգնել միայն Ա. Քալանթարը:¹⁰⁶ Պատահական չէ, որ Ն. Մառը Ա. Քալանթարին համարել է «**Կովկասում միակը, որի վրա կարելի է հենվել, երբ խոսքը վերաբերում է հայկական վիճագիր հուշարձաններին**»:¹⁰⁷ Ակադ. Բ.Ն. Առաքելյանը՝ ժամանակակից հայ վիճագրագետների մեծանուն հովանավորն ու աջակիցը, ըստ արժանվույն գնահատում է Ա. Քալանթարի գիտական վաստակը:¹⁰⁸ Վերջերս վիճագրագետներ Յ. Մելքոնյանն ու Գ. Սարգսյանը անգլերենով հրատարակեցին Ա. Քալանթարի տարիներ առաջ կազմած ծեռագիր աշխատությունը՝ Վանաստանի արձանագրությունների ժողովածուն:¹⁰⁹

վերծանության նույնականության սկզբունքով: Այս ամենի մասին Ս. Բարխուդարյանը շարադրում է «Դիվանի» 1-ին պրակում զետեղված «Չայկական վիճագրություն» խորագիրը կրող առաջաբանում:

Մեծ վիճագրագետի երազանքը կատարվեց մասնակիորեն. նրա կենդանության օրոք տպագրվեցին Սյունիքի Ջանգեզուրյան հատվածի (ի բաց առյալ Մեղրու շրջանը), Վայոց ձորի և մասամբ Գեղարքունիքի պրակները, իսկ Արցախի ժողովածուն վիճագրության բաժնի աշխատակիցների ջանքերով և ակադ. Բ. Ն. Առաքելյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ Ս. Բարխուդարյանի մահվանից 12 տարի հետո՝ 1982 թվականին: Այժմ տպագրության են պատրաստվում Յյուսիսային Հայաստանի և Շիրակի թերակատար ժողովածուները, որոնք իբրև կարևոր պատմական սկզբաղբյուրներ համալրելու են «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարը:

«Արձանագրությունների հավաքման աշխատանքները,— գրում էր Ս. Բարխուդարյանը,— կապված են երկարատև և ծանր ճամփորդությունների ու նյութական միջոցների հետ»,¹¹⁰ որոնցից այսօր, ցավոք, մենք զրկված ենք: Իսկ բաց երկնքի տակ եղած անգնահատելի սկզբնաղբյուրները՝ վիճական արձանագրությունները, օրավուր եղծվում ու ոչնչանում են մեր աչքի առաջ, մեր աչքից հեռու:

Կարո Ղաֆադարյան

6. ԿԱՐՈ ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ (1907–1976)

Բազմավաստակ վիճագրագետ, հնագետ–պատմաբան Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանը ծնվել է 1907 թ. ապրիլի 20–ին Ախալցխի ջաղաքում: 1931 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետի պատմության բաժինը: 40–ը չբոլորած ապագա պրոֆեսորը «Չայկական գրի սկզբնական տեսակները» ձեռագիր աշխատության համար արժանանում է Մելքոնյան մրցանակի:

Կ. Ղաֆադարյանը շուրջ 25 տարի եղել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի տնօրենը: 1959 թ. մինչև իր կյանքի ավարտը նա ղեկավարել է ՀՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Միջին դարերի հնագիտության բաժինը: 1961 թ. պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանին շնորհվել է գիտության վաստակավոր գործչի կոչում: Ականավոր գիտնականը վախճանվեց 1976 թ. հոկտեմբերի 21–ին, 69 տարեկան հասակում, բարի հիշատակ թողնելով իր բազմաթիվ ուսանողների և հետևորդների մեջ:

Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի գիտական ժառանգության ցանկում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում վիճագրագիտական աշխատությունները՝ «Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները» (1948 թ.), «Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները» (1957 թ.), «Հաղբատ» (1963 թ.), «Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները» (1975 թ.), որոնք թեև շարադրված են «Դիվանից» տարբեր սկզբունքներով (ուսումնասիրվող համալիրների շինարարության պատմություն, կառույցների չափագրություններ, տարրըներցումների համեմատական քննություն և այլն), սակայն ընթերցողը հստակ պատկերացում է կազմում այդ խոշոր հուշարձանախմբերի և մերօրյա հայոց մայրաքաղաքի քարակերտ մատյանների մասին:

Հայ վիճագրագետների սեղանի գիրքն է «Չայկական գրի սկզբնական տեսակները» (1939 թ.) փոքրածավալ մենագրությունը, որտեղ հեղինակը համեմատական վերլուծության եղանակով ներկայացնում է Մեսրոպյան այբուբենի անխտիր բոլոր տառերի փոփոխությունները սկզբից մինչև ուշ միջնադար:¹¹¹

* * *

Չայկական վիճագրերի ուսումնասիրման ասպարեզում ակնառու վաստակ ունի բանասեր–վիճագրագետ Սուրեն Ավագյանը, (1918–1983), որի աշխատություններն¹¹² առանձնանում են պատմա–բանասիրական վերլուծությունների բարձր մակարդակով: Հետևելով բնագրի նույնականության սկզբունքին՝ Ս. Ավագյանը բազմաթիվ ճշգրտումներ և սրբագրումներ է կատարել նախորդ հրատարակիչների ընթերցումներում: 1977 թ. Ս. Ավագյանի և Հո. Ջանփոլադյանի համատեղ ջանքերով լույս տեսավ «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի 6–րդ պրակը, որն, անտարակույս, հայագիտության մնայուն արժեքներից է:

Հայաստանի վրացերեն և վրաստանի հայերեն վիճական արձանագրությունները վաղուց ի վեր գրավել են կովկասագետների սևեռուն ուշադրությունը: Այդ արժեքավոր հուշարձանները հանգամանորեն ուսումնասիրել և աղբյուրագիտական քննության է ենթարկել Պարույր Մուրադյանը:¹¹³ Նա ջանադրությամբ հայտնաբերելով խաթարված ու տեղահանված հայագիր մի արձանագրություն՝ մեկ ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ վրաց ճարտարապետության գլուխ–գործոցներից մեկի՝ Ջվարիի կառուցող ճարտարապետը եղել է հայագրի թողոսակը:¹¹⁴

Վերջին տասնամյակներում հայագիտությունը և, մասնավորապես, վիճագրագիտությունը հայտնվեցին անկման եզրին. ընդհատվեցին կանոնավոր գործող ամենամյա վիճագրական արշավախմբերի աշխատանքները: Սակայն գտնվեցին նվիրյալներ, որոնք պատեհ առիթն օգտագործելով՝ կարողացան մոռա-

ցության չտալ այս կարևոր բնագավառը: Այդ նվիրյալներից է վիճագրագետ-պատմաբան Սուրեն Սաղունյանը, որի գիտական հոդվածներն ու առանձին ուսումնասիրությունները («Աշտարակ», Երևան, 1998, «Մարմաշենի վանքը», Էջմիածին, 1998 և այլն) աչքի են ընկնում ինքնատիպ մեկնաբանություններով: Առանձնապես կարևորվում են վիճագրերի ծածկագրության և զարդագրության, համառոտագրության և փակագրության վերաբերյալ Ս. Սաղունյանի շահեկան աշխատանքները:

Արդի հայկական վիճագրագիտության մշակներից են **Գրիգոր Գրիգորյանը, Արզամ Այվազյանը, Գագիկ Սարգսյանը, Գուսիկ Մելքոնյանը և ուրիշներ**, որոնք ծագում են շարունակել նախորդ երախտավորների հայրենամակեր գործը:

Մի խումբ վիճագրագետներ
Նկարում աչից ծախ. Պատ. գիտ. թեկն., վիճագրագետ Գուսիկ Մելքոնյանը, վիճագրության բաժնի վարիչ, պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանը (գրքի հեղինակը), վիճագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող պատմ. գիտ. թեկն. Գագիկ Սարգսյանը և գրչագրող-նկարիչ Լևոն Ավազյանը

ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1938 թ. օգոստոսի 20-ին Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը (ժողովմխորիդ) ակադ. Գ.Ա.Օրբելու ղեկավարի հիման վրա որոշում ընդունեց՝ կազմակերպել վիճագրական արշավախումբ խորհրդային Հայաստանի տարածքում եղած վիճագրերը հավաքելու և գիտական հիմունքներով հրատարակելու նպատակով: Արշավախմբի կազմում ընդգրկվեցին Գ.Օրբելին (ղեկավար), հնագետ-պատմաբաններ Աշխարհբեկ Քալանթարը, Սեդրակ Բարխուդարյանը, Կարո Ղաֆադարյանը և ուրիշներ, սակայն վերահաս 2-րդ Համաշխարհային պատերազմը և հայ գիտնականների ձերբակալությունները պատճառ դարձան այս ծրագրի խափանման:

Ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյան

1943 թ. հիմնադրվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան, և նրա առաջին նախագահ Գ.Օրբելին չնոռացավ անդրադառնալ վիճագրական արշավախմբերի ստեղծման հարցին: 10 տարի անց Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը դարձյալ քննարկման նյութ դարձրեց այս խնդիրը, սակայն գործը տեղից շարժվեց միայն 1959 թ., երբ նորաստեղծ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմում ակադ. Բ.Ն.Առաքելյանի ջանքերով հիմնադրվեց հայ վիճագրության բաժին Ս.Գ.Բարխուդարյանի գլխավորությամբ:

Ինստիտուտի գիտական խորհուրդը որոշեց վիճական արձանագրությունները հավաքել վարչա-տարածքային սկզբունքով, ըստ առանձին շրջանների: Ընդօրինակված բնագրերը պետք է ունենային լուսանկարներ, գրչագրեր և, ըստ հարկի՝ սեղմ մեկնաբանություններ ու ծանոթագրություններ: Այսպիսով սկսեց հրատարակվել «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարը:

Առ այսօր լույս են ընծայվել 8 պրակներ:

1966 թ. երկար փորձություններ անցնելուց հետո տպագրվեց I պրակը (II պրակի տպագրությունից 6 տարի հետո): Այն կազմել էր Գ.Օրբելին դեռևս Ամիում կատարած պեղումների ժամանակ: Սակայն հորդացած Նևա գետի ջրերը լցվել էին Պետական Էրմիտաժի նկուղահարկերը և անդարձ կորստյան պատճառ դարձել Գ.Օրբելու ձեռքով պատրաստված ծուլածո տառատեսակների ու

արտատիպերի: Բարեբախտաբար, մեկ օրինակ փրկվել էր ոչնչացումից, որը և հիմք ծառայեց «Դիվանի» I պրակի համար: Պրակում գետեղված են 266 արձանագրություններ Անի մայրաքաղաքից և նրա շրջակայքից: Գ.Օրբելու շնորհիվ փաստորեն կորստից փրկվեցին ճակատագրի բերումով մեզ այսօր անձեռնմխելի դարձած Բագրատունյաց մայրաքաղաքի բազմաբովանդակ վիճագրությունները:

Պրակն ընթերցողը նկատում է, թե ինչպիսի բարեխղճությամբ, գիտնականին վայել պատասխանատվությամբ և գերազույն համբերությամբ է խոշոր արևելագետը հավաքել, համադրել և վերականգնել վաղուց ի վեր եղծված, քայքայված ու պակասավոր վիճագրերը:

Անիի հնագիտական արշավախմբի անդամ, արվեստագետ-լուսանկարիչ Արամ Վրույր

Գ.Օրբելին և Սամոի հետ միասին հայ վիճագրագիտությունը բարձրացրեց համաշխարհային գիտության մակարդակի:

II պրակը, որում գետեղված են 421 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Ծղուկ, Գաբանո, Բաղք, Կովսական և Աղահեջք գավառներից կամ արդի Սյունիքի մարզի Գորիսի, Սիսիանի, Կապանի շրջաններից և մասամբ Քաշաթաղի (նախկին Լաչինի) տարածքից՝ Ս.Բարխուդարյանի աշխատասիրությամբ լույս ընծայվեց 1960 թ.:

III պրակը ընդգրկում է 813 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Վայոց ձոր գավառից (այժմյան Վայոց ձորի մարզի Եղեգնաձոր և Վայք ենթաշրջանները): Այն լույս ընծայվեց 1967 թ. Ս.Բարխուդարյանի աշխատասիրությամբ:

IV պրակը տպագրվեց Ս.Բարխուդարյանի մահվանից հետո՝ 1973 թ., նրա աշակերտների ջանքերով: Այստեղ ամփոփված են 1547 արձանագրություններ պատմական Սյունիքի Գեղարքունիք և Սողք գավառների տարածքներից (այժմյան Գեղարքունիքի մարզ):

V պրակը երկար ձգծգումներից հետո տպագրվեց 1982 թ.: VI պրակից հետո: Այստեղ գետեղված են 1071 արձանագրություններ պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգից, Գանձակից և նրա հարակից շրջաններից: Արշավախմբի ընդհանուր ղեկավարը Ս. Բարխուդարյանն էր: Հավաքչական աշխատանքներին մասնակցել են նաև ադրբեջանական մասնագետները Մեշեդի խանում Նեյմատովայի գլխավորությամբ: Սակայն հայ-ադրբեջանական վիճագրական միացյալ արշավախմբի աշխատանքները ծախողվեցին ադրբեջանական գիտնականների հրաժարվելու պատճառով, քանզի օրակարգում դրված էր Նախիջևանի տարածքի համատեղ ուսումնասիրության խնդիրը:

VI պրակը Ս. Ավազյանի և Գո. Ջանփոլադյանի աշխատասիրությամբ ընթերցողի սեղանին դրվեց 1977 թ.: Այստեղ ամփոփված են Աղստևի հովտի (այժմյան Տավուշի մարզի Իջևանի շրջան) թվով 355 վիճագրեր:

VII պրակն ընդգրկում է Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայկական գաղթօջախների 776 վիճական և թանգարանային առարկաների արձանագրություններ (կազմող՝ Գր.Ս.Գրիգորյան): Այն տպագրվեց 1996 թ. խաժակ արք. Պարսամյանի և «Ձգոն եպ. Տեր-Հակոբյան» հիմնադրամի հովանավորությամբ:

VIII պրակը Գր.Գրիգորյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ 1999 թ. Շահե արք. Աճեմյանի նախաձեռնությամբ և Մեսրոպ արք. Աշճյանի նյութական աջակցությամբ: Այստեղ գետեղված են Ռուսաստանի Դաշնության հայ գաղթավայրերի 815 արձանագրություններ, ընդ որում նաև թանգարանային իրերի մակագրություններ:

1997 թ. տպագրվեց **Կուրի ծախափնյա շրջանների (Բուն Աղվանք)** հայկական արձանագրությունների ժողովածուն (կազմող՝ Ս.Կարապետյան): Այստեղ

ամփոփված են ավելի քան 500 արձանագրություններ, որոնց պատմագիտական արժեքը առավել կարևորվում է այսօր, երբ հայաթափվել են երբեմնի ծաղկուն և բարգավաճ այդ շրջանները: 1999 թ. լույս տեսավ նույն հեղինակի «Հայ մշակույթի յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցուած շրջաններում» մենագրությունը, որը նշանակալից ներդրում է հայագիտության ասպարեզում:

1981 թ. Միլանում հրատարակվեց Գաբրիելա Ուլուհոճյանի իտալերեն աշխատությունը,¹¹⁵ ուր ամփոփված էին Ջուդայի Ս.Ստեփանոս վանքի և Դարաշամբի 192 արձանագրություններ՝ անհրաժեշտ լուսանկարներով, հակիրճ մեկնաբանություններով ու ծանոթագրություններով:¹¹⁶ Աշխատությունը կազմված է «Դիվանի» սկզբունքով, սակայն բացակայում են գրչանկարները: Գ.Ուլուհոճյանի վերծանությունները կատարված են անհրաժեշտ գիտական մակարդակով, որպիսի փաստը մատնանշում է հեղինակի մասնագիտական կարողության և սկզբնաղբյուրների իմացության մասին:

Որքան մեզ հայտնի է, առաջին անգամ Գ.Ուլուհոճյանի հրատարակած արձանագրություններում է վկայված «Յիշատակ է ՔԱՐՍ» կաղապարային բանաձևումը,¹¹⁷ որը կրկնվում է կառույցի երեսպատման մի քանի քարերի վրա: Այդ նշանակում է տվյալ համայնքի յուրաքանչյուր ընտանիք (գերդաստան) իր մասնակցությունն է ունեցել հոգևոր կառույցի շինարարությանը. ոմանք կիր ու ավազ են բերել,¹¹⁸ ոմանք՝ շինաքար: Գորիսի շրջանի Հարժիս գյուղի բնակիչները մեզ պատմեցին, որ հին գյուղի եկեղեցին սալարկվել է առանձին ընտանիքների ջանքերով – ամեն մի տուն պատրաստել է տվել մեկ սալաքար:

Գաբրիելա Ուլուհոճյանի սույն աշխատությունը հայ վիճագրագիտության մնայուն արժեքներից է:

ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Վիճական բնագրերի հավաստիության և նույնականության սկզբունքից ելնելով, առաջարկվում է վերծանելիս կիրառել հետևյալ պայմանական նշանները.

— գծիկ նշանակել ջարդված տառերի փոխարեն, յուրաքանչյուր տառի համար մեկ գծիկ (երեք տառից ոչ ավելի): Օրինակ՝ Դ–յա– –ան (Հայաստան), Դա– ––ին (Հարութին), Արտ– –ես (Արտաշես) և այլն:

..., բազմակետ կամ կախման կետեր նշանակել եղծված, անընթեռնելի կամ ջարդված տառերի փոխարեն, անկախ նրանց քանակից (կարող են լինել ամբողջական բառեր կամ նախադասություններ): Օրինակ՝ Ի ԹԱ...ԳԱԳ... ԱՐՔ...ՀԱ... ԿԱՍ... ՏԱ...

[] կիսափակագծերով (հորիզոնական ստեղծները ներքևում) նշանակում ենք հնարավոր վերականգնումները վերծանության մեջ: Օրինակ՝ վերը բերված պակասավոր նախադասությունը կարելի է վերականգնել՝ Ի ԹԱՄԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ, ԳԱԳ [ԿԱՅ] ԱՐՔ [ԱՅԻՆ] ՀԱ [ՅՈՑ] ԿԱՍ [ԱՐԵՑԱԲ] ՏԱ [ՃԱՐՍ]:

[] կիսափակագծեր (հորիզոնական ստեղծները վերևում), կիրառում ենք այն ժամանակ, երբ վերականգնում ենք փորագրիչի բաց թողած տառերը կամ առանց պատվի նշանի (—) սղումները վերծանության մեջ: Օրինակ՝ ՔՍ ԱԾ վերականգնում ենք ՔՐԻՍՏՈՂՍ ԱՄՏՈՒԱՆԾ, ՀՅՑ ՀՐԱՆՅՐՈՒՑ:

[] մեծ փակագծով (երկու՝ ներքևի և վերևի հորիզոնական ստեղծները համդիպակաց) նշում ենք բնագրի մեջ եղած ավելորդ տառերը (վերծանության ժամանակ): Օրինակ՝ ԳՐԵԱ[Ա]Լ ԵՄ[Թ], ՆԱԲԱՍԱ[Ա]ՐԴ, ՏԻԳՐԱ[Ն]Ն և այլն:

/ Տողատման (բառանջատման) ուղղահայաց գծիկ նշանակում ենք բնագրի տողերի սահմանները (վերծանության մեջ):

Դա արվում է տեղ խմայելու նպատակով, քանի որ կոթողային հուշարձանների և խաչքարերի վրա վերից վար երբեմն գրվում է մեկական տառ, իսկ յուրաքանչյուր տառ մեկ տող է:

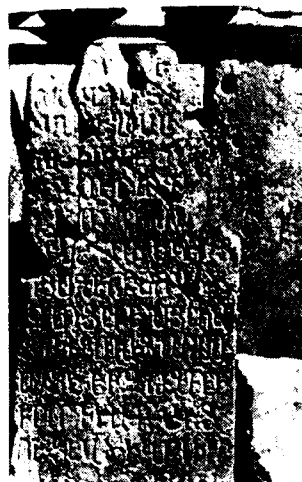
Օրինակ՝ փոխանակ գրելու.

Ա
Յ
Ս
Է
Յ
Ա
Ն
Գ
Ի
Ս
Տ
Գ
Ա
Գ
Կ
Ա
Յ
Ա
Ր
Ք
Ա
Յ
Ի

23 տողի փոխարեն՝ տողատման գծիկի կիրառմամբ այս նախադասությունը վերծանության մեջ գրում ենք մեկ տողով.

Ա/Յ/Ա/ Է /Յ/Ա/Ն/Գ/Ի/Ս/Տ /Գ/Ա/Գ/Կ/Ա/Յ /Ա/Ր/Ք/Ա/Յ/Ի: Կան տողեր, որոնք ունեն երկուական կամ երեքական-չորսական տառեր: Նման դեպքերում նույնպես կիրառվում է տողատման նշանը:¹¹⁹ Վահանավանքի կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցու 1086 թ. արձանագրության մեջ թյուրիմացաբար կարդացվել է **Կավասն** անձնանունը, որը նույնությամբ արտացոլվել է Յր.Աճառյանի «Անձնանունների բառարանում»: Իրականում այստեղ ընթերցվում է «...Աշուտկա վասն...» այսինքն՝ կատարվել է սխալ բառանջատում: Յիշեցնենք, որ այս սկզբունքը ընդունվում է միայն վերծանության ժամանակ, բնագիրն ընդօրինակելիս:

Բազմաթիվ վիճազրեր մեզ են հասել առանձին բեկորների տեսքով:¹²⁰ Բնագրի ամբողջական պատկերը վերականգնելու համար նախապես պետք է որոշել, թե որ բեկորը հուշարձանի որ մասից է հայտնաբերվել: Չի կարելի բոլոր բեկորները կուտակել մի տեղում, այլապես կստեղծվի խառնաշփոթ: Նման դեպքե-

Բեկորներով վերականգնված բնագիր (XII դ.)

րում պետք է ղեկավարվել հետևյալ սկզբունքով.

1. Վիճագրված բեկորներն առանձնացնել ըստ քարատեսակների, նկատի ունենալով քարի նաև գունաթափված լինելու պարագան:

2. Առանձնացնել նույն տառատեսակներով փորագրված բեկորները, հաշվի առնելով տառերի բացվածքը, ստեղծների փորվածքի խորությունը, ուղղվածությունը, միջտողային չափերը:

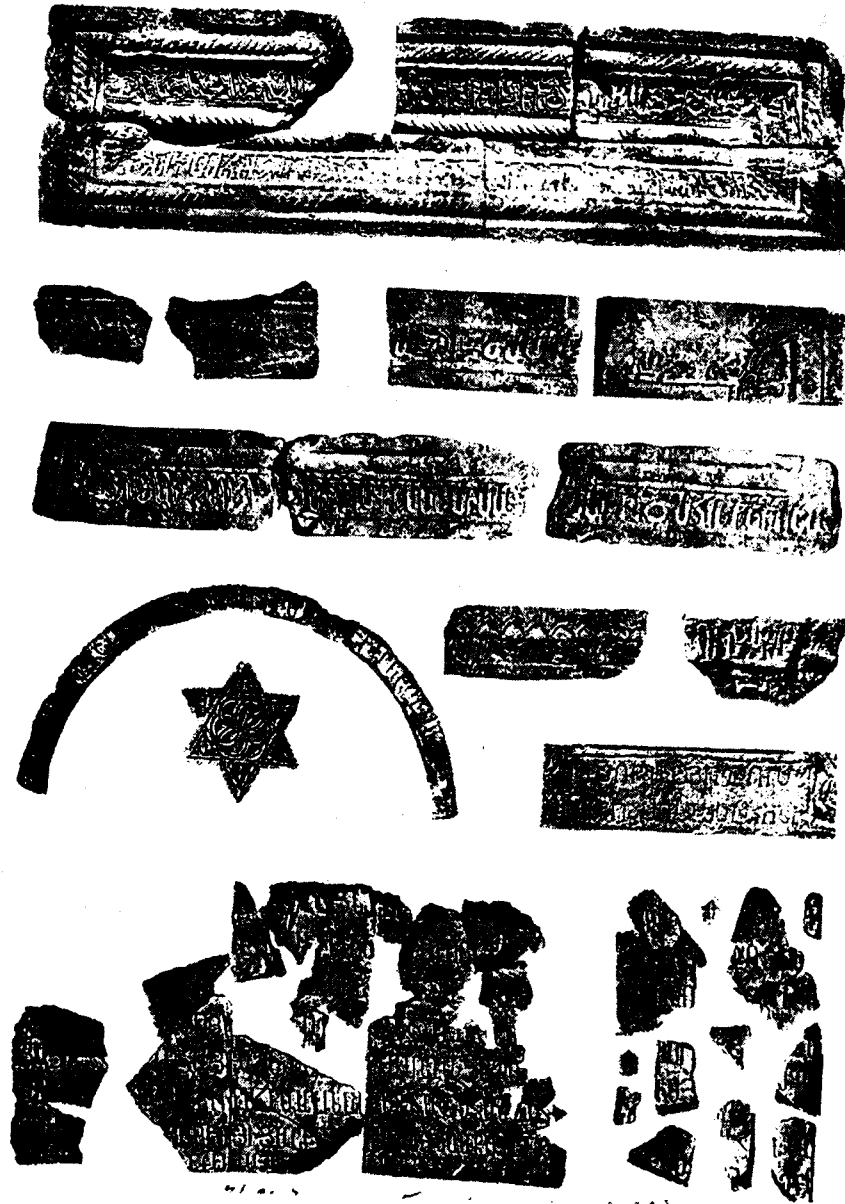
3. Վիճագրված բեկորները շարում ենք կողք-կողքի և փորձում շարահյուսական կապ գտնել նրանց միջև. մտովի կազմում ենք նախադասություն՝ նկատի ունենալով նաև լեզվա-ոճական առանձնահատկությունները:

4. Եթե բոլոր վիճագրված բեկորները չեն հայտնաբերվել, կարելի է տեղում կատարել նախնական բնույթի հետախուզական պեղումներ: Հակառակ պարագայում՝ պետք է օգտագործել տվյալ հուշարձանում եղած այլ վիճագրերի

տվյալներ: Օրինակ՝ Վահանավանքի խաչքարերից մեկի թերի արձանագրությունը հնարավոր եղավ վերականգնել մեկ այլ արձանագրության միջոցով: Շահանդուխտ թագուհու խաչքարի վրա փորագրված է. «ԹՎ. :ՇԼ: (1081): Ողորմեա ՔՄ ԱԾ Ի թո Ի միւս անգամ գալստեան... Շահանդխտո, Սենեքերիմա եւ Կատային»: Արձանագրության միջնամասը պակասող բառեր ունի: Տարիներ հետո պեղումներով հայտնաբերվեց Սոփի թագուհու տապանագիրը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Սոփի Աղվանից թագուհի, զոքանչ Գրիգոր թագաւորի, որդոյ Աշուտկայ, մայր Շահանդխտո. թվ. :ՇԼ: (1081)»: Այսպիսով՝ հնարավոր եղավ վերականգնել Շահանդուխտի խաչքարի արձանագրությունը. «Ողորմեա ՔՄ ԱԾ Ի թո Ի միւս անգամ գալստեանդ [թագուհեայ Սոփեայ մաւր] Շահանդխտո, Սենեքերիմա եւ Կատային. թվ. :ՇԼ: (1081)»:

Գործնականում դյուրությամբ են վերականգնվում բնագրի բանաձևային հատվածները:

ՎԵՐՃԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՅՐԱԺԵՇՏ ՊԱՅԱՆՋՆԵՐԸ

Արձանագրությունների բեկորներ ԱՄհի պեղումներից

Վիճական արձանագրություններն ընդօրինակելիս անհրաժեշտ է ղեկավարվել հետևյալ պահանջներով.

1. Դաշտային օրագրում պարտադիր նշել ուսումնասիրվող հուշարձանների տեսակը (եկեղեցի, ամրոց, խաչքար, տապանաքար և այլն), նրանց տեղադրությունը, վիճագրերի պահպանվածության վիճակը, չափերը (եթե հնարավոր է), գրչության ծևերը (տառատեսակը):

2. Կատարել ստույգ, նույնական արտագրություն՝ բնագրի գրչագրական առանձնահատկությունների պահպանմամբ:

3. Ընդօրինակել անխտիր մեծ և փոքր արձանագրություններն ու նրանց բեկորները (օրինակ՝ շինարարական մեկ բեկորի միջոցով որոշվեց Յերմոնի դպրեվանքի ստույգ տեղադրությունը):¹²¹

4. Բնագրի վերականգնումների ժամանակ անհրաժեշտաբար կիրառել բոլոր պայմանական նշանները (գծիկ, կախման կետեր, կիսափակագծեր, մեծ փակագիծ և տողատման նշան):

5. Աշխատությունը տպագրության նախապատրաստելիս պարտադիր նշել վիճական բնագրերի մատենագիտությունը, հրատարակված կամ չհրատարակված լինելու պարագան, կամ ում կողմից, երբ և որտեղ է հրատարակված:

Կցագրերով են հանդես գալիս բազմաթիվ տառակապակցություններ.

Ա՞ -աբ (Աբրահամ)
 Ա՞ -ագ (Ագարակ)
 Ա՞ -ագր (ճառագրել)
 Ա՞ -աք (Աթանաս)
 Ա՞ -աի (արքաի)
 Ա՞ -ախ (խարդախ)
 Ա՞ -ակ (ագարակ)
 Ա՞ -աղ (Գամաղիել)
 Ա՞ -ամ (ամենայն)
 Ա՞ -ամաւն (կամաւն)
 Ա՞ -ամբ (իշխանութեամբ)
 Ա՞ -ամէն (ամէն)
 Ա՞ -ամեն (ամենայն)
 Ա՞ -ամս (ամսական)
 Ա՞ -ան (անդունդ)
 Ա՞ -ան (անգետ)
 Ա՞ -անի (Դանիել)

Ա՞ -անխափան
 Ա՞ -անք (խաբկանք)
 Ա՞ -անն (աններելի)
 Ա՞ -առ (առաւօտ)
 Ա՞ -առա (առաքեալ)
 Ա՞ -աս (Ասատուր)
 Ա՞ -աս (ասել)
 Ա՞ -ատ (Սմբատ)
 Ա՞ -ար (Արա)
 Ա՞ -ար (արար)
 Ա՞ -արգ (արգելք)
 Ա՞ -արդ (արդիւնք)
 Ա՞ -արի (քաջարի)
 Ա՞ -աւ (աւրէնք)
 Ա՞ -աւր (աւրիներ)
 Ա՞ -աւր (հաւր)
 Ա՞ -ափ (Յովասափ)

Ա՞ -աք (Առաքեալ)
 Ա՞ -բա (Բարսեղ)
 Ա՞ -բարե (բարեկամ)
 Ա՞ -գա (Գալուստ)
 Ա՞ -գագ (Գագիկ)
 Ա՞ -գե (Գեղամ)
 Ա՞ -գէ (Գէդեմ)
 Ա՞ -գս (Սարգսի)
 Ա՞ -գոր (Գրիգոր)
 Ա՞ -գր (գրել)
 Ա՞ -դա (Դաւիթ)
 Ա՞ -դե (Դերեմ)
 Ա՞ -դէ (դէմ)
 Ա՞ -դաի (անդաւի)
 Ա՞ -դամ (անդամ)
 Ա՞ -դո (անդորր)
 Ա՞ -ել (ելա)
 Ա՞ -դի (ուղի)

Ա՞ -բլ (թւականութեան)
 Ա՞ -թվ (թվին)
 Ա՞ -թվ (թվին)
 Ա՞ -ժամ (ժամանել)
 Ա՞ -ժամի (ժամին)
 Ա՞ -իմ (համարիմ)
 Ա՞ -ին (արարին)
 Ա՞ -ին (անձին)
 Ա՞ -ես (Եսայի)
 Ա՞ -ես (Եստոր)
 Ա՞ -եր (գրքեր)
 Ա՞ -եւան (իջեւանել)
 Ա՞ -զի (քանզի)
 Ա՞ -էի (Ստեփանէի)
 Ա՞ -թա (թագաւոր)
 Ա՞ -թբ (իշխանութեամբ)
 Ա՞ -թն (արթնանալ)

Ե -ին (Սմբատին)
 Ն -իս (տաճարիս)
 Շ -իր (իրերաց)
 ՇԲ -իսբ (զիս բարեխաւս)
 Է -լի (սիրելի)
 Խ -իա (Զաքարիա)
 ԼԽ -խա (խափանել)
 Ծ -խան (խանգարել)
 Թ -խիս (խիսունջ)
 ԽԽ -իմ (իմոյ)
 Տ -տիս (Տխարբ, գյուղ)
 ԾԹ -խափ (խափանել)
 ԿԱ -կա (կատարիչք)
 ԿԲ -կամաւ (կաման)
 ԿԳ -կամ (կամաւք)
 ԿԴ -կամէ (կամ է ինձ)
 ԿԵ -կան (հայկական)
 ԿԶ -կն (ակն)
 ԿԷ -կս (ժամանակս)
 ԿԸ -հա (Հայոց)

Ք -դք (եղբայր)
 ՇԵ -դե (Ղեւոնդ)
 ԴԵ -դի (Դարանադի)
 ԱԱ -մա (մասն)
 ՄԱ -ման (խանգարման)
 ԱԲ -մարե (Մարեամ)
 ԱԳ -մե (մերոյ)
 ԱԴ -մեր (մերագնեայ)
 ԱԵ -մէ (մէջ)
 ԱԶ -մի (միաբան)
 ԱԸ -միա (միասին)
 ԱԹ -միր (ամիր)
 ԱԿ -միս (Մխիթար)
 ԱԼ -մա (ամարի)
 ԱԽ -մակ (Փառնակ)
 ԱԿԱ -մամ (զոհանամ)
 ԱԿԲ -մար (ամհնար)
 ԱԿԳ -մաւ (նաւասարդ)

ԱԿԴ -մե (պատանեակ)
 ԱԿԵ -մն (ինել)
 ԱԿԶ -մի (քանի)
 ԱԿԷ -մք (ընթացք)
 ԱԿԸ -մն (աննման)
 ԱԿԹ -մորոզ (նորոզել)
 ԱԿԿ -մի (աւագանի)
 ԱԿԼ -մք (միաբանք)
 ԱԿԼԱ -յս (յոյս)
 ԱԿԼԲ -որ (Յակոր)
 ԱԿԼԳ -ոզ (ոզորել)
 ԱԿԼԴ -ոխ (ոխակալ)
 ԱԿԼԵ -ող (ողբալ)
 ԱԿԼԶ -ողոր (ողորմութիւն)
 ԱԿԼԷ -ոմա (Արիսողոմայ)
 ԱԿԼԸ -ոս (Մարտիրոս)
 ԱԿԼԹ -ովիս (ով խափանէ)
 ԱԿԼԿ -ով (որովիետև)
 ԱԿԼԼ -որ (որդի)
 ԱԿԼԼԱ -ոց (որդուց)
 ԱԿԼԼԲ -ոք (եթ ոք)
 ԱԿԼԼԳ -ու (Սամուէլ)

ԱԿԼԼԴ -ու (լեզու)
 ԱԿԼԼԵ -ոխ (ոխակալ)
 ԱԿԼԼԶ -ուն (անտուն)
 ԱԿԼԼԷ -ուր (ամենուր)
 ԱԿԼԼԸ -չս (խաչս)
 ԱԿԼԼԹ -պա (պահապան)
 ԱԿԼԼԿ -պագ (երկրպագել)
 ԱԿԼԼԼ -պատ (պատասխան)
 ԱԿԼԼԼԱ -պաւ (ապաւէն)
 ԱԿԼԼԼԲ -պաք (պարսպաքաղաք)
 ԱԿԼԼԼԳ -պե (պետական)
 ԱԿԼԼԼԴ -պի (Պիտոյից գիրք)
 ԱԿԼԼԼԵ -պլ (Պլատոն)
 ԱԿԼԼԼԶ -պան (այգեպան)
 ԱԿԼԼԼԷ -պռ (Պռոշ, իշխան)
 ԱԿԼԼԼԸ -պար (Պարոյր, արքա)
 ԱԿԼԼԼԹ -ռա (Ռափայել)
 ԱԿԼԼԼԿ -սա (Սամուէլ)
 ԱԿԼԼԼԼ -սք (Սոսթենէս)
 ԱԿԼԼԼԼԱ -սի (սիրելի)
 ԱԿԼԼԼԼԲ -սն (սնուցիչ)
 ԱԿԼԼԼԼԳ -փա (Փառանձեմ)
 ԱԿԼԼԼԼԴ -ցի (խորենացի)

Ե	-սխնէ (խարխսխն է)
Ե	-սխ (Սխտորալէզ)
Կ	-սկ (սկսել)
Ն	-սն (սնուցող)
Ն	-ոս (Մարտիրոս)
Լ	-մբ (իշխանութեամբ)
Վ	-վա (վահան)
Կ	-վր (Վրթանէս)
Վ	-վն (ժողովն)
Վ	-վար (վարդապետ)
Բ	-ւո (այգւոյ)
Փ	-փար (գաղափար)
Յ	-ցռ (հարկաց - ռամկաց)

Տ	-տա (Տանձատափ)
Տ	-տար (տարբեր)
Լ	-մե (մեղաւոր)
Լ	-տիրա (տիրամայր)
Կ	-մն (մնացորդ)
Ս	-տո (հոտոտել)
Ս	-տս (ոտս)
Կ	-տվ (քառատվել)
Ծ	-ցր (ցրուել)
Ք	-քս (միաքանքս)
Ն	-րն (հարն)

ՓԱԿԱԳԻՐ

Փակագիր (լիգատուր) կոչվում է համառոտագրության այն ձևը, երբ մեկ (սակավ դեպքերում երկու կամ երեք¹²⁶) մայր տառի (տառերի) հիման վրա այլ տառերի անհրաժեշտ ստեղծների միակցմամբ կազմվում է ամբողջական բառի-մաստ արտահայտող անուն կամ որոշ խմբաքանակի բառակապակցություն: Ի տարբերություն կցագրի, փակագիրը գրվում է առանձին, շարունակական բնագրից մեկուսացված և վերծանելու համար երբեմն ջանքեր են պահանջվում:

Հայկական վիմագրերում փակագիրը հանդես է գալիս 5–6–րդ դարերից, իսկ ծեռագիր մատյաններում՝ 12–րդ դարից:¹²⁷ Հնագույն փակագրեր կան Դվինում, Թալինի Շենիկ գյուղում, Ապարանի Հարթավան գյուղում և այլուր:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վիմագրերում առավել շատ են փակագրված անձնանունները:¹²⁸ Փակագրեր կան Անիից բերված գրականների վրա:¹²⁹ Օրինակներ.

ՄԵՐ	-Աբիսողոմոն
ՄԵՐ	-Ալեքսան
ԿՆ	-Արմեն
ՄԵՐ	-Աւետիք
ՄԵՐ	-Աբրահամ
ՄԵՐ	-Առաքել
ՄԵՐ	-Աստուածատուր
ՄԵՐ	-Գալուստ
ՄԵՐ	-Դանիէլ
ՄԵՐ	-Դաւիթ
ՄԵՐ	-Խաչատուր

ՄԵՐ	-Կիրակոս
ՄԵՐ	-Կարապետ
ՄԵՐ	-Համբարձում
ՄԵՐ	-Մահտեսի
ՄԵՐ	-Սովսես
ՄԵՐ	-Սկրտիչ
ՄԵՐ	-Աղասի
ՄԵՐ	-Ասատուր
ՄԵՐ	-Ավագ
ՄԵՐ	-Գաբրիէլ
ՄԵՐ	-Գեորգ
ՄԵՐ	-Գեորգ

ԳԳ	-Գորգ
ԵՅ	-Եսայի
ԵԿ	-Երեմիա
ԵԻ	-Թադեոս
ԵԲ	-Ղազար
ԵԿ	-Խաչատուր
ԿԻԼԸ	-Մարքար
ԿԿԱԱ	-Սիմաս
ԷԲ	-Սիքալայել
ԸԸ	-Մատթեոս
ՅԿ	-Յակոբ
ՅԿԻ	-Յարութիւն
ՅԿԻ	-Յօհաննէս
ՅԿԹ	-Յովսէփ

ՊԽ	-Պետրոս
ՊԿ	-Ռափայել
ՍԻ	-Սիմեոն
ՍԵԿ	-Ստեփան
ՎԿ	-Վարդապետ
ՆԿ	-Նահապետ
ՊԿ	-Պետրոս
ՍԿ	-Սարգիս
ՍԿԻ	-Սահակ
ՊԿ	-Պողոս
ՍԿԻ	-Սուքիաս
ՍԿԻ	-Ստեփան
ՓԿ	-Փիլիպոս

Նկատելի է, որ մի շարք վիճագրերում հապավված ձևով են հանդես գալիս հատկապես անձնանունները, պատվանուններն ու այլ բառեր: Օրինակ՝ ԳԳ – Ղաւիթ,¹³⁰ ԳԴ – Գրիգոր,¹³¹ ՍՏ – Ստեփանոս,¹³² ՄԻԿ – Սիսիթար,¹³³ ՅՈՎԱ – Յովանես,¹³⁴ ԵԿ – եպիսկոպոս, ՃԳ – Ճգնաւոր,¹³⁵ ԻՆՅԱԵՆ ՆԱՆ՝ ՊԻ – պարոն,¹³⁶ ՄԿ – սպիտակ (արծաթ դրամ),¹³⁷ ՎՍ – վասն,¹³⁸ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, անձնանունները և պատվանունները գրվում են առաջին և վերջին տառերով կամ սկզբնատառերով: Սակայն կան այս սկզբունքից շեղումներ: Օրինակ՝ Պետրոս գրվում է ՊՏ,¹³⁹ Պողոս՝ ՊՂ:¹⁴⁰ Նկատելի է, որ հիմնականում սղվում են ծայնավորները:

ՎԻՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵՁՈՒՆ

Հայ միջնադարյան վիճագրերը փորագրված են դասական գրաբարով, միջին հայերենով, բարբառախառն գրաբարով և տեղական բարբառներով կամ խոսվածքներով: Ընտիր գրաբարով արձանագրություններ կան Անիի Մայր տաճարի, Տաթևի, Հաղարծնի, Գանձասարի, Գոշավանքի, Վանեվանի, Մարմաշենի, Վահանավանքի և այլ պաշտամունքային օջախների պատերին, թեև սրանցում նույնպես նկատելի են բարբառային (տեղական խոսվածքների) ներթափանցումներ: Միջին հայերենի էական առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ, իբրև կանոն, սղվում են բառամիջյան որոշ ծայնավորներ: Օրինակ՝ ՍՈՎՈՐԵԼ-ՍՈՎՐԵԼ, ՍՈՏԵՆԱԼ-ՍՈՏՆԱԼ, ՍՈՌԱՆԱԼ-ՍՈՐՆԱԼ և այլն:

Զեռագիր մատյաններում, ինչպես նաև վիճագրերում տեղ խնայելու և արագագրության նպատակով բազմաթիվ բառեր գրվում են ծայնավոր տառերի սղմամբ: Օրինակ՝ ՔՀՆ –քահանայ,¹⁴¹ ՀՅՑ –Հայոց,¹⁴² ՀԳՅՆ –հոգոյն կամ հոգոյն,¹⁴³ ՎՍՏԿԾ –վաստակաց կամ վաստակոց,¹⁴⁴ ՇՆՑ –շինեաց,¹⁴⁵ ՅՇՏԿ –յիշատակ, ՎԴՊՏ –վարդապետ:¹⁴⁶ Սղումը պահպանվում է նաև հոլովակյան վերջավորություններում՝ ԻՇԻՆ ԹԻ –իշխանութիւն, ԻՇԻԱՆՈՒ ԹԻ –իշխանութեամբ և այլն:

ԲԱՐԲԱՌԱԽԱՌՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐ

Ի տարբերություն գրաբարյան արձանագրությունների՝ բարբառախառն վիճագրերն արտացոլում են տեղական խոսվածքների բնորոշ, յուրատիպ նրբերանգները: Օրինակ՝ Սիսիանի ենթամարզի Սասուն հնավայրի արձանագրություններից մեկում կարդում ենք. «ԵՄ ՍԻՄՕՆ ԻՐԷԾ ԿԻՐԷՑ» այսինքն՝ ԵՄ ՍԻՄՕՆ ԵՐԵՑՍ ԳՐԵՑԻ (մեր անտիպ հավաքածուից): Տվյալ դեպքում նկատի չունենք փորագրիչների երբեմնակի սխալները:

Բարբառային արտացոլումներ են վիճակյան բնագրերում հաճախ հանդիպող ՍՈՐՆԵԼ-ՍՈՐՆԱԼ,¹⁴⁷ ԳԱՆՉԱՅՍԱՐ-ԳԱՆՉԱՍԱՐ,¹⁴⁸ ԺՂՎԱՆ-ԺՈՂՎԱՐԱՆ,¹⁴⁹ ԵՆԲԱՐ-ԵՂԲԱՅՐ,¹⁵⁰ ԴԱՊԱՆ-ՏԱՊԱՆ,¹⁵¹ ՔԱՄՊԱՐ-ԳԱՍՊԱՐ,¹⁵² ՅԱՐԳԱՈՒԹԻՒՆ-ՅԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆ,¹⁵³ ՏԱՋԱՐ-ՏԱՃԱՐ,¹⁵⁴ ՆՈՐԷՔԵԼ-ՆՈՐՈԳԵԼ,¹⁵⁵ ՀԵՐԵՆԻՔ-ՀԱՅՐԵՆԻՔ,¹⁵⁶ ԽՐՕՒԽԲԵՐ-ՀՈՐԵՂԲԱՅՐ,¹⁵⁷ ԽՕՐՕՍՄԻՍ-ՀՈՐՈՍՄԻՍ¹⁵⁸ և այլն:

Եթե արևելյան Հայաստանի միջնադարյան վիճագրերում հաճախ են հանդիպում ԿԱԿՑԻ, ԿԱԿՑԻԻ կամ ԿՆԿՑԻԻ-ԿԱՆԳՆԵՑԻԻ,¹⁵⁹ ՍԱՂԱԹԻԵԼ-ՍԱՂԱԹԵԼ,¹⁶⁰

ԱՔՈՅԱՍ-ԱՔՐԱՅԱՍ,¹⁶¹ ԳԵՐՔ-ԳԵՒՈՐԳ,¹⁶² ՍՅԱԳ-ՍԱՅԱԿ,¹⁶³ ԶԱՂԱՑ-ԶՐԱՂԱՑ,¹⁶⁴ ՏՈՒՆ-ՏԱՒՆ, ՏՕՆ,¹⁶⁵ ՕՆԵՐ-ՈՒՆԵՐ,¹⁶⁶ ձևերը, ապա արևմտահայերենում և առանձին գաղթօջախներում հանդես են գալիս ՆԷՔԵՐ, ՆՈՅՆԵՆՔԵՐ-ՆՈՅՆԵՒՔԵՐ,¹⁶⁷ ԻՍԹԵՔԱՆՆՈՍ-ԱՏԵՓՈՆՈՍ¹⁶⁸ և նմանատիպ արտահայտություններ, որոնք վկայում են ոչ միայն փորագրիչների հայերենի իմացության մակարդակը, այլև կրում են արևմտահայ խոսվածքների ցայտուն դրոշմը:

Բարբառային արձանագրություններում հաճախ դիտվում է տառերի դրափոխության և բառերի քմայնացման (պալատիզացիայի) երևույթը, այսինքն՝ Յ կիսածայնի գործածությունը երբեմն առանց դրա անհրաժեշտության:¹⁶⁹ Օրինակ **ՀԱՐԱՅՊԵՏ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ,**¹⁷⁰ **ԿԵՆԱՅԿԻՑ-ԿԵՆԱԿԻՑ,**¹⁷¹ **ԱԹԱՅՊԵԿ-ԱԹԱՔԵԿ,**¹⁷² **ՆՈՐԱՅՎԱՆՔ-ՆՈՐԱՎԱՆՔ,**¹⁷³ **ԱՄԵՆԱՅՓՐԿԻՉ-ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ,**¹⁷⁴ **ՄԻԱՅՔԱՆ-ՄԻԱՔԱՆ,**¹⁷⁵ **ԶԱԻՐԱՅՎԱՐ-ԶԱԻՐԱՎԱՐ,**¹⁷⁶ **ՉԵՆԱՅԳԻՐ-ՉԵՆԱՎԳԻՐ,**¹⁷⁷ **ՀՈՅԳԵՒՈՐ-ՀՈՅԵՒՈՐ**¹⁷⁸ և այլն:

Երբեմն տեսնում ենք մեկ այլ երևույթ, երբ Ա և Ո ձայնավորներից հետո ըստ կանոնի գրվող Յ կիսածայնը բացակայում է: Օրինակ՝ **ԱԽՈՒՆ-ԱԽՈՅԱՆ,**¹⁷⁹ **ԿԱՆԵՒ-ԿԱՅԵՆԻ,**¹⁸⁰ **ՅՈՒՂԱԻ-ՅՈՒՂԱՅԻ,**¹⁸¹ **ՀԱՈՑ-ՀԱՅՈՑՆ**¹⁸² և այլն:

Տեղական բարբառի ազդեցությամբ դասական գրաբարի ՔՈՅՐ (սեռակառուցում՝ ՔԵՐ) բառը գրվում է **ՔՎԵՐ,**¹⁸³ **ԱՅԳԻ-Ո՞ ԻԳԻ,**¹⁸⁴ **ԽԱՉ-Ն՞ ԽԱՅՉ,**¹⁸⁵ **ԿԱՐ-ԴԱՅՔ-Ն՞ ԿԱՐԴԵ,**¹⁸⁶ **ԿԱՐԴԱ-Ո՞ ԿԱՐՏԻ:**¹⁸⁷ Երբեմն տեղի է ունենում Ի-ի անկում ՇՄԱՈՆ-ՇՄԱԻՈՆ:¹⁸⁸

Ուշ միջնադարյան վիճագրերում օտարազգի անձնանուններին զուգահեռ կիրառվել են մի շարք արտահայտություններ, որոնք կենսունակ են առ այսօր. դրանցից են՝ **ՀԱԼԱԼ-ԱՐԴԱՐ,**¹⁸⁹ **ԹԱԲԼԱ-ՄԱՈՒՆ,**¹⁹⁰ **ՈՒՄՏԱ-ՎԱՐՊԵՏ**¹⁹¹ և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդի խոսակցական լեզուն անմիջաբար արտացոլվել է վիճական արձանագրություններում, ուստի առանց նրանց անհնար է որոշակի պատկերացում կազմել հայոց լեզվի բառապաշարի և զարգացման առանձին փուլերի մասին: Վիճագրական ատաղձը պահպանել է ազգային լեզվի բոլոր շերտերը, արտահայտչաձևերը, քերականական կաղապարի բազմապիսի դրսևորումների իրական պատկերը:¹⁹²

Բարբառային արտահայտություններով է համեմված Գորիսի շրջանի Հին Խնձորեսկ գյուղի գերեզմանոցում գտնվող Մխիթար սպարապետի տապանագիրը, ուր կարդում ենք.

*«Այս է տապան ի հանգիսեան
Իջալ մարմով¹⁹³ ի գերեզման,
Սայ Մխիթար մեծ անուկան,
Սորա օներ իշխանութեան.
Սայ բեմուրատ գնաց ջիվան,*

Որ է երկրեն սայ Կանճուկեր.

Նահատակեցան թվ. ՈՃԴԶ (1727)»:¹⁹⁴

Բարբառային արձանագրության ցայտուն օրինակներից է ԼԴՅ Տոդ գյուղում գտնվող Մելիք Եգանի (Ավանի) սպարապետի շքամուտքի 1737 թ. հիշատակագրությունը, ուր կարդում ենք.

«Թ[Ի]Ն ՈՃԶ (1737): ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹԱՆԱՊԱՅԱՍ, ԱՅՍ Է, ՈՐ ԵՍ ՂՈՒԿԱԶ ՎԱՐԴԱՅՊԵՏԻ ՈՐԴԻ, ՈՐ Է ԻՄ ԱՆՈՒՆ Մ[Ե]Լ[Ի]Ք ԵԿԱՆ, ՈՐ ԱՌԱՋԵՒ ԽԵԼԽՆ ԶԱՄ ԴԵՌ[Ի]Ն ԻՆՉ ԿԱՐՔԵՑԻՆ ԲՕԽԱ[Ս]Յ: ՅԻՂ ՆՈՐԱՅ, ՈՐ ՕԼՔԱՆ ԴԱԼ ԴԵՌԱԿ, շԱՅ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՄԵՅՆԻ ՏՂԱՅ՝ շԱՅ ԹԱՄԱՍԻՊԷ ԹԱՔԱՌԻ ՅԻՆ[Չ] չԱՓ ՂՈՒԼՈՒՂ ԱՐԿԷ, ՈՐ ՊԻՐԱՒ ԻՆՉ ՏՈՒՆՅԵՍ ՄԵԼԻՔՈՒԹՈՒՆ ԴԱՎԱ: ԱՅԼ ՕՍՄԱՆԼՈՒՆ ԵԿԱԿ ԱՐԿԷ Ի ԾԵՆ ՆՈՐԱՅՆԻՑՆ, ՈՐ ՍԱՆ ԷԼ ԱՍ ՉԱՓ ՂՈՒԼՈՒՂ ԱՐԿԷ, ՈՐ ՊԻՐԵՆ ԴԻԱՌԱԿ ԵՍ ԹՈՂԵՑԻ Ոչ ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՍ ԵՍԻՐ ՉԼԵՂԱԼԻ. ԻՆՉ ԴԱՎԱ ՍՕՎԼԴ: ԱՐԱՂԵ ՇԱՅ ՆԱՅԴԻՐ ԶՕՐԵՂ ԹԱՔԱՌ ԵԿԱՒ ԶՕՐՕՔ ԱՌԱՒ ՕԼՔԱՍ Ի ԾԵՆԵՍ ՕՍՄԱՆԼՈՒԽԱՆԱՅ: ՆՈՐԱՅ ԵՍ չԱՓ ՂՈՒԼՈՒՂ ԱՐԿԷ, ՈՐ ԴՐԱՒ ԻՆՉ ԱՅՍԵՐ Զ (6) ՍՈՐԻԼԻՍ, ԱՅԿ ՔՐԼԻՍԴ[ՈՆ]Ե[Ս]Յ, ՈՐ ՄԵԿՆ ԹԱԼԻՇ, ՄԵԿՆ չԱՐՅՊ[Ր]Թ, ՄԵԿՆ ԽԱՉԱՆ, ՄԵԿՆ ՎԱՐԱՆԴԱՅ, ՄԵԿՆ ԲՈՉԵԶ, ՄԵԿՆ ՏՈՒԶԱՂ, ԱՅԼՄԻՂՈՒՆՑ ԽԱՆ-ՇՊԱԿԱՐՊԵԿԱՅ ՏԵՂ ԱՐԱՐ ԻՆՉ. ՇԱՓԱՅՂԱԹ ԱՐԱՒ: ՕԿ ՈՐ ՅԵՂՕԿ ԿԱՐԹԷ, ԱՅՍ ԳԻՐԵՍ ԻՄԱՆԱՅ, ՈՐ ՄԵՐ ՈՐՊԵՍՈՒԹՈՒՆ ԱՅՄՊԵՍ ԻԼԱՒ, ՄԻՆ ՈՂՈՐՄԵԱ ԱՅՍԷ: ԵՂԵԷ: ԱՄԵՆ»:

Հ. Դ. Փափազյանը ծանոթագրում է, որ «ժամանակի խոսակցական լեզվում պարսկա-թուրքական բառերի առկայությունը (թանապա=ընդունարան, խելիս=ժողովուրդ, ջամ դեռին=հավաքվեցին, օլքա=երկիր, դալ=խառնակություն, դուլուղ=ծառայություն, եսիր=գերի, սուլվղ=հաշտություն, մոհիլ (մահալ)=գավառ, խան-ը պակլարպեկ=բեկլարբեկի պաշտոն ունեցող խան, շափաղաթ=գթություն, շնորի) թեև դժվարացնում է բնագրի և՛ ընթերցումը, և՛ ճշգրիտ ընկալումը, սակայն դրանով հանդերձ դժվար չէ նկատել, որ արձանագրության մեջ ժամանակագրական հաջորդականությամբ նկարագրված են մինչև 1737 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները»:¹⁹⁵

Տեղական բարբառով կամ խոսվածքներով բազմաթիվ հիշատակագրություններ կան հայկական գաղթավայրերում: Ուկրաինայի պատմության պետական թանգարանում պահպանվող (ՃՄ-60) արձաթյա պահարանի վրա կարդում ենք.

«Աս է յիշատակ պահարանս Խաւշարո՞ (թերևս Խաւշանո՞) ՄԲ Ասուածածան ժամոն իւրոր Եազուկայցի¹⁹⁶ Սէրքիսի ոտթի մահտեսի Մանոկ կամ իոր կօխակի՞¹⁹⁷ մահտեսի Մանոշակ, իշատակ ՄԲ Իսթեքաննօսին»:¹⁹⁸

«Աւ» ԵՐԿԱՐՔԱՌԻ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Աւ» երկբարբառը (դիֆտոնգը) ինչպես ձեռագիր մատյաններում, այնպես էլ վիճակում բնագրերում բաղաձայնից առաջ գրվում է **աւ**, սակայն ընթերցվում է օ: Օրինակ՝ **աւգուտ**—օգուտ, **աւրէն**—օրէն, **աւր**—օր, **խաւսել**—խօսել և այլն: Բացառություն են կազմում **նաւթ** և **աղաւնի** բառերը, որոնք բարբառներում արտաբերվում են **նօթ** և **աղօնիկ** ձևերով: Այս երևույթը բացատրվում է այն պարագայով, որ, Մեսրոպյան այբուբենում բացակայել են օ և ֆ տառերը, որոնք հետագա ներմուծումներ են:

«Աւ» երկբարբառը ծայնավորից առաջ և վերջնահանգ վանկում գրվում և կարդացվում է **աւ**: Օրինակ՝ **նաւասարդ**, **մանաւանդ**, **կալաւ**, **մերձեցաւ**: Մի շարք բարբառներում այս կանոնը երբեմն խախտվում է. **շինեցաւ**—ի փոխարեն գրվում է **շինեցօ**,¹⁹⁹ **կառուցաւ**—ը գրվում է **կառուցօ**: Նույն խաթարումն ունեն **կանկեցօ**,²⁰⁰ **սպասօորք**,²⁰¹ **զօակացն**,²⁰² **զօաթ**,²⁰³ **օտտարան**,²⁰⁴ **կամօ**,²⁰⁵ **մեռօ**,²⁰⁶ **մանօանդ**²⁰⁷ և նմանատիպ բառերը, որոնց գրական ճիշտ ձևերն են **շինեցաւ**, **կանգնեցաւ**, **կառուցաւ**, **սպասաւորք**, **զաւակացն**, **զաւաթ**, **Աւետարան**, **կամաւ**, **մեռաւ**, **մանաւանդ**: Եռաբարբառները (եայ) հաճախ վերածվում են է-ի. **Թագուհեայ**—**Թագուհէ**, **Տիրուհեայ**—**Տիրուհէ** և այլն:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱԶԳԱՆՈՒՆՆԵՐԸ (ՏՈՂՄԱՆՈՒՆՆԵՐԸ) ՎԻՄԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

Պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան իր կմիքն է դրոշմել հայոց անուն—ազգանունների վրա: Պետականության պայմաններում կիրառվել են բուն հայկական կամ Հայաստանում քաղաքացիական լայն ճանաչում ստացած երբեմնի օտարամուտ անձնանունները (Սմբատ, Գրիգոր, Ստեփանոս և այլն):

Միջնադարյան վիճակներում կան **դեղ** (նախնական իմաստով՝ ծաղիկ) եզրույթով ստեղծված արական անձնանուններ՝ **Հայրադեղ**,²⁰⁸ **Խոցադեղ**,²⁰⁹ **Եղբայրադեղ**, **Սիրադեղ** և այլն: Շատ անձնանուններ հանդես են գալիս որակական ածականների հետ միասնաբար: Օրինակ՝ «**անթառամ մանուկ**», «**վայելչագեղ տղայ**», «**դեռաբոյս պատանի**», «**աշխարհաշեն դշխուհի**», «**թագազարմ արքայուհի**»:²¹⁰ Հոգևոր դասի ներկայացուցիչներն, ընդհակառակն, իրենք իրենց համեստորեն որակել են՝ «**տորուպ վարդապետ**»:²¹¹ և այլն: Արաբական, սելջուկ—թուրքական, ապա նաև թաթար—մոնղոլական տիրապետության շրջանում հայերենին զուգընթաց սկսեցին կիրառվել **Հասան**,²¹² **Ռա-**

հիբ,²¹³ **Ջվանշեր**,²¹⁴ **Ապուղամր**,²¹⁵ **Աղբուղա**,²¹⁶ **Ապլղարիպ**,²¹⁷ **Փախրադին**,²¹⁸ **Նուրայդին**,²¹⁹ **Քարիմադին**,²²⁰ **Նաջմադին**,²²¹ **Քուրդ**,²²² **Թանկրեդուլ**,²²³ **Փախրադաւլա** (Փախրադուլա)²²⁴ և այլ անուններ:

Նույն երևույթը շարունակվում է լեռնաշխարհի արշավաքննից հետո, մասնավորապես Կարա—կոյունլու և Ակ—կոյունլու թուրքմենական ցեղախմբերի բախումների շրջանում, երբ բազմաթիվ հայեր ստիպված էին կրելու **Սուլթանդուլ**,²²⁵ **Միրզայձան**,²²⁶ **էլասլան**,²²⁷ **Փիրիբեկ**,²²⁸ **Ղուլիջան**,²²⁹ **Շահսուլթան**,²³⁰ **Մրուան**²³¹ և նմանատիպ անուններ:

Հայոց անուն—ազգանունների խայտաբղետ և ատկեր ենք տեսնում հայ գաղթավայրերի վիճակահանաձգություններում, մասնավորապես 18—20—րդ դարերում: Հաճախ առանց հայերեն ուղեկցող բնագրերի անհնարին է պատկերացնել, որ **Սվեշնիկով** (Սվեշնիկեանց),²³² **Չեռնիշով** (Չեռնիշեանց),²³³ **Սադովնիկով** (Սադովնիկեանց),²³⁴ **Սերբերյակով** (Սերբերեակեանց)²³⁵ ազգանուններ կրողները ազգությամբ եղել են հայեր: Ռուսաստանում **Լուսեղենը** դարձել է **Լուկյան**,²³⁶ **Գևորգը**՝ **Եգոր**,²³⁷ **Թորոսը**՝ **Տարաս**²³⁸ և այլն: Սպասելի էր, որ սրանց ժառանգները հետագայում կրեին **Լուկյանով**, **Եգորով**, **Տարասով** ազգանունները: Տեղական միջավայրին հայկական անուն—ազգանունները հարմարեցնելու միտումն առավել նկատվում է խոշոր առևտրական դասի ներկայացուցիչների մոտ: Օրինակ՝ Գյուլնազար Օռուխենցը դարձել է **Նազար Օրեխովիչ**, **Հովհաննեսի որդիներ Աթանասն ու Բարսեղը կոչվել են Աֆանասի և Վասիլի Իվանովներ**, **Պողոս Չենենցը՝ Պավել Չինովկա**: Առանց ուղեկցող նյութերի դժվար է կռահել, որ Ռուսաստանի խոշոր արդյունաբերողներ **Մակարովը**, **Գրիգորևը**, **Բոգդանովը**, **Իվանովը**, **Ֆիլիպովը** և այլք ծագումով եղել են հայեր:²³⁹

16—18—րդ դարերում Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, առավելապես Լվովում, Կամենց—Պոդոլսկում, Յազլովցեցում և հարակից բնակավայրերում հայերն ընդունեցին **քո**, (**կո**), **ովիչ** կամ **սկի** վերջավորություններով անուն—ազգանուններ՝ **խաչքո**,²⁴⁰ **Կրեսքո**,²⁴¹ **Իվաչքո**, **Թորոսովիչ**, **Թումանովիչ**, **Վարդերեսովիչ**, **Մանուկևիչ**,²⁴² ապա նաև՝ **Այվազովսկի**, **Չայկովսկի**:²⁴³ Ավագյան գերդաստանի ժառանգներն աստիճանաբար կոչվեցին **Ավագովիչ—Ավագովսկի**, իսկ կոմսությունն ընդունելուց հետո՝ **Վակովսկի**:²⁴⁴ Լեհաստանում հայտնի դեմքեր էին **Բեռնատովիչները**, **Կարլ Միկուլին** (Աքսինյան—կոմպոզիտոր Շոպենի գործերի հրատարակիչը), **Ռոշթան**, **Ռոմաշթանը**, **Մարմարոշը** և շատ ուրիշ հայորդիներ:²⁴⁵ Երբեմն անձնանունները տրվում են թարգմանաբար: **Աստվածատուրը** Ռուսաստանում դառնում էր **Բոգդան**, իսկ Լեհաստանում՝ **Թեոդոր**: Մուլդովայում ապրող մի շարք հայ ընտանքներ շրջակա միջավայրում հայտնի դարձան **Նեգրուլ**, **Պալիոգ**,²⁴⁶ **Ջախարիանով**,²⁴⁷ **Լուբով**²⁴⁸ ազգանուններով:

Թուրքերի տիրապետությունից հետո (1475 թ.) Մուլդովայում և հատկապես Դրինում բուն հայկական անուն. ազգանուններին զուգահեռ լայն տարածում

գտան թուրք-թաթարական. անուն-ազգանունները. Առապ Օղլու,²⁴⁹ Ղազանճի Օղլու,²⁵⁰ Սաբէթ Օղլու,²⁵¹ Քեապապճի Օղլու,²⁵² ճերմակ Օղլու:²⁵³ Ալանակե-
նանցը դարձել է Ալանյակի,²⁵⁴ ճևահիրճեանցը՝ Ջևարջի:²⁵⁵ Դրիմի վիմագրե-
րում բազմաթիվ են **Խան Մելիք**,²⁵⁶ **Խանի Պիքէ**,²⁵⁷ **Խըտրոշայ**,²⁵⁸ **Խուրլուպէ**,²⁵⁹
Պիաթա,²⁶⁰ **Սովինչ Պեկ**²⁶¹ և բազմաթիվ օտարամուտ անուններ:

ՀԱՅ ՎԻՍԱԳԻՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վիմագիր բանաստեղծությունները նույն չափածո, ռիթմիկ ստեղծագործու-
թյուններն են, որոնք փորագրված են ոչ միայն փոքրածավալ կոթողների՝ տա-
պանաքարերի, խաչքարերի և հուշասյուների վրա, այլև պաշտամունքային կա-
ռույցների պատերին: Հարյուրավոր բանաստեղծություններ կան Կ.Պոլսի,
Երևանի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Մոսկվայի և բազմաթիվ այլ քաղաքների հան-
գստարաններում: Իբրև գրականության առանձին ենթաժանր, վիմագիր բա-
նաստեղծությունները լինում են խոհա-փիլիսոփայական, ծոներգային-փառա-
բանական, հիշատակագրային-կենսագրական և այլն:

ԼՂԳ-ի Առաջածոր գյուղի վիմագրերից մեկում, որը թվագրված է 13-րդ դա-
րով, կարդում ենք բժշկական բովանդակությամբ հետևյալ քառյակը.

*«...Տունկս բարի ծառս ամենի,
Պտուղն եփիր հազար բարի,
Ով փափագի աստ վայելի
Կենաց յուտյն նայ հասանի».*²⁶²

Կան նաև այսպես կոչված **կտիտորական-շինարարական** բնույթի արձա-
նագրություններ, որոնք մեզ են հասել առավելապես 14-րդ դարի սկզբից:²⁶³

Ահա 1408 թ. վիմագիր բանաստեղծություններից մեկը.

*Սայ է տաճար ակտուալ ծայրին
Շինեալ յանուն զօրաց վերին
Գաբրիէլին] եւ Միքաէլին
Սպասօրք ակտուալ ծ բանին.
Հալալ արդեամբ]ք Ատուալ ծատրին
Կենակցին Աղուք իւլաթնին]
եւ ծնողաց Սատաթիւն] Մարեմ իւլաթնին]
եւ զօակացն Խաչատրին, Սիմեոնին,
Յոհաննիսին, Մարի Մելիքին Թվ. ՊԾԷ (1408):*

Բանաստեղծական կատարելությամբ և փորագրության արվեստով առանձ-
նապես աչքի են ընկնում Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների գողտրիկ վիմագ-

րերը:²⁶⁴ Սիմֆերոպոլ քաղաքի հայոց հին գերեզմանոցի վիմագրերից մեկում
կարդում ենք Անդրանիկի զինվորներից մեկի՝ Հարություն Չախյանի դամբա-
նականը, որ փորագրել է տվել Ս.Կ.Կյուլեգյանը.

*«Ով որ կարդայ իմ ատեանը,
Թող միտք բերէ մեր խեղճ ազգը,
Չոր վերջ տուաւ գազան թուրքը
Հայաստանի ժողովուրդը:
Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ կը մեռնի,
Բայց երանի անոր հոգւոյն՝
Ազատութեան կը զոհուի».*²⁶⁵

Գնահատանքի և նրախտագիտության ջերմ խոսքեր կան Ստեփանոս Նազա-
րյանցին, Մսեր Մսերյանցին, Գրիգոր Խալաթյանցին, հայ զինվորականներին
նվիրված վիմագիր բանաստեղծություններում:

Մոսկովյան հայ հասարակությունը Ստեփանոս Նազարյանցի շիրմաքարին
փորագրել է տվել.

*«Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր,
Ոչ հողանիւթ որպէս երկաթ կամ որձաքար.
Հըզօր գրչով, սուրբ վաստակով եւ անձանձիր,
Շունչ կենդանի եւ յետ մահուան հանդիսացար:
Ահա նոր ազգ եւ նոր լեզուդ իւր ծիթենին
Քո ջրով բուսած, քեզ է բերում, ով Ստեփանոս,
Խաղաղ մնա, մի վրդովիր, քո է դափնին,
Խաւարի մէջ լոյս մեզ ծագող Պռոմէթեոս:*

*Աշխարհ ծնար եւ աշխարհիս դարձար մշակ,
Բայց չտեսար այս աշխարհից անդորրութիւն,
Աշխատար մարդկան բաժին է փշեայ պսակ,
Աի, քրտնաջան ոսկը ինքնիրի խաղաղութիւն».*²⁶⁶

Հայրենասիրական ջերմ շնչով է գրված Ռափայել Պատկանյանի՝ Ռոստովի
Ս.Խաչ վանքի բակում վեր խոյացող կոթողի հիշատակագրությունը, որը համեմ-
ված է Նոր Նախիջևանի հայոց բարբառով.

*«Մեղքըցիր քեզի ու քու զաւակիտ,
Պահպանէ հաւատ, լուզուն խեղճ ազգիտ
Ու անկէ էտեւ չի ցաւիլ հոգիս,
Թէ որ տուն ինձի չի սիրիս, ատիս:*

*Եփօր շատ տարի կանցնին ու կերթան
Ու ոսկոռներուս իզն ալ չէ մնալու,*

Հայվախ, խեղճ հայեր, ձեր օրդիք կուզան
Պապերուն մեղքը ֆուղիս վրայ լալու...»²⁶⁷

Արցախի նշանավոր մետրոպոլիտ Բաղդասարի տապանագիրը կենսագրական բնույթ ունի.

Այս է տապան մետրապոլիտին
Բաղդասարայ մեծի արհիմ
Կայսերապսակ հովվապետին
Յազգէն Ջալալ մեծ իշխանին
Տ [եառ] ն Արցախական մեծ աշխարհին
Թվին ՌՅ (1851) Գ. յուլիսի».²⁶⁸

Նմանատիպ բազմաթիվ վիճազրեր կան Արցախի իշխանական դամբա-
նատներում:²⁶⁹ Ս. Խաչի փառաբանության գողտրիկ բանաստեղծություն է փո-
րագրված Իջևանի շրջանի (Տավուշի մարզ) Գետաշեն գյուղի Ս.Առաքելոց եկե-
ղեցու խաչքարերից մեկի վրա.

«Ով քառաթև ս [ուր]ք պանծալի,
Փրկագործող մարդկան ազգի,
Տեսիլ փառաց անճառելի
Գերայպայծառ եւ սխրալի».²⁷⁰
Յորժամ փայլես ընդ ամբս երկնի,
Լեր բարեխաւս Տ [եառ] ն Յ [խուս] լի.
Կարապետին՝ քո կանգնողին,
Ալմկանն՝ իւր կենակցին
Եւ զաւկացն զովելի,
Համայն ազգացն, որ ի կարգի
Քաւիչ մեղաց լեր ամենի».²⁷¹

Վիճազրերում կան ազատ բանաստեղծություններ, ծոներ, հիմներ, բնության
և տեղանքի ներդաշնակությունից բխող չքնաղ նկարագրություններ. «Գնացք
գետոց ուրախ առնեն զբաղաքս Աստուծոյ եւ սուրբ արար գյարկս իւր
Բարձրեալ»—կարդում ենք Տաթևի վանքի Ս.Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան ներ-
քին կամարաղեղին:²⁷²

Վերջին տարիներին մի շարք բանասերներ հատուկ ուսումնասիրության ա-
ռարկա դարձրեցին հայ վիճագիր բանաստեղծությունը: 1989 թ հրատարակվեց
վաղամեռիկ խմբագիր Սերգո Գևորգյանի «Հայ վիճագիր բանաստեղծությունը»
չափական աշխատությունը, ուր հանգամանորեն քննարկված են վիճագիր բա-
նաստեղծությունների ժանրային առանձնահատկությունները, տեսակները,
բնույթը և այլն: 1999 թ. լույս տեսավ ամերիկահայ բանասեր Նովելի (որդի Հո-
վակիմի Լևոն Սողոմոնյան) «Հազար ու մի վիճագիր բանաստեղծություններ»
ժողովածուն, որը հիշատակագրային ստեղծագործությունների մի փունջ է:²⁷³

ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ԳՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ԳՐՉԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ)

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայկական վիճագրերը փո-
րագրվել են **ԲՈՒՆՈՐԳԻՐ** կամ **ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ**, երբեմն՝ **ՇՂԱԳԻՐ**, սակավ դեպքե-
րում նաև **ՆՈՏՐԳԻՐ** կոչվող տառատեսակներով: Միջնադարյան բնագրերում
ձեռագիր մատյաններում և վիճագրերում, գերակշռել է բոլորգիրը: Ա.Գ.Աբրա-
համյանը²⁷⁴ հայոց գրերը բաժանում է «վեց հիմնական տեսակների՝ մետրոպայան
բոլորգիծ երկաթագիր, միջին և մանր մետրոպայան երկաթագիր, ուղղագիծ երկա-
թագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և շղագիր»:²⁷⁵ Ապա քննարկում է դրանց անցման
շրջաններն ու առանձնահատկությունները:

11–12–րդ դարերում հանդես է գալիս շղագրությունը, որն արագագրության
նպատակ էր հետապնդում:²⁷⁶ Ուսումնասիրողի կարծիքով բոլորգիրն ավելի
փոքր է, քան բոլորգիծը և գրվում է փոքր–ինչ թեքությամբ: Նոտրգիրը կիրառում
ունեցավ 16–րդ դարից, իսկ իշխող դարձավ 17–18–րդ դարերում՝ բոլորգիրն
զուգահեռ:²⁷⁷ Նոտրգիր բառն առաջացել է լատիներեն **notarius**–գրագիր,
դպիր²⁷⁸ եզրույթից և արագագրության համար է գործածվել: Այն գրվում է այն-
պիսի մանր տառերով, որ երբեմն դժվար է զատել ա–ն ու–ից կամ լ–ն շ–ից:

Բազմավաստակ Գ.Հովսեփյանը գտնում է, որ «հայ գրի տեսակները չորսի
կարելի է բաժանել. երկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և շղագիր՝ յուրաքանչյուրն
իր ստորաբաժանումներով և անցման շրջաններով»:²⁷⁹ Կարելի է անվարան ըն-
դունել այս դրույթը:

Անդրադառնալով գրի և գրչության խնդիրներին, պրոֆ. Կ.Ղաֆադարյանը
կարծում է, որ Մետրոպ Մաշտոցը հորինել է միայն բոլորածև երկաթագիրը (այժ-
մյան նշանագրության ոճը), այսինքն՝ «բուն Մետրոպայան երկաթագիրը»:

«9–րդ դարում,— շարունակում է նա,— բոլորածև երկաթագրից առաջ է եկել
ուղղագիծ երկաթագիրը կամ հին անունով՝ միջին երկաթագիրը, որը դարձյալ
զվիսագրի տեսք ունի, բայց տառասյուները միացնող գծերն ուղիղ են և ոչ կամա-
րածև: 12–րդ դարում ուղղագիծ երկաթագրից առաջացել է բոլորգիրը, վերջի-
նիցս էլ ծագում են նոտրգիրն ու շղագիրը»:²⁸⁰ Շարունակելով մանրամասնել
խնդրի առարկան, Կ.Ղաֆադարյանը գտնում է, որ Մետրոպ Մաշտոցը ստեղծել է
գրի երեք ձև.

1. Բոլորածև երկաթագիր՝ (վիճագրերի և պաշտամունքային ձեռագրերի հա-
մար),

2. Ուղղագիծ երկաթագիր՝ ձեռագիր մատյանների համար,

3 Նոտրգիր՝ առօրյա գործածության համար:²⁸¹

Ուղղագիծ երկաթագրից առաջացել են շղագիրն ու բուրգիրը գրեթե միաժամանակ:²⁸²

Տառերն, ըստ ուսումնասիրողի, հանդես են գալիս հետևյալ դիրքերում.

1 Միջնական՝ ա, ո, ռ, ս, տ, ւ,

2 Վերնական՝ ե, ծ, մ, ն, հ, ժ,

3 Ստորնական՝ բ, գ, դ, զ, ւ, ղ, յ, պ, ռ, ց, ջ: Երբեմն տառերի դիրքերը փոփոխվում են:²⁸³

Պրոֆ. Ստ.Մելիք-Բախշյանը նույնպես քննարկել է հայ գրի ու գրչության զարգացման փուլերը՝ սկսած ժայռապատկերներից ընդհուպ մինչև հայոց գրերի գյուտը, անշուշտ, չամտեսելով արամեերենն ու բիայնական սեպագիրը:

Մատենագրական աղբյուրների հետ միասին, ուսումնասիրողը բարձր է գնահատում հատկապես վիմական արձանագրությունների կարևորությունը հայագիտության համար, խոսում է կետադրության և առոգանության նշանների, համառոտագրության, հապավմամբ գրվող բառերի (ԱՄ, ՅՄ, ՔՄ, ՏՐ, ԵՂՄ-երուսաղեմ, ԲԷՂ-Իսրայել), կապգրերի և տրոհման նշանների գործածության մասին:

Պետք է նկատել, որ վերջին երկու հապավումները առավելապես հանդես են գալիս մատենագրական սկզբնաղբյուրներում, իսկ միատառ գրվող քաղաքանունները (Կ. - Կոստանդնուպոլիս և այլն) վիմագրերում, որքան մեզ հայտնի է, ընդհանրապես չկան:²⁸⁴ Պետք է տարբերակել կապգիր-փակագիրը կցագրից (մանրամասն տես սույն գրքի Կցագիր և Փակագիր ենթաբաժինները): Ստ. Մելիք-Բախշյանի աշխատության մեջ ներկայացված են թվագրության, ծածկագրության և գաղափարագրության բաժինները:²⁸⁵ Իբրև հավելված տրված են մատենագրական և վիմագրական օրինակներ,²⁸⁶ որոնք մեծապես նպաստում են այս առարկայի յուրացմանը:

Մեսրոպյան այբուրենի զարգացման պատկերը ցույց տալու նպատակով մեջբերենք պրոֆ. Ա.Գ.Աբրահամյանի կազմած համեմատական տախտակը, ուր ներկայացված են պատմական հինգ հուշարձանների վիմագրերն ու մատենագրական աղբյուրներից երեք նմուշներ.

ՏԵԿՈՐ	ՊԱՐՄՈՆԱԿ	ՎՈՒՓՈՒՄԵ	ԲԱՐՈՒՆ	ՊՐՈՒՑ	ՄՐԵՆ	ԱՄԵՐՈՒՆ	ԿՅՈՒՆԵՂ
Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ա
Բ		Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Գ
Դ	Դ		Դ		Դ	Դ	Դ
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Ե
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ		Զ	Զ
Է	Է	Է	Է	Է		Է	Է
Ը	Ը	Ը		Ը		Ը	Ը
Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Թ
Ժ				Ժ		Ժ	Ժ
Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ի
Լ			Լ			Լ	Լ

Տեխնիկական կատարման առումով արձանագրությունները լինում են **փորագիր** և **մելանագիր**:

Փորագիր կոչվում են այն վիճագրերը, որոնք մետաղյա սուր գործիքով փորագրվում են քարի հարթեցրած մակերեսին ակոսիկների կամ ռելիեֆ տառերի տեսքով: Այս եղանակով են առաջացել **ելնդավոր** կամ **ուռուցիկ**, **ծաղկագիր**, **կենդանագիր** կամ **թռչնագիր** կոչվող արձանագրությունները. սրանց նախնական ձևերը նկատելի են ձեռագիր մատյաններում:

Ծաղկագիր արձանագրությունները քանդակվում են բուսական կամ երկրաչափական զարդանախշերի խտության մեջ՝ հիմնականում ելնդավոր կամ ուռուցիկ տառերով: Տառերը սերտորեն միակցված են բուսական (երկրաչափական) նախշերին և դժվար է դրանք միանգամից զատել իրարից: Անհրաժեշտ է ուշադրությամբ, մտովի առանձնացնել տառերը նախշազարդերից: Այս առումով՝ ծաղկագիր արձանագրությունները ըստ էության գաղտնագրության մի տեսակ են՝ դեկորատիվ արվեստի ժանյակավոր հյուսվածքներ, որոնք վերծանողից պահանջում են որոշակի հմտություն և լեզվի իմացություն:

Ծաղկագիր արձանագրությունների փայլուն նմուշներից են Տաթևում Հայրապետ եպիսկոպոսի պատվին 1269 թ, կանգնեցված խաչքարի հիշատակագրությունը,²⁸⁷ Ամաղուի Նորավանքի Բուրթելաշեն եկեղեցու (1339 թ.) «**Բուրթել իշխանաց իշխան**» մակագրությունը,²⁸⁸ Դրիմի Ս.Խաչ վանքի Ս.Նշան տաճարի թմբուկի 1358 թ. ռիթմիկ արձանագրությունը և այլն:

Թռչնագիր կամ կենդանագիր արձանագրությունները վիճագրերում սակավ են հանդիպում: Դրանք՝ գերազանցապես առկա են ձեռագիր մատյաններում գլխագրերի տեսքով, եկեղեցու հետ առնչվող պաշտամունքային իրերի ու առարկաների վրա:

Թռչնագիր արձանագրության ցայտուն նմուշ է Էջմիածնից Հայաստանի պատմության պետական թանգարան բերված վարագույրի արձանագրությունը,²⁹⁰ որը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Եվգինե Մուշեղյանի վերծանությամբ:

Մելանագիր կոչվում են այն արձանագրությունները, որոնք քարի հարթեցրած մակերեսին գրված են հատուկ պատրաստված դիմացկուն մելանով՝ թանաքով: Դրանք սովորաբար մակագրվում են կառույցների ներսի պատերին: Այդպիսիք առ այսօր պահպանվել են Գեղարդի վիճակոր տաճարում (Պռոշ հաղբակյանի հիշատակագրությունը), Գոշավանքում, Էջմիածնի մայր տաճարում, Տաթևում և այլուր: Նկատելի է, որ մի շարք մակագրություններում բնագրի առաջին տառը գրված է այլ գույնի թանաքով, որն առավել դյուրացնում է ընկալումը և ընթերցումը: Մելանագիր արձանագրություններում նույնպես, ինչպես որմնանկարներում և ձեռագիր մատյաններում, կիրառելի է եղել հայկական Որդան կարմիրը: Երբեմն վիճագիրը սկզբից գրվել է ներկով, ապա՝ փորագրվել: Տեսնում ենք նաև հակառակ երևույթը:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ

Վիճական արձանագրություններն ըստ բովանդակության լինում են՝

1. Հիշատակագրային
2. Շինարարական
3. Նվիրատվական
4. Իրավա-կանոնական
5. Կրոնա-բարոյախոսական
6. Խառն

1. ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԱՅԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Ձո որոնեք ներքոյ քարանց,
Ով հետևողք դամբարանաց...*
(Գ. VIII, 139)

Հիշատակագրային կոչվում են այն վիճագրերը, որոնցում հիշատակվում են հանգուցյալի կենսագրական հակիրճ տվյալները՝ անուն-ազգանունը, տոհմական և դասային պատկանելությունը, կենդանության ժամանակ կատարած առավել նշանակալից գործերը, հասարակության մեջ զբաղեցրած դիրքն ու պաշտոնը, կոչումն ու սոցիալական դրությունը (գիտնական, վաճառական, զինվորական, հոգևորական, արհեստագործ և այլն), մահվան հանգամանքներն ու պատճառը: Օրբելյան նշանավոր իշխան Էլիկումի տապանաքարին քանդակված է առյուծի կերպարանքով հանգուցյալը, որի շուրջ փորագրված է, որ Մեծն Տարսայիճի որդի, «**գեղեցկատիպ Էլիկումը**» կենդանության ժամանակ առյուծի պես խորխտ մոնչում էր այլասեռ գնդի դեմ:²⁹¹ Էլիկումի կինը՝ Թամթան, ներկայացված է իբրև «**Քրիստոսատեր իշխանուհի**»:²⁹²

Կենսագրական բնույթ ունի Հերիեր գյուղի (Վայոց ձորի մարզ) ժայռաբեկորի վրա փորագրված 14 տողանոց արձանագրությունը:²⁹³ Գեղարքունիքի վիճագրերից մեկում կարդում ենք, թե ինչպես ոմն գորիսեցի, «պարոն Լալ» անունով, ցանկանում է Գեղարքունիքում տուն կառուցել, սակայն «**(Ի) շինել տան՝ անգաւ գերան ի գլխոն եւ մեռաւ**»:²⁹⁴

Բազմաթիվ հիշատակություններ կան պատերազմներում զոհվածների կամ գերեվարվածների մասին:²⁹⁵ Վիճագրված է, թե ինչպես համայնքի անդամները հանգանակություն են կազմակերպում թուրքերի մոտ գերեվարված համազուլ-ղացիներին փրկագնելու նպատակով:²⁹⁶ Բազմաթիվ են «անօրենների կողմից» սպանված մարդկանց մասին եղած հիշատակությունները:²⁹⁷

Հանգուցյալների մասին հիշատակագրություններ կոթողներին փորագրված են դեռևս հնադարում: Այդ ավանդույթը շարունակվում է նաև այսօր: Վաղագույն հիշատակագրություններից կարելի է նշել Դվինի երկթեք տապանաքարերը, որոնք սկսվում են «Այս դիր...» բանաձևումով՝ «Այս դիրս Գեորգա քահանայի»²⁹⁸ կամ՝ «Այս է հանգիստ Դաւթի՝ Գընթունեաց տ [եառ] ն, որդոտ Վասակա»:²⁹⁹ Վկայակոչված արձանագրությունները թվագրություն չունեն, և Կ.Ղաֆադարյանը այս երևույթը բացատրում է «նրանց հնությանը»:³⁰⁰ Նկատելի է, որ վկայված անձնանունների սեռական հոլովի 3 կիսաձայնը չի գրված՝ Գեորգա, Վասակա: Անկախ լեզվական իրողություններից, Կ.Ղաֆադարյանը Դվինի երկթեք տապանաքարերը թվագրում է 6-րդ դարով,³⁰¹ թեև հայտնի է, որ նմանատիպ կոթողները մեզանում հայտնի են 5-րդ դարից ընդհուպ մինչև 11-րդ դարը ներառյալ:

10-12-րդ դարերի կոթողային հուշարձաններին, մասնավորապես տապանաքարերին փորագրված են հանգուցյալների միայն անունները, հաճախ առանց թվագրության: Օրինակ՝ Հաղբատի վանքի մեծ գավթում թաղված իշխանագույնների տապանաքարերին կարդում ենք. **Մարիամ, Ռուսուդան, Աբաս, Դաւիթ, Վասակ, Սեւադա** և այլն:³⁰² Առավել հայտնի Կյուրիկյանները ներկայացված են «թագաւոր» տիտղոսով:³⁰³ Նույն պատկերը տեսնում ենք Սամահի վանքում,³⁰⁴ Հաղարծնում³⁰⁵ և այլուր:

Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահի պեղումներից հայտնաբերված տապանաքարերի վրա փորագրված են հանգուցյալների միայն անունները՝ **Աշոտիկ, Դինար, Կատա, Ջևանշեր**, իսկ գերագույն իշխանավորները՝ Կյուրիկյանների նման, հանդես են գալիս «թագաւոր» տիտղոսով կամ արքայահոր անվան հիշատակությամբ: Ի տարբերություն Հյուսիսային Հայաստանի տիրակալների՝ Սյունիքի արքաների տապանագրերը անխտիր թվագրված են՝ «**Սմբատ թագաւոր. Թվ. :Շ: (1051)**»³⁰⁶ կամ «**Գրիգոր թագաւոր՝ որդի Աշոտկա. Թվ. :ՇԻԱ: (1072)**»³⁰⁷ Առավել ընդարձակ է Արցախական իշխանագուն Սահակ-Սևադա Բ-ի տիկնոջ՝ Սոփիի տապանագիրը. «**Սոփի թագուհի, զոքանջ՝ Գրիգոր թագաւորի, մայր Շահանդխտո. Թվ. :ՇԼ: (1081)**»:³⁰⁸ Երբեմն նկատի ունենալով հանգուցյալի մեծ հեղինակությունը տարածաշրջանում և հարևան պետությունների արքունիքներում, նրան նույնպես կոչում են «**արքա**»: Հայտնի է, որ Օրբելյան գահերեց իշխան Սմբատը չի թագադրվել (զոնե մեզ հայտնի չէ նրա թագադրվելու փաստը), սակայն նրա տապանաքարին փորագրված է՝ «**Սմպատ արքային է տապանս... Թվ. :ՉԻԲ: (1273)**»:³¹⁰

Հիշատակագրային վիճաբերում ի մեծի մասամբ նշվում են հանգուցյալի պատվանուններն ու կենդանության ժամանակ ունեցած տիտղոսները՝ գահերեց կամ գահակալ իշխան, իշխանաց իշխան, սպասալար, սպարապետ, ինչպես նշեցինք, նաև առկա է դասային պատկանելությունը՝ հոգևորական, զինվո-

րական, վաճառական, բժիշկ, մտավորական և այլն:

Հայկական գաղթօջախների կոթողային հուշարձաններում հանգուցյալները նույնպես ներկայացված են իրենց զբաղեցրած պաշտոններով և ունեցած տիտղոսներով՝ **վեհազն-բոյարին**,³¹¹ «**տոհմական պատվավոր քաղաքացի**»,³¹² «**պալատական խորհրդական**»,³¹³ «**տիտղոսակիր խորհրդական**»,³¹⁴ որոնք վկայված են հայերեն և ռուսերեն լեզուներով միևնույն կոթողի վրա:

Հաճախ հիշատակագրային բնագրերը տրվում են բանաստեղծական կաղապարով.

Աստուածատուր Հայրապետեան՝

Ջուղայեցի եւ Բաշխումեան,

*Գործով զինուոր եւ կապիտան...»*³¹⁵

Շտաբս-կապիտան Ջահալ Փիրալյանի (Փիրալով) տապանաքարին երեք լեզուներով հայերեն, ռուսերեն, և վրացերեն, նշված է, որ նա «**հանուն հայրենեաց**» մասնակցել է 1812 թ. Բորոդինոյի ճակատամարտին, վիրավորվել է ռազմի դաշտում և վախճանվել է այնտեղ ստացած վերքերից:³¹⁶ Ղրիմահայոց հայտնի բարերար, վաճառական Հովակիմ Սեֆերյանի հուշակոթողին արձանագրված է, որ «**սորա հաշուով զնած եւ շինած է Սիմֆերոպոլի հայոց աղջկանց ուսումնարանի շէնքը իւր բակով եւ բուրբ բնակարաններով 1892 թ.**»:³¹⁷ Նույն բարերարը կառուցել է նաև Եվպատորիայի հայոց ուսումնարանը մախորդից մեկ տարի առաջ՝ 1891 թ.:

Արևելյան Եվրոպայի, մասնավորապես Ուկրաինայի (Լվովի) 16-18-րդ դարերի հայկական կոթողների վրա՝ հիշատակագրությունից հետո, քանդակված են հանգուցյալների տոհմանշանները:³¹⁸ Դրանց մի զգալի մասը փորագրված է ճոխ գարդաքանդակների մեջ, բանաստեղծական հանգավորում ունեցող բնագրերով:

Բուլղարիայի հայկական հիշատակագրային վիճաբերն ուսումնասիրել և հրատարակել է Արա Մարկոսը: Բազմաթիվ հիշատակագրեր՝ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով, բուլղարերեն թարգմանությամբ Արա Մարկոսը տպագրել է «Музеи и пламетници на културата» հանդեսի էջերում³¹⁹ և այլուր:³²⁰

Խաչքարեր և կոթողներ կանգնեցվում էին ոչ միայն հանգուցյալների աճյունների վրա, այլև պատմական լայն հնչեղություն ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ: Դրա վառ ասպցույցներից է ամիրսպասալար Ջաքարե Ջաքարյանի կանգնեցրած խաչքարը՝ Ամբերդը սելջուկ-թուրքերից ազատագրելու առթիվ:

ՏՈՂՄԱՆՇԱՆՆԵՐ

Ստեփանյաններ
1538 թ.

Ստեփանյան
18-րդ դ.

Ստեփանյաններ
1541 թ.

Սիկորովիչներ

Ավետիկ Կարամուկիչ
1645 թ.

Աճալտ հայ

Գրիգոր Բալզամովիչ
1712 թ.

Ավետիկ Կարամուկիչ
1645 թ.

Աճալտ հայ

Բարդուղ. Չիմոբովիչ
1671 թ.

Ստեփանյաններ

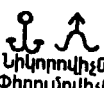

Կրեմլի Ջահնովիչ
18-րդ դ.

Յասկևիչներ
1704 թ.

Խորապ. Լազար
1602 թ.

Կրեմլի Չիմոբովիչ
1664 թ.

1. Սիկորովիչներ
2. Փիլոսոֆովիչներ
18-րդ դ.

Թեոդատ
Չարուխովիչ
18-րդ դ.

Ստեփանյան
Ստեփանյան
1730 թ.

1483 թ.

Բրիտանոս
Ավետիկ Բեռնատովիչ
1728 թ.

Իվաչո
Ֆիլիպովիչ, 1635 թ.

Աճալտ
հայ

Գրիգոր
Կասյանովիչ
1738 թ.

Աճալտ
հայ

Բալտազար Գլովա
1530 թ.

Աճալտ
հայ

Ստ. Յոզեֆովիչ
1707 թ.

Յասկևիչ
16-րդ դ.

Աճալտ հայ

1691 թ.

Աճալտ հայ

Թեոդոր
Յասկևիչ, 1699 թ.

Աճալտ հայ

1688 թ.

Ջաքարիա
Բոգդանովիչ
1688 թ.

Աճալտ հայ

Պան Լազար
Կարմիկ

Ստեփանյան

Ստեփանյաններ

Անգել
Չիմոբովիչ

Ստեփանյան
18-րդ դ.

2. ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շինարարական բովանդակություն ունեցող արձանագրությունները արտա-
ցույուն են այս կամ այն կառույցի (եկեղեցի, գավիթ, մատուռ, դպրոց, կամուրջ,
ջրատար և այլն) շինարարական վավերագրերը: Իբրև կանոն, նշվում են նպաս-
տավորողները՝ կոնստրուկտորները, նրանց հարազատները, աջակիցները, շինության
անունը, սկիզբն ու ավարտը, երբեմն նաև վկաները: Ընդունված է կիրառել «ե-
ղե աւարտ շինութեան», «կառուցաւ», «կատարեցաւ», «շինեցաւ» կա-
ղապարային բանաձևումները:

Շինարարական վիճագրերում երբեմն անուն առ անուն հիշատակվում են
կառույցին աջակցող անձինք: Օրինակ՝ Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ Յովակիմ
եպիսկոպոսի նախածեռնությամբ Տաթևի վանքում 1787 թ. կառուցվում է Գրի-
գոր Տաթևացու դամբարան-մատուռը, որի վրա արձանագրվում են Բռնակոթ
գյուղի (Սյունիքի մարզի Սիսիանի ենթամարզ) 24 բնակիչների, ընդ որում չորս
կանանց անձնանունները:³²¹ Նույն բնագիրն, առավել ծավալուն տեսքով, փո-
րագրվում է հիշյալ գյուղի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պատին:³²² Շինարարական աշ-
խատանքներից առաջ, ըստ հնարավորին, ոմանք վճարում են կանխիկ դրամ,
մյուսները կառույցն ապահովում են անհրաժեշտ շինանյութերով և պարագանե-
րով:³²³ Անիի պարիսպների կառուցմանը (բացի Սմբատ Բ թագավորից) եռան-
դուն մասնակցություն են ունեցել Ջուղիկը, Լուստը, Սարգիսը, Մխիթարիչը,
Սամուելը, Սիմեոնը, Շանուշը, Մամխաթունը և ուրիշներ:³²⁴ Դետագա դարերում
պարզապես նշում էին, որ այս կամ այն շինությունը՝ հիմնականում եկեղեցին,
կառուցվել է գյուղի ողջ հասարակության ջանքերով, առանց անունները թվար-
կելու:

Երբեմն հնագույն կառույցները նորոգելու ժամանակ նույնպես կիրառվում
էին «շինեցաւ» կամ «կառուցաւ» բառերը: Նման դեպքերում պետք է հասկա-
նալ նորոգվեց, վերակառուցվեց, վերականգնվեց իմաստով:

Օրինակ՝ Սյունիքի թագավորներ Սմբատ Բ-ն ու Գրիգոր Ա-ն իրենց արձա-
նագրությամբ հայտարարում են, որ 1046 թ. իրենք են կառուցել Վահանավանքը.

«ԹՎ. :ՆԴԵ: (1046)

ՈՂՈՐՍԵԱ ՔՄ ԱԾ ԱՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԵՒ ԻԻՐ ԵՂԲԱՒՐՆ

ԳՐԻԳՈՐՈ՝ ՇԻՆՈՂԻ ՍՐԲՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ, ՍՐԱԴԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՏԱՆՆ...»

Իրականում՝ Վահանավանքը 911 թվականին հիմնադրել և կառուցել է Չա-
գիկ իշխանի որդի Վահանը³²⁵, որն էլ թողված է իր կառուցած եկեղեցու մուտ-
քի դիմաց. տապանաքարին փորագրված է «ՎԱՅԱՆ ՆԱԽԱՇԻՆՈՂ ՏԵՂԵՅ
ԱՅՍ»:

Վերանորոգչական աշխատանքների հիշատակություն է պահպանվել Գե-
ղարքունիքի մարզի մի շարք հուշարձաններում: Հացառատ գյուղի Ս. Աստվա-

ծածին եկեղեցու պատին կարդում ենք. «ԵՍ ՇԱՂՈՒԲԱԹ ԻՇԽԱՆ ԱՈՆԵՂԱՑԻ
ՎԱՌՈՒՑԻՍ ԱՅՍ ՄԲ ԱԾԱՄԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ԴԻՍԱՆԷ ԹՎ. ՓՐԿՉԱԿԱՆ :ՊՂԸ:
(898) ԵՒ Ի ԹՎ. ՀԱՅՈՑ :ՅԽԸ: (348). ԻՍԿԱԿԱՆԻՑ ԱՐՏԱԳՐԵՑԱՒ 1893 Թ.»:³²⁶

Բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել ձիթհանք-սրանոցներ, ջրա-
ղացներ, այլևայլ տնտեսական շենքեր կառուցելու, առուներ և ջրատարներ
անցկացնելու մասին:³²⁷ Մատենագրական սկզբնաղբյուրներում և վիճագրերում
հիշատակվում է Ակների (Վարարակնի) 29 կմ երկարություն ունեցող ջրատարի
անցկացման և նորոգման վերաբերյալ:³²⁸ Ակների ջուրը Տաթև է տարվել 932 թ.
Հակոբ Ա Սյունյաց եպիսկոպոսի և Փիլիպե իշխանի առջ ու վաճառքի շնորհիվ:
Մինչև օրս Գորիսի Վերի շեն թաղամասից վեր պահպանվել է Հովհաննես եպիս-
կոպոսի նորոգչական արձանագրությունը.

«ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ ԷՐ ԹՎ. :ՉԽԳ: (1294), ԵՍ ՏՐ ՅՈՂԱՆԵՍ ՎԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՒ ԱՂԱԻ-
ԹԻԷ ՀՈԳԵՒՈՐ ՀԱԻՐ ԻՍՈ ՏՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱ ՏԱՐԱ ԶՋՈՐԻՍ ՎԱՐԱՐԱԿԱՆ Ի ՎԱՐ-
ՂՈՒՏՆ, ԶՈՐ ԱԾԱՊԱՏԻԻ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ՏՐ ՅԱԿՈԲ ԳՆԵԱԼ ԷՐ ԵՒ ՏԱՐԵԱԼ ԲԱՋՈՒՄ
ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲԲ. ԶԽԱՓԱՆԵԱՆ Ի ԲԱՋՈՒՄ ԱՄԱՆԱԿԱՑ ԿՐԿԻՆ
ՆՈՐՈԳԵՑԱԸ ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՁ ԵՒ ՆԱԽՆԵԱՑ ՄԵՐՈՑ. ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՄԲ ԵՐՈՐՈՐ-
ՂՈՒԹԵԱՄԲ ՅԻՇԵՑԵԷ Ի ՔՄ.»:³²⁹

Շինարարական արձանագրությունները երբեմն փորագրվում են բանաս-
տեղծական հանգավորմամբ: Օրինակ՝ Դրիմի Ս. Խաչ վանքի Ս. Նշան եկեղեցու
զմբեթի շուրջ եղած արձանագրության համաձայն այս տաճարը կառուցվել է

*«Երեք հարիւր եւ հազարիմ
Յուր եւ յիսուն սկսեալ ամին...»*

Այսինքն՝ 1358 թվականին:³³⁰ Լվովի հայկական եկեղեցու (1363 թ.) զանգա-
կատան պատին փորագրված է չափածո հիշատակագիր, ըստ որի՝

*«ՈՒ Հայոց թվին (1571 թ.)
եւ յամսեանն յլու յվլախին
Խոճա Անդրեաս Կաֆայեցին
Շինել ետուր զտուն զանկակին...»*³³¹

Ապա՝ թվարկվում են կառուցողի արյան մերձավորները:

Մի շարք շինարարական արձանագրություններում նշված են կառուցող
ծարտարապետների և քարգործ վարպետների անունները,³³² որոնք երբեմն
փակագրվում են գաղտնի մնալու ակնկալիքով:

Կան օրինակներ, երբ շինարարական արձանագրությունները փորագրվում
են ակոստիքոսի եղանակով. ձախակողմյան ծայրատառերով կարելի է բացա-
հայտել կառուցողի կամ նպաստավորողի անունները:³³³

Բազմաթիվ շինարարական արձանագրություններ են պահպանվել բուն Հա-
յաստանի և հայ գաղթօջախների տարածքներում:³³⁴ Դրանք փորագրված են
առավելապես բարավորներին և կառույցների տեսանելի մասերին:

3. ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նվիրատվական բովանդակության վիճազերում հատուկ նշվում են գործարքի ժամանակը, նվիրատուները, նվիրատվության նպատակը, անշարժ կամ շարժական գույքի անվանումը և վկաները: Նվիրաբերողը, ինչպես կտեսնենք ստորև, ստանում է բարոյական հատուցում՝ հոգու փրկության համար պատարագներում հիշվելու ակնկալիքով: Նվիրատուի ցանկությամբ եկեղեցու հայրերը նշանակում են պատարագների օրերը՝ Հոգեգալուստ, Տյառնընդառաջ, Ս. Համբարձում, և քանակը: Անուն առ անուն հիշատակվում են այն անձինք, որոնց հոգու փրկության կամ «յերկարկենդանութեան» համար մատուցվելու են պատարագներ:

Օրինակ՝ Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատ Օրբելյանը եկեղեցու սպասավորներին պարտավորեցնում է Նորավանքի Ավագ խորանում (Ս. Նախավկայի) պատարագներ մատուցել իր արյան մերձավորների համար. շաբաթ և կիրակի՝ իր հայր Լիպարիտ իշխանի, հինգշաբթի՝ մոր՝ Ասփայի, երկուշաբթի՝ եղբայր Էլիկունի, չորեքշաբթի՝ մյուս եղբայր Իվանեի և ուրբաթ օրը՝ կիսօրյա հանգուցյալ եղբայր Փախրադուլայի:³³⁵

Երբեմն նվիրատուները ցանկություն են հայտնում պատարագներ մատուցել իրենց անվանակից սրբերի հիշատակության օրերին: Այսպես, ոմն Հակոբ խնդրում է իր մասին հիշատակել Ս. Հակոբի տոնին:³³⁶ Մեկ այլ հավատացյալ, կարողում ենք 1339 թ. վիճազերից մեկում, քանի որ կրում է Սարգիս անունը, ցանկություն է հայտնում իր մասին հիշատակել հատկապես Ս. Սարգսի տոնին:³³⁷

Վիճակն արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ կան **հողատարածքներ**,³³⁸ **այգիներ** (երբեմն՝ կատապան-այգեգործների հետ միասին)³³⁹ **ջրաղացներ** (կամ ամբողջովին և կամ մասնակիորեն),³⁴⁰ **ծիթհանք-սրանոցներ** (նույն սկզբունքով),³⁴¹ **վեցկի**,³⁴² **լծկան եզներ**,³⁴³ **ոչխարներ**,³⁴⁴ **կանխիկ դրամ (դահեկան, դուկատ, դեկան, սպիտակ)**,³⁴⁵ **եկեղեցական սքեմ և սրբազան գրքեր** (շուրջառ, ավետարան և այլն),³⁴⁶ **կուղպակ (կրպակ)-խանութներ**³⁴⁷ նվիրաբերելու մասին:

Լինում են դեպքեր, երբ տարբեր եղանակներով գնելով այս կամ այն տիրույթը, հողակտորը՝ նվիրաբերում են հենց իրենց ազգատոհմին սպասարկող հոգևոր կենտրոնին:³⁴⁸ Օրինակ՝ Վայոց ձորի վիճազերից և մատենագրական աղբյուրներից հայտնի Գոնցա իշխանուհին ոսկյա ապարանջանի դիմաց գնելով որոշակի հողակտոր, նվիրաբերում է Հերիերի Ս. Սիոն վանքի սպասավորներին:³⁴⁹

Շատ դեպքերում նվիրատվությունները անուն առ անուն չեն նշվում, այլ լոկ արձանագրվում են իբրև «հոգևոյ արդիւնք» կամ «հալալ ընչիւք» և նմանատիպ բանաձևումներով:³⁵⁰

Նվիրատվական արձանագրություններում հատուկ նշվում են այն հարկերն ու տուրքերը, որոնց վճարումից այդուհետև ազատվելու են նոր սեփականատե-

ները: Օրինակ՝ Սյունիքի մեծ իշխան Տարսայիճ Օրբելյանը Սիրանես ճարտարապետին ազատում է ամիրային, պարոնին, ձեռնավորին և շուրտային (ոստիկանապետին) տրվելիք հարկերից:³⁵¹ Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչ-մետրոպոլիտը Նորավանքի սպասավորներին շնորհում է իր «**հոգևոյ մասնաբաժինն**», «**ազատ յամէն աշխարհական հարկաց՝ ի դիւանէ, ի խալանէ եւ յամէն չարէ**»:³⁵²

Նվիրատվական ակտերը կազմելիս վկաների ներկայությամբ արձանագրվում էր, որ նվիրատուն հոգեպես առողջ է, պահի ազդեցության տակ չի կատարվել ընծայաբերումը կամ իրավունք ունի ստացողը շարժական կամ անշարժ գույքը գրավ դնել, վաճառել և այլն: Նվիրատվական գործարքը ամրագրվում էր վկաների ստորագրություններով և անեծքի բանաձևով: Ստ. Օրբելյանի նվիրատվական արձանագրություններից մեկն ավարտվում է հետևյալ ամփոփումով.

«Եթե որ... խափանել խորհի յափշտակել զտուրքս եւ կամ ժառանգաւորացո ծուլանալ եղեալ սահմանիս՝ ընդ անլոյծ նզովիք եղիցին ՅԱՅ ամենակալէն եւ յամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, ընդ Կայենի եւ ընդ Յուդալի եւ Արիոսի պատժել խայտառակեսցին, մեր մեղացն պարտական եղիցիւն. թէ Տաճիկ աւագ փոխի եւ խլել ջանա ՅԱՅ եւ ամենայն սրբոց նզոված եղիցի եւ իւր փեղանպարէն՝ ի Մահմետէ ապիզար եւ Ռ (1000) Ռ (1000) նալաթ լինի մեռելաւք եւ կենդանաւք...»:³⁵³

Անեծքի բաժնում հաճախ հիշատակվում են տիեզերական երեք ժողովները և 318 հայրապետները:³⁵⁴

4. ԻՐԱՎԱ-ՎԱՆՈՆԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նվիրատվական արձանագրությունների նմանակությամբ են կազմվում իրավա-կանոնական բնույթի պայմանագրերը կամ համաձայնագրերը, որոնք ի տես անենի փորագրվում են տաճարների, տաճարամերձ շինությունների կամ առանձին հուշակոթողների վրա:³⁵⁵ Փաստագիրը ստորագրում էին գործարքին մասնակցող երկու կողմերը, վկաները,³⁵⁶ որոնք իրենց կնիքներով և ստորագրություններով վավերացնում էին կատարված գործարքը:

Թագավորը կամ ազնվականը իրավական ակտը կնքում էին իրենց արքունական կամ իշխանական մատանիներով («**մատանի եղաւ**»), մյուսները պարզապես «**մատանում էին**» այսինքն՝ ձեռքի մատով որոշում էին փաստաթղթի վրա:³⁵⁷ Առջ ու վաճառքի կամ նվիրատվական արձանագրություններում հատուկ նշվում են տվյալ օբյեկտի անունը, տեղադրությունը, աշխարհագրական սահմանները, գործարքի պայմանները և այլն: Իրավաբանական գործառույթի ցայտուն օրինակներ կան Ստ.Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատության էջերում³⁵⁸ և վիճակն արձանագրություններում, որոնցից օգտվել է մեծանուն պատմագիրը: Մեզ են հասել իրավական բնույթի բազմաթիվ փաս-

տագրեր ջրից օգտվելու³⁵⁹ (ջրօգտագործման իրավունք), ջրաղացներն ամբողջովին կամ մասնակիորեն նվիրաբերելու,³⁶⁰ գյուղերի սահմանները որոշելու (սահմանաքարերի կամ սահմանախաչերի միջոցով),³⁶¹ հարկերի ու տուրքերի հաստատման, նվազեցման կամ իսպառ վերացման, ջրի և հողատարածքի համար գյուղացիական վեճերի ու խռովությունների կարգավորման վերաբերյալ բազմաթիվ վիճազրույթուններ:

Վիճազրույթուն կամ մի շարք վկայություններ այն մասին, երբ ժողովրդի սոցիալական ծանր վիճակը հաշվի առնելով՝ երկրի բարձրագույն իշխանություններն ու տեղական ավատները թեթևացնում (պակասեցնում) կամ բոլորովին վերացնում էին ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերն ու տուրքերը: Մարդասիրական բնույթի այս իրավական ակտերը կատարվում էին աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների համաձայնությամբ և համատեղ ջանքերով: Անիի վիճազրույթի մեկում հիշատակված է, որ քաղաքի ավագանին, նկատի ունենալով «**ղժուռութիւն քաղաքիս**», վերացնում է «**զամենայն հարկապահանջութիւն**» (ամուն առ անուն հիշատակվում են վերացվող հարկերն ու տուրքերը):³⁶² Նույն քաղաքի մեծահարուստներից մեկը «**բաժարար**» Սարգիս Ծիլենցը, վերացնում է Արջոռառիճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու սպասավորներից գանձվող «**մեծ ու փոքր**» բաժերը:³⁶³ Նույն կերպ է վարվում Անիի արքեպիսկոպոս տեր-Գրիգորը՝ Ապուղամը իշխանի որդին:³⁶⁴ Աթաբեկ Շահնշահի «**զուգակից**» Խուանդզեն վերացնում է անասնահարկը (էշերի և կովերի տերերից գանձվող):³⁶⁵ Իվանեի որդի Աղբուղան՝ Մեծն Ջաքարեի ծոռը, գիտակցելով, որ «**շատ հարկ էր ի վերա**» (*անցիների*) դրած, վերացնում է դրանցից երեքը:³⁶⁶ Աղբուղայի հրամանով ապահարկվում են Անիի ջրաղացները:³⁶⁷ Հարկերից ժողովրդին ազատում է «**Պապքանի որդի Գեշը**»:³⁶⁸ Անիի կառավարիչ Բագրատ Վիկացին ավագանու հետ միասին կարգավորել է գանձվող հարկերի չափաբաժինը:³⁶⁹ Նվազեցվում է ջրօգտագործման համար «**ավգան**» կամ «**աբգան**» կոչվող տուրքը:³⁷⁰ Հանվանքն նշվում են վերացվող հարկատեսակները:³⁷¹

Նվիրատվական կամ այլ իրավական գործողություններ արտացոլող արձանագրությունները մեծ մասամբ սկսվում են հայոց թվականով՝ «**Ի թուին Հայոց...**», «**Ի թագաւորութեան**» կամ «**Յիշխանութեան**» (նահանգիս կամ գաւառիս), առավելապես Աստծո անվան հիշատակությամբ – «**Անուամբն Աստուծոյ**», «**Կաման Աստուծոյ**», «**Յանուն Աստուծոյ**», «**Շնորհիւն Աստուծոյ**» և կամ՝ «**Ի հայրապետութեան...**», «**Յանուն Ս. երրորդութեան**» և նմանատիպ բանաձևումներով: Կալվածագրային բնույթի արձանագրությունները նաև սկսվում են «**Կամ եղև ինձ...**» «**Այս իմ գիր է**» կամ «**Այս մեր գիր է**» կաղապարային կապակցություններով:

Իրավական բովանդակություն ունեցող վիճազրույթուն մատենագրական և վիճազրական սկզբնաղբյուրներում կոչվել են «**Գիր վճռի**», «**Պայման վճռի**»,

«**Արձան վճռի**», «**Արձան յիշատակի**» և համանման խորագրերով:

Հատուցման բանաձևը կազմվում է (նվիրատվական բովանդակության վիճազրույթուն) երկուստեք համաձայնությամբ. սահմանվում են հիշատակի կայուն օրեր և պատարագներ, որոնց քանակը պայմանավորված է լինում նվիրատուի առատ վարձատրությամբ:³⁷²

5. ԿՐՈՆԱ-ԲԱՐՈՅԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպես են կոչվում այն վիճազրույթուն, որոնք արտացոլում են քաղվածքներ Ս. Գրքից, առավելապես Ավետարանից կամ Սաղմոսագրքից: Այս արձանագրությունները փորագրվում են պաշտամունքային օջախների պատերին և առանձին կոթողային հուշարձանների վրա: Իրենց բովանդակությամբ դրանք ծոներ և բախանձանք են առ Աստված, հիմներ առ Բարձրյալն, խոհա-փիլիսոփայական դրույթներ մարդկային կյանքի հավերժականության մասին:

Ղրիմի Թեոդոսիա քաղաքի Ս.Սարգսի եկեղեցու շքամուտքի բարավորից վեր մարմարակերտ սալաքարին փորագրված է Թագավորաց 4-րդ գրքի Ը գլխի հետևյալ հատվածը:³⁷³

«**Եւ արդ, Տէր, եղիցին աչք քո բաց եւ ականջք քո առ ի լսել զպաղատանս ժողովրդեան քո ի տեղւոջս յայսմ**»: «**Ըստ գործոց ձերոց եղիցին ձեզ**»— կարդում ենք մեկ այլ վիճագրում,³⁷⁴ որ մեջբերված է Պողոս Առաքյալի առ Կորնթացիս հղված Բ Թղթից:³⁷⁵ Վիճազրույթուն խոսվում է առաքինության հասնելու, մարդկային բարվոք կյանք ստեղծելու նախապայմանների մասին, «**երբ բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորէն**»:³⁷⁶ Ներկայացված է հավերժության գաղափարը. «**Մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն յիշատակ եթող**»:³⁷⁷ Մեջբերումներ կան առաքյալների և մարգարեների ասույթներից.

«**Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, զի որ զբանն իմ լսէ եւ հաւատայ այնմ որ առաքեացն զիմ ընդունի զկեանս յաւիտենական եւ ի դատաստան ոչ մտանէ, այլ փոխեցաւ ի մահուանէ ի կեանս**» (Յովհ. Ե, 24):³⁷⁸

Եւ կամ՝

«**Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, եթե ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ**» (Յովհ. ԺԲ, ԻԴ):³⁷⁹

Կրոնա-բարոյախոսական թեմաներով բազմաթիվ արձանագրություններ կան պաշտամունքային կառույցների ներգծթեթային քիվերին՝ շրձանաձև.

«**Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք եւ բեռնաւորք եւ ես հանգուցից զձեզ**»:³⁸⁰

Կամ՝

«Թոյլ տուք մանկտուրդ գալ առ իս եւ մի արգելուք զդոսա, զի այդպիսեացոյ է արքայութիւն Աստուծոյ» (Սբ Դուկասու Գլ. ԺԸ):³⁶¹

Մի շարք արծանագրություններում փորագրիչները հայցում են Տիրոջ օգնությունը. «Տէր իմ Աստուած օգնեայ»³⁶² նաև իրենց իշխանների համար. «Տէր Աստուայծ Յիսուս Քրիստոս աւգնէ Բիրթելին (Բուրթելին), Բէշքենին եւ Իւանէի»:³⁶³

Վիմագրերում խոսվում է կյանքի անցողիկ լինելու և հոգու անմահության մասին.

«Որպիսի ինչ իցեն կեանք ծեր, զի իբր զմրրիկ էք, որ առ սակաւ մի երեւեալ եւ ապա ապականեալ» (Յակոբայ Թուղթ Դ, 14/15):³⁶⁴

Ինչպես նշեցինք, վիմագրերում կան քաղվածքներ Սաղմոսից.

«Տէր լոյս իմ եւ կեանք իմ,

ես յումմէ երկեայց,

Տէր ապաւեն կենաց իմոց,

ես յումմէ դողացայց: (Սաղմոս ԻԶ):³⁶⁵

Հիշատակագրային բնագրերում հանգուցյալները Տիրոջն արդերում են խաղաղությամբ ընդունել իրենց հոգին և հովանավորել Մեծ դատաստանի ժամանակ.

«Տէր, ընկալ զհոգի իմ խաղաղութեամբ»,³⁶⁶ կամ՝ «Տէր ընդ հովանեալ քեւոց քոց հանգեայց»:³⁶⁷

Խառն բովանդակության կոչվում են այն արծանագրությունները, որոնցում առկա են հիշատակագրային, շինարարական, նվիրատվական իրավականոնական և կրոնա-քարոյախոսական բնույթի տեղեկություններ, որոնք հանդես են գալիս տրամաբանական սերտ կապակցությամբ՝ կազմելով մեկ բնագրային ամբողջություն:

Նման բնագրերը համեմատաբար ծավալուն են և փորագրվում են գերազանցապես մայրավանքերի և տոհմական եկեղեցիների պատերի տեսանելի մասերին:

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան

Մովսէս Խորենացի

Չեռագիր մատյաններում, ինչպես նաև վիմական բնագրերում թվագրությունը կատարվել է գերազանցապես Մեսրոպյան այբուբենի հիման վրա: Յուրաքանչյուր տառ ունի իր թվական արժեքը.

Ա - 1	Ժ - 10	Ճ - 100	Ռ - 1000
Բ - 2	Ի - 20	Մ - 200	Ս - 2000
Գ - 3	Լ - 30	Յ - 300	Վ - 3000
Դ - 4	Խ - 40	Ն - 400	Տ - 4000
Ե - 5	Ծ - 50	Շ - 500	Ր - 5000
Զ - 6	Կ - 60	Ո - 600	Ց - 6000
Է - 7	Ղ - 70	Չ - 700	Ի - 7000
Ը - 8	Ջ - 80	Պ - 800	Փ - 8000
Թ - 9	Ղ - 90	Ջ - 900	Ք - 9000

Ինչպես տեսնում ենք, այդուսակում բացակայում են օ և ֆ տառերը, որոնք հետագա ներմուծումներ են:

Մեսրոպյա (քրիստոնեական) թվականը ստանալու համար հայոց թվականությանը ավելացնում ենք 551, սակավ դեպքերում նաև 552 կամ 553, որն ընդունված է կոչել հայոց Մեծ թվական: Օրինակ՝ արծանագրությունը կազմված է հայոց :ԼԴԵ: թվականին (495—ին), սրան ավելացնում ենք 551 և ստանում ենք մեսրոպյա (քրիստոնեական) թվականը՝ 495+551=1046:

Ուրեմն, արծանագրությունը փորագրվել է Քրիստոսի ծննդյան 1046 թվականին:

Թվականությունն արտահայտող տառերը, իբրև կանոն, երկու կողմերից վերցվում են միջակետերի, վերջակետերի երբեմն նաև երեքական կետերի մեջ՝ .ԼԱ., :ՇԼ.: :ԼԲ: և այլն: Մեզ հետաքրքրող տառերի վերևում երբեմն դրվում է հորիզոնական գծիկ՝ հապավման նշան (:ՊԵ:):

Կիրառվել են քանակական, դասական, հետսագույն շրջանում նաև կոտորակային թվականներ:

6—րդ դարով է թվագրվում Երուսաղեմի Չիթենյաց լեռան վրա գտնվող ռուսաց եկեղեցու հիմքից հայտնաբերված խճանկարի արծանագրությունը, որը հմտորեն վերծանել և հրատարակել է մեծանուն Գ. Հովսեփյանը:³⁶⁸ 7—րդ դարից սկսած՝ վիմագրերն աստիճանաբար առատանում են: Մինչև օրս էջմիածնում,

Հոփսսիմեի տաճարի վրա պահպանվել է Կոմիտաս կաթողիկոսի 618-թով թվագրվող շինարարական արձանագրությունը:³⁸⁹

Ե Ս Կ Ո Մ Դ Ա Ս Ե Կ Ե Դ Ե Ց Ա Դ Ա Ն Ս Ը Բ Ո Յ Կ Ռ Ի Ի Փ Ի Լ Ե Ի Կ Ո Չ Ե Ց Ա Յ Յ Ա Թ Ո Ռ Ս Բ Բ Ո Յ Ն Գ Ի Է Գ Ո Ր Ի Ը Ի Ն Ե Յ Ի Չ Ե Ա Ճ Ա Լ Ր Ս Բ Բ Ո Յ Վ Կ Ա Յ Ի Ց Ս Ք Ի

9-րդ դարից հուշակոթողները վիճարկվում են զանգվածաբար (հիշենք իշխան Գրիգոր Ատրոնբրեսիյանի 881 թ. խաչքարի արձանագրությունը Սողքի (Վարդենիսի) Մեծ Մասրիկ գյուղում և այլն):³⁹⁰ Հնագույն արձանագրություններից կարելի է հիշատակել Թալիմի մայր եկեղեցու հայոց ՍԼԲ (232 + 551 = 783), թվականին բնագիրը, ուր հիշատակվում է Ուխտատուր վանականի և նրա եղբոր կողմից աղբյուրներ անցկացնելու մասին:³⁹¹

Երբեմն թվագրությունը կատարվում է ոչ ավանդական-դասական եղանակով, այսինքն՝ մեկ տառի թվական արժեքի փոխարեն գրվում են երկու տառեր, ըստ որում հարյուրավորից առաջ դրվում է միավորը: Օրինակ՝ ՈՉԽԴ (1744) գրելու փոխարեն գրում են ՌԵԾԽԴ (1000 + 7 x 100 = 1700 + 44 = 1744):³⁹² Նույն կերպ ՌՄԼԱ (1231)-ի տեղ գործածված է ՌԲԾԼԱ: Այսինքն՝ Մ-ի՝ (200)-ի փոխարեն գրել են ԲԾ (2 x 100) և գումարել ԼԱ (31), որ նույնպես ստացվում է 1782՝ 551 գումարելուց հետո:³⁹³ Թվագրության այս ձևը հանդիպում է 9-րդ դարից,³⁹⁴ իսկ առավել զանգվածաբար՝ 17-18-րդ դարերից:

Վայոց ձորի արձանագրություններից մեկը թվագրված է ՇԾԽԹ,³⁹⁵ այսինքն՝ 500 + 100 + 49, փոխանակ գրելու ՌԽԹ (649 + 551 = 1200): Թվագրողները կարող էին գրել նաև ԵԾԽԹ, այսինքն՝ 5 x 100 + 49, սակայն այս դեպքում կստացվեր 549 և ոչ՝ 649:

Բանաստեղծական կաղապար ունեցող վիճարկերում թիվ արտահայտող տառերը կարող են գրվել իրարից հեռու՝ հանգավորման ռիթմը պահպանելու նպատակով: Օրինակ՝ Ուկրաինայի Յազլովեց քաղաքի հայոց եկեղեցու շինարարական վիճարկում կարդում ենք.

«...Կատարեցաւ Ռ թվին
Եւ Հ ընդ նմին»

այսինքն՝ տաճարը կառուցվել է հայոց Ռ (1000) և Հ (70) թվականին. 1000 + 70 + 551 = 1621 թ.:³⁹⁶ Երբեմն հարյուրավորն ու տասնավորը գրվում են միասին, իսկ միավորը առանձին կամ եւ շաղկապով: Օրինակ՝ Վանստանի Խոսրովանույշ թագուհու արձանագրությունը թվագրված է «ՆԻ Ե Ը թուին»:³⁹⁷ Այս պարագայում ՆԻ-ն (470-ը) գումարելով Ը (8)-ին և ավելացնելով 551՝ ստանում ենք

1029: Ցաղաց քարի Ս.Հովհաննես եկեղեցու վիճարկերից մեկը փորագրված է հայոց «:ՆԴ: (490) Եւ :Ժ: (10) թվին», որ անում է 500, փոխանակ գրելու Շ (500) թվին:³⁹⁸ Սա նշանավոր Հայր Վարդիկի շինարարական արձանագրությունն է, որ փորագրված է մերօրյա 1051 թվականին: Սևանի Առաքելոց վանքի դռան վրա փորագրվել է, որ այն պատրաստվել է «Ջ (900) Հա յոց թվ [Ա] կանի ԼԵ (35) թիւ աւելի» ժամանակ, այսինքն՝ 1486 թվականին:³⁹⁹ Տապանաքարերից մեկի վրա թվագրված է «Ջ (900) Հալլոց թիւն ԴԱ (91) աւելլլ որդին...»:⁴⁰⁰ 991-ին գումարելով 551, կստանանք 1542,⁴⁰¹ փորագրության մերօրյա ժամանակը:

Սկզբնաղբյուրներում թվագրությունը կոչվել Հայկական (Հայոց), Արամեան,⁴⁰² Ասքանագեան, Հայկագեան,⁴⁰³ երբեմն՝ Արարչության կամ Մարդեղութեան,⁴⁰⁴ Քրոնիկոնի և Հռոմեական հոբելյաններով:⁴⁰⁵

Օրինակ՝ Տաթևի վանքի արձանագրություններից մեկում կարդում ենք, որ երկհարկանի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է՝

«Ի ԸՐԶԱԳԱՅ ԵՂՈՒԹԵԱՆ ՏՈՍԱՐԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ :Ժ: ԻՑ ՅՈՐԵՂԻՆԱՑ ԵՒ :Լ: ԵՒ :Ձ: ԹՎՈՑ...»⁴⁰⁶

Յուրաքանչյուր հոբելյան, ինչպես հայտնի է, հավասար է 50 տարվա. :Ժ: (10) հոբելյանը հավասար է 500-ի: Սրան գումարում ենք հայոց :Լ: (30) և :Ձ: (6) թվերը և ստանում 536, որին ավելացնում ենք 551 և որոշում տաճարի կառուցման ավարտի տարին՝ 500 + 30 + 6 + 551 = 1087:

Ուրեմն՝ հիշյալ եկեղեցին կառուցվել է 1087 թվականին:⁴⁰⁷

Մեկ այլ օրինակ՝ Ձմյուռնիայից Հայաստան բերված եկեղեցական վարագույրը պատրաստվել է «ԻԳ (23) ՈՐԵԼԵՆԻ ԻԲ (22) ԹԻԻ ՀԱՐԱԳՐԻ...» ժամանակ: Այստեղ նույնպես կատարում ենք բազմապատկման և գումարման գործողություններ. ԻԳ (23) հոբելյանը բազմապատկելով 50-ով՝ ստանում ենք 1150 (23 անգամ 50), որին գումարում ենք ԻԲ (22) և հայկական տոմարի 551 թիվը. 23 x 50 + 22 + 551 = 1723: Ուրեմն, հիշյալ վարագույրը պատրաստվել է 1723 թվականին Ձմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Մանուել վարդապետի օրոք կամ նրա անմիջական մասնակցությամբ:⁴⁰⁸

Մեզ հասած հնագույն վիճական բնագիրը Տեկորի տաճարի ավագ դռան արձանագրությունն է, որի գիպսե կրկնօրինակը ցուցադրվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Այն վերծանել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել պրոֆեսոր Կ.Գ.Ղաֆաղարյանը:⁴⁰⁹

Որոշ արձանագրություններում թվականը տրվում է բացված տեսքով: Օրինակ՝ ՌԵԴԳ-ի՝ այսինքն՝ 1173-ի փոխարեն գրվում է տառերով.

«...Հազար հարիւր եօթանասնի
Եւ երեքին Հայոց թվի»:

Այսինքն՝ 1173-ին գումարում ենք 551 և ստանում շինարարության ավարտի թվականը՝ Ռ (1000) + Ե (100) + Հ (70) + Գ (3) + 551 = 1724: Հետևաբար, արձա-

նագրությունը փորագրվել է 1724 թվականին:⁴¹⁰

Արձանագրությունները թվագրվում են միաժամանակ և Փրկչականով, և Հայոց թվականով:

Օրինակ՝ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի շինարարական արձանագրության մեջ տրված է Փրկչական թվականը.

*«...Ի ծննդենն մարմնով Փրկչին
Յերեք հարիւր եւ հազարին,
Յուր եւ յիսուն սկսեալ ամին»:⁴¹¹*

Այսինքն Ս. Խաչ վանքի Ս. Նշան եկեղեցու շինարարության (կամ վերանորոգման) ավարտը եղել է 1358 թվականը: Ինչպես նշեցինք, որոշ արձանագրություններ ունեն և Փրկչական, և Հայոց թվականներ: Օրինակ՝ նույն Ս. Խաչի վերանորոգման արձանագրություններից մեկում կարդում ենք, որ Ս. Խաչը նորոգվել է 1751 թվականին.

«...եղև ներթվոց Փրկչին մերոյ 1751, իսկ ըստ Հայոց ՈՍ»:⁴¹²

Հետսագույն արձանագրություններում նույնպես նկատում ենք կրկնակի թվագրությունը: Օրինակ՝ Կրեմլի Ջինապալատի արձանագրություններից մեկը թվագրված է 1818-ով, սակայն նրան զուգահեռ տրված է նաև հիջրային թվականը՝ 1314/15, որ նույնպես նշանակում է 1818: Մի շարք վիճաբերում տրված են (թվականի հետ միասին) ամիսն ու ամսաթիվը և նույնիսկ շաբաթները:⁴¹⁴

ԱՆԹՎԱԿԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անթվակիր արձանագրությունների ժամանակը որոշվում է պատմական անձերի և իրադարձությունների հիշատակությունների միջոցով:

Օրինակ՝ Բուտ Սահառունու արձանագրության համաձայն Բագարանի եկեղեցին կառուցվել է «երեսուն եւ չորրորդ ամի Խոսրովայ արքայի...»:⁴¹⁵ Պատմությունից հայտնի է, որ Խոսրով Փարվեզը զահ է բարձրացել 590 թվականին:⁴¹⁶ Դրան գումարում ենք 34 և ստանում 624, ուրեմն արձանագրությունը փորագրվել է 624 թվականին: Այս արձանագրության նմանակությամբ է փորագրվել Բագավանինը, որի տաճարի շինարարությունն սկսվել է «քսան եւ մի ամսոյն ԱՄապահ Երակղի թագաւորի...» և ավարտին է հասցվել «ի քսան եւ իններորդ ամի նոյն Երակղի թագաւորի, յամսեանն նաւասարդի»:⁴¹⁷ Ուրեմն շինարարությունն սկսվել է 631-ին և ավարտվել 639-ին: Նույնը կարելի է ասել էջմիածնի Հռիփսիմեի տաճարի կառուցման մասին:⁴¹⁸

Անթվակիր արձանագրությունների փորագրության ժամանակը որոշելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել կառույցների հորինվածքային առանձնահատկությունները, ճարտարապետական մանրամասները, բնագրի տառերի հնագրական պատկերը: Ընթերցողը պետք է իմանա, թե ինչ փոփոխություններ են կրել դարերի ընթացքում Մետրոպոլիսի ապուլեմի առանձին տառատեսակները հնագույն ժամանակներից ընդհուպ մինչև ուշ միջնադար:

Անթվակիր բազմաթիվ արձանագրություններ կան միջնադարյան վանքերի իշխանական դամբարանատներում. օրինակ՝ Սյունյաց իշխանագույնների տապանաքարերին փորագրված է հանգուցյալի միայն անունը՝ Աշոտ, Դիմար, Ջևանշեր և այլն: Ինչպե՞ս որոշել նրանց վախճանվելու ժամանակը և ինքնությունը: Այստեղ վերծանողին մեծապես օգնում են մատենագրական և վիճագրական սկզբնաղբյուրները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աշոտը եղել է Սյունիքի իշխանաց իշխան, Վասակ թագավորի քեռայրը, Սմբատ և Գրիգոր Սյունյաց թագավորների հարազատ հայրը և այլն, Դիմարը՝ Հյուսիսային Հայաստանի թագավորագն Գուրգենի քույրը, Ատրներսեի իշխանի կինը, իսկ Ջևանշերը՝ Չազիկ մեծ իշխանի որդին, կաթողիկոս Վահան Սյունեցու հայրը և այսպես շարունակ:

Սյունյաց Սմբատ Բ (1040–1051) և Գրիգոր Ա (1051–1072) թագավորների կողքին հանգչում է Հրանույշ (բնագրում՝ **Հրանոշ**) անվամբ մի կին:

Սյունիքում Հրանույշ անունով իշխանուհի գոյություն չի ունեցել (զոհնե մեզ հայտնի չէ): Պարզվում է, որ Հրանույշ թագուհի եղել է Հյուսիսային Հայաստանում և հիշատակվում է Սանահնի վանքի 1063 թ. շինարարական արձանագրության մեջ,⁴¹⁹ իբրև գրատան (նշխարատան) կառուցող: Սակայն ինչ կապ ունի Վահանավանքի Հրանոշը Սանահնի վանքի Հրանույշի հետ: Այստեղ մեզ օգնում է պատմական անդրադարձը: Հայտնի է, որ 1040 թ. Դվինի ամիրա Աբուլ-Ասվարը մեծաթիվ զորքով հարձակվում է Տաշիր-Չորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի վրա: Վերջինիս, ի թիվս այլոց, օգնության է գալիս նաև Սյունիքի թագավոր Սմբատ Բ նորընծա թագավորը:⁴²⁰ Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո, ամենայն հավանականությամբ, Սմբատն ամուսնանում է Դավիթ Անհողինի դուստր Հրանույշի հետ և բերում է Կապան:

Այս վարկածն ամրապնդվում է այն իրողությամբ, որ թագուհի կարող էր կոչվել թագավորի կինը և ոչ՝ դուստրը, եթե մեկ այլ գահակալի կին չէր: 1063 թ. արձանագրության մեջ Հրանույշն իրեն կոչում է «**թագուհի**»: Նա Սանահնի վանքում թաղված չէ, ուրեմն՝ Դավիթ Անհողինի դուստր Հրանույշը թաղված է Վահանավանքում՝ իր ամուսնու՝ Սմբատ Բ Սյունյաց թագավորի կողքին:

տառի փոխարեն գրվում է նրա թվական արժեքը: Օրինակ՝

Քաջիկ - 9000 1 900 20 60

Հասմիկ - 70 1 2000 200 20 60

Արտաշես - 1 5000 4000 1 500 5 2000 և այլն:

Ինչպես քանիցս նշել ենք Մեսրոպյան այբուբենում բացակայում են օ և Ֆ տառերը: Օ-ի փոխարեն գրվել է ԱԻ երկբարբառը, որը բաղաձայնից առաջ կարդացվել է Օ (չնչին բացառությամբ), իսկ Ֆ-ի փոխարեն՝ Փ: Այս մասին մանրամասն խոսել ենք «Ա» երկբարբառի արտասանությունը» բաժնում:

4. ԳՈՒՄԱՐԳԻՐ ծածկագիրը լայն կիրառում ունեցավ XVIII-XIX դարերում հայ գաղթօջախներում: Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի սեղանատան ավագանի այժմ չպահպանված սալաքարին փորագրված է եղել ռիթմիկ արձանագրություն, որն ավարտվում է հետևյալ քառյակով.

«Եդ յիշատակ յիշել զհոգին

Վանցույ կնոջ Մարիամին,

Կշռածի են թվով Փրկչին

Եւ սեպտեմբեր ամսոյ քսանին».⁴²⁹

Վերջին երկու տողը վիճագրության թվականն է՝

$Կ (60) + Շ (500) + Ռ (1000) + Ա (1) + Ծ (50) + Ի (20) + Ե (5) + Մ (200)$: Տառերի թվական արժեքները գումարում ենք և ստանում 1836: Այստեղ չենք գումարում 551, քանի որ արձանագրությունը ժամանակագրված է փրկչական թվով («**թվով Փրկչին**»):

Գումարգիր ծածկագրության հետաքրքիր նմուշ է նաև Թեոդոսիայի (Ղրիմ) հայոց Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցու տապանաքարերից մեկի չափածո հիշատակագրությունը, որն ավարտվում է հետևյալ տողերով.

«...Տէրն տացէ ինձ վերնոն դաս.

ճանաչ թվոյս ի բաց հացես

Չվեց եւ տասնեաթին...».⁴³⁰

Վերջին երկու տողը նույնպես գումարգիր ծածկագրություն է.

$Ճ (100) + Ա (1) + Լ (400) + Ա (1) + Չ (700) - 23$ (զվեց և տասնեաթին), ստանում ենք 1179, սրան գումարում ենք 551 և ունենում ենք արձանագրության ստույգ թվականը, այն է 1730:⁴³¹

Մեկ այլ օրինակ՝

«...Ի թվականութեան Փրկչին մերոյ տես ըզնոյն Հայոցս...».⁴³²

Այստեղ նույնպես գումարգիր ծածկագիր է. $Ը (8) + Չ (6) + Լ (400) + Ռ (600) + Յ (300) + Լ (400)$: Այս բոլորը գումարելով՝ ստանում ենք փրկչական 1714 թվականը:

5. ՇՐՋԱԳԻՐ ծածկագիր կոչվում է այն գաղտնագրությունը, երբ տառերը գրվում են շրջված ձևով: Օրինակ՝ Արտաշես **ՍԺՅԱԶԴԱ**, Հայաստան **ՄԱՅԱՍԵՄԲ**

իշխանություն **ԵՒՈՅԵՒՈՍՄԱՄՅԻ** և այլն:

Շրջագիր ծածկագրի հետաքրքիր նմուշ ենք տեսնում Հայաստանի պատմության թանգարանում ցուցադրվող թևավոր խաչքարի վրա, որը բերված է Պռոշյան իշխանների վայոցձորյան տիրույթներից:

Շրջագիր ծածկագրերն ընթերցվում են հայելու կամ արտացոլող այլ առարկայի միջոցով:

6. ՓՈՒՆԱՐԻՆԱԳԻՐ ծածկագիրը փաստորեն նույն եղբայրագիրն է, սակայն այն տարբերությամբ, որ անհրաժեշտ տառի փոխարեն գրվում է նրա հաջորդը: Օրինակ՝ Արամ - գրվում է **ԲՅԲՅ**, Սողոմոն - գրվում է **ՎԶԵԶՅԾԵ**, Շահանդուխտ - գրվում է **ՈԲԶԲԵԶՏԾՐ** և այլն:

Ծածկագրության մի տեսակ է, երբ տառերը գրվում են գլխիվայր վիճակում:⁴³³

Ուսումնասիրողների կարծիքով՝ ծածկագրությունը, «վիճագրության ասպարեզ է թափանցել առնվազն 6-րդ դարից»:⁴³⁴ Ի շարս այլ ծածկագրերի, առավելապես մատենագրական աղբյուրներում հանդես են գալիս **օղակավոր**, **ճիրանավոր** (ճիրանագիր), **կոտորակագիր** գաղտնագրերը: **Գրչածածուկ** ծածկագրերում գաղտնագրվում է գրչի անունը և գրության թվականը: Դա ուղղված է նաև գրագողության դեմ, որպիսի փաստն արձանագրված է Հովհաննես գրչի 1310 թ. բնագրում:⁴³⁵

7. ԱՐՅԵՍՏԱԳՈՐԾԱՎԱՆ ծածկագրերում գաղտնագրվում են օգտագործվող նյութերն ու առարկաները: Սակայն այս ծածկագրերը բացակայում են վիճագրերում. դրանք առկա են ձեռագիր մատյաններում:⁴³⁶

ՔԱՐԳՈՐԾ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Աշխարհի ծայրերում բոլոր մենք գտնում ենք հիմա բեկորներ,
Որ տաշած կողերի վրա աստղաձև խազեր են կրում,—
Արդ՝ կորած անուններն են ձեր, ով անանուն վարպետներ,
Որ կերտել եք լուռ ու անցել - և ձեր շունչը թողել դարերում...

Եղիշե Չարենց

Միջնադարյան հայ ճարտարապետների և քարգործ վարպետների մասին, ինչպես նշել ենք, առանձին ուսումնասիրություն է գրել ակադեմիկոս Վիմագրա- գետ-պատմաբան Ս. Գ. Բարխուդարյանը:⁴³⁷ Ի շարս այլ հարցերի, նա հատուկ քննարկման նյութ է դարձրել շինարար վարպետների նաև պայմանական նշան- ները, որոնք դրոշմված են նրանց կառուցած տաճարների, կամուրջների և այլ

Սյունի վանքի (Սիսիան) վարպետների նշանները

կոթողների վրա. դրանք շրջված տառանշաններն են, աստղանիշեր կամ այլ գծապատկերներ: Այս հարցերին անդրադարձել է նաև Ստ. Մնացականյանը:⁴³⁸ Գիմնահարցի համակողմանի քննությունը ցույց է տալիս, որ քարգործ վար- պետների նշաններ կիրառվել են նաև վաղնջական ժամանակներում:⁴³⁹ և ավան- դաբար դրանք փոխանցվել են հետագա դարերին: Վանի թագավորության ժա- մանակ գործող վարպետների մի շարք նշաններ նկատելի են նաև միջնադա- րյան կառույցների վրա:⁴⁴⁰

Վարպետների նշաններ ենք տեսնում Դվինի կաթողիկե եկեղեցու պատե- րին,⁴⁴¹ Չվարթնոց տաճարում, Ցաթևի Ցաքուտ կոչվող համրամասի եկեղեցու, Սյունի վանքի (Սիսիան) պատերին և այլուր:

Միջնադարյան վիմագրերում շինարար վարպետները հիշատակվել են «ճարտարապետ», «քարգործ», «կազմող», հետագայում՝ նաև «գալ- ֆա» և «տաշճի» անուններով: Մեզ են հասել այնպիսի տաղանդաշատ ճար- տարապետների ու քարգործ վարպետների անուններ, ինչպիսիք են Տրդա- տը,⁴⁴² Մանուելը,⁴⁴³ Սամեհանը,⁴⁴⁴ Վեցիկը,⁴⁴⁵ Սիրանեսը,⁴⁴⁶ Մոմիկը,⁴⁴⁷ կազ- մողներ Պավղոսը, Քիրամը,⁴⁴⁸ Ղարտաշը,⁴⁴⁹ Շնոֆորշահը,⁴⁵⁰ Ավետիքը,⁴⁵¹ Յո- հանեսը,⁴⁵² Ներսեսը,⁴⁵³ Չաքարիան,⁴⁵⁴ Մելիքսեթը,⁴⁵⁵ Ակորը,⁴⁵⁶ Գրիգորիկը,⁴⁵⁷ Աստուածատուրը,⁴⁵⁸ հայ շինարարական արվեստի հայտնի ներկայացուցիչ- ներ «Մինաս և Սարգիս ճարտարապետները» (Ղրիմ),⁴⁵⁹ «Գալֆա Վարդա- նը»⁴⁶⁰ (Քիչնև), «Տաշճի Կիրակոսը»⁴⁶¹ և շատ ուրիշներ,⁴⁶² որոնց անունները փորագրված են իրենց կերտած հուշարձանների հաճախ աննկատ մասերին:

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Վիմական բնագիրը գիտական արժեք է ստանում միայն այն ժամանակ, երբ վերծանությամբ հանդերձ ունենում է լուսանկար և նույնական գրչագիր:

Արձանագրությունը պետք է լուսանկարել օրվա այն ժամին, երբ արևի ճա- ռագայթները շեղակիորեն ընկնում են տառերի վրա և նրանց ստեղծների մեջ ա- ռաջացնում ստվերագծեր:

Վիմագրերը վերծանելիս կարելի է օգտագործել սրածայր փայտիկ՝ տառերի ստեղծները քարաքոսերից և կարծրացած հողից մաքրելու համար: Պետք է զգույշ լինել ճաքերի և քերծվածքների նկատմամբ: Վիմագրագետն իր հետ միշտ պետք է ունենա խոզանակ՝ քարի մակերեսը փոշուց մաքրելու և (եթե հնա- րավոր է) լվանալու համար: Սուր երկաթյա դանակը կամ մեխը քարի վրա խա-

զեր են առաջացնում և դժվարացնում են ընթերցումը: Երբ լուսի բացակայության պատճառով հնարավոր չէ արձանագրությունը լուսանկարել, այդ դեպքում դիմում ենք էստամպահանձն (էստամպաժի) եղանակին, այսինքն՝ արձանագրությունը կրկնօրինակում ենք հետևյալ մեխանիկական միջոցներով:

1. Հեղուկ (հալեցրած) վիճակում կաուչուկը լցնում ենք տառերի ակոսների մեջ և ծածկում նույն կաուչուկի բարակ թաղանթով. սառչելուց հետո զգուշորեն պոկում ենք քարից և ստանում բնագրի շրջագիր ստույգ պատկերը:

2. Հեղուկ (ջրիկ) գիպը նույն եղանակով լցվում է արձանագրության մակերեսին և սառչելուց հետո առանձնացվում է: Ստացվում է շրջագիր արձանագրություն, որը մշակելուց հետո պարզորոշ ընթերցվում է:

3. Դեռևս 16-րդ դարից կիրառվել է էստամպահանունը թղթի միջոցով: Խոնավացրած թուղթը (նպատակահարմար է «ծծան թուղթը» կամ ֆիլտրի համար կիրառվողը) հպելով լվացված քարի վրա՝ լաթով հավասարապես շփում ենք, որպեսզի թղթի վրա բշտիկներ չառաջանան: Չորանալուց հետո զգուշորեն անջատում ենք քարից: Դաջվածքը մշակվում է գրաֆիտով:

4. Չոր թուղթը դնում ենք քարի մակերեսին և ապա՝ թրջում: Այս դեպքում նույնպես պետք է զգուշանալ բշտիկներ գոյանալուց: Ապահով լինելու համար կարելի է օգտագործել 2-3 շերտ թուղթ: Չորանալուց հետո գատում ենք քարից և ծալելով դնում թղթապանակի մեջ:

5. Նույն կերպ կարելի է օգտագործել ֆուգա, մատիտի փոշին (գրաֆիտ): Վերջինիս դեպքում անհրաժեշտ է ունենալ թափանցիկ թուղթ:⁴⁶³

Էստամպահանձն ժամանակ թույլ տված աննշան վրիպումը կարող է պատճառ դառնալ սխալ մեկնաբանությունների: Օրինակ՝ պատմական Մեծ Բուլղար քաղաքի (Թաթարստան) տարածքում հայտնաբերված արձանագրություններից մեկում էստամպաժի հիման վրա ընթերցվել է «ՏՐ ՍՈՒԹԻ» անձնանունը, սակայն իրականում բնագրում փորագրված է եղել «SPLS] ՍՈՒԹ [ԻԻԼ] բառը, որի սխալ վերծանությունը հիմք է ծառայել այլևայլ վարկածների:

Վիճակն բնագիրը զրջագրելու համար այժմ օգտագործում ենք մի շարք արտատպող սարքեր, իսկ եթե դրանք բացակայում են, ապա վերցնում ենք սովորական մի արկղ՝ կողքից միացված էլեկտրական լամպով, վրան՝ թափանցիկ ապակի: Ապակու վրա դրվում է արձանագրության լուսանկարը՝ անրացված կավճաթղթով կամ պատճենաթղթով: Ապա զգուշությամբ արտանկարում ենք երևացող տառերը կամ՝ ցանկության դեպքում, նաև զարդանախշերը: Այնուհետև մատիտանկարը թանձրացնում ենք տուշով կամ այլ ներկանյութով:

Իբրև կանոն, կորպուս-ժողովածուներ կազմելու ժամանակ բոլոր բնագրերը պետք է ունենան գրչանկարներ: Այս պահանջն առավել կարևորվում է լուսանկարների բացակայության դեպքում:

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո (1045 թ.), երկրում ստեղծված քաղաքական ծանր պայմանների պատճառով, բազմաթիվ հայեր արտագաղթեցին մայր երկրից: Նրանց զգալի մասը, բազում զրկանքներ կրելով, հաստատվեց Ղրիմի թերակղզում, իսկ մյուսը՝ Վուլգայի ափերով բարձրանալով վեր, հանգրվանեց Մեծ Բուլղար քաղաքի տարածքում: 14-րդ դարի 30-ական թթ. սկսած՝ հայկական հոծ գաղութներ առաջացան առավելապես Ղրիմի հարավ-արևելյան ափերին: Հիմնականում ԱՄի մայրաքաղաքից ու նրա շրջակայքից եկած հայ ազգաբնակչությունը այստեղ իր գոյությունը պահպանելու նպատակով կառուցեց ամրոցներ, հոգևոր-կրթական օջախներ, հիմնադրեց նորանոր քաղաքներ ու գյուղեր, որոնք կանգուն կամ ավերակված տեսքով հասել են մինչև մեր օրերը: Պատահական չէ, որ ջենովական աղբյուրներում Ղրիմի հարավ-արևելյան տարածքը միջին դարերում կոչվեց Armenia maritima - ծովային Հայաստան: Ղրիմի հայաշատ քաղաքներից էր Կաֆան՝ այժմյան Թեոդոսիան, որի բնակիչների գերակշիռ մասը կազմում էին հայերը: Միայն այս քաղաքում մերազնյա գաղթականները կառուցեցին 45 եկեղեցիներ, հիմնադրեցին իրենց պաշտպանական կառույցները («Հայոց բերդ»): Եկեղեցիներից յոթը առ այսօր պահպանվել են և վերանորոգվել ուկրաինացի մասնագետների ջանքերով:

1971 թ. Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս եկեղեցու սրահներում բացվեց Խորհրդային Միության մեջ առաջին (ԱՄիից հետո երկրորդ) **հայկական քարեդարանը (Լապիդարիում)**,⁴⁶⁴ որի արձանագրությունները բնագրից ռուսերեն թարգմանվեցին տողերիս հեղինակի կողմից: Ղրիմի տարածքում հայտնաբերված շուրջ 400 արձանագրությունները,⁴⁶⁵ որոնցից 306-ը բնագրված են, հիրավի, խիստ կարևոր արժեք են ներկայացնում դրիմահայ գաղութի պատմության համար:

Հայաբնակ հոծ գաղթօջախներ առաջացան Ղրիմի Կազարաթ (այժմ՝ ավերակ), Ղարասու (այժմ՝ Բելոգորսկ), Սուրբ Խաչ-Սուրխաթ (այժմ՝ Ստարի Կրիմ), Գեռոկ (այժմ՝ Եվպատոդիա), Ազմեչիդ (այժմ՝ Սիմֆերոպոլ), Սուրոժ-Սուլդեյ (այժմ՝ Սուդակ) քաղաքներում և Թոփի (այժմ՝ Տոպուկկա), Բախչիլի (այժմ՝ Բոզատոյե), Մեծ և Փոքր Սալա գյուղերում և այլ բնակավայրերում:

1475 թ. թուրքերը գրավեցին Ղրիմի թերակղզին: Օգտվելով պատեհ առիթից՝ թուրքերի հորդորանքով թաթարները մզկիթների վերածեցին Կաֆայի 21 հայկական եկեղեցիները, իսկ նրանց պատերին փորագրված վիճագրությունները տեղահանվեցին և մեծ մասամբ ոչնչացվեցին:

Դրիմահայության կրթա-մշակութային խոշոր կենտրոնը **Ս. Խաչ վանքը** էր, որն առ այսօր կանգուն վիճակում պահպանվել է Ստարի Կրիմ քաղաքի մերձակա անտառապատ սարալանջին: Ինչպես վերը նշել ենք, այս խոշոր վանական միաբանության սրբազան հայրերը, մասնավորապես Դովհաննես կրոնավորը 1358 թ. ավարտին հասցրեցին գմբեթակիր Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումը:

Թեոդոսիան հանձարեղ ծովանկարիչ Դովի. Այվազովսկու ծննդավայրն է: Այստեղ են գտնվում նրա հայանպաստ գործունեությանն առնչվող մի շարք վիճակագրեր, որոնք տարիներ առաջ բացվեցին նրա պատկերասրահի պատերի ծեփի տակից: Դովի. Այվազովսկու շինարարական գործունեությանը վերաբերող մարմարակերտ վիճագրեր հայտնաբերվեցին քաղաքի հայոց Ս. Սարգիս եկեղեցու պատերին: Դրանցից մեկուն կարդում ենք.

«ՏԱՃԱՐՍ Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈՂԵՑԱԲ ՅՄԵՐԱՎԿԱՑ ՇՆՈՐՅՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի 1888 ԱՄԻ, ՅՈՐԴՈՐԱՎՆՕՔ ԵՒ ԶԱՆԻԻՔ ԽՈՐԷՆ ԾԱՅՐԱՎՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍՏԵՓԱՆԷԻ, ԱՐ ՈՐ ՆՊԱՍՏԵՑԻՆ ԴԱՅԱԶՆ ՆԿԱՐՉԱՊԵՏ ՅՈՎԿՆԱՆԷՍ ԱՅՎԱԶՕՎՍԿԻ, ԸՆԾԱՅՕՐՆ ԴՈՅԱԿԵՐՏ ՊԱՏԿԵՐԱՑ ԵՒ ԲԱՐԵՊԱՆՇ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆ ԴԱՅՈՑ ԹԵՆՈՂԱՍԻՈՅ»⁴⁶⁶

Հայկական ծաղկուն գաղթօջախներից էր Լվով (ԼոՎ, Իլով, Լենբերգ) քաղաքը, որի կենտրոնում առ այսօր վեր է հառնում 1363 թ. կառուցված հայոց սքանչելի եկեղեցին քառահարկ զանգակատնով (1571 թ.): Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի վիճագրական արշավախումբն այս տարածքից հայտնաբերել է տարբեր բովանդակության ավելի քան 100 արձանագրություններ:⁴⁶⁷

17-րդ դարի երկրորդ կեսին եպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչի և նրա համակիրների արարքի պատճառով աստիճանաբար ուժացման ենթարկվեց երբեմնի հզոր այս գաղթօջախը, որն ուներ ազգային կրթա-մշակութային հաստատություններ, հայեցի թատրոն, առևտրական-համքարային կազմակերպություններ, եվրոպայում հայտնի դեղագործական ընկերություններ: Այստեղ են ապրել ու գործել հայազգի ականավոր պատմաբան **Սադոկ Բարոնչը**, **քանդակագործ Թադեոս Բարոնչը**, ականավոր բժշկապետներ, դեղագործ քիմիկոսներ **Թեոդորոս և Դովսեփ Թորոսովիչները**, որոնցից առաջինը հայտնագործեց Տրուսկավեցի բուժիչ հանքաջրերը:

Լվովում և նրա շրջակայքում մի քանի տասնյակ արձանագրություններ են հայտնաբերվել լեհահայ ականավոր գործիչներ **Ավետիք Բեռնատովիչի**, **Կարլ Միկուլիի** և այլ հայորդիների մասին:

Հայաշատ գաղթօջախներ էին Կամենց-Պոդոլսկը (Խմելնիցկու մարզ), Յազլովեցը (Տեռնոպոլի մարզ), Ակկերմանը (Օդեսայի մարզ), Կիևը և այլ քաղաքներ: Միջնադարում հայկական հոծ ազգաբնակչություն ունեին Մոլդովայի Գիրգորիոպոլ, Բելցի, Օրգեն և այլ քաղաքներ:

18-րդ դարի 70-ական թթ. վերջերին Դրիմից Ռուսաստան գաղթած հայերի և անձամբ Դովսեփ արք. Արղությանի ջանքերով Դոն գետի ափին հիմնադրվեց Նոր Նախիջևան քաղաքը՝ մերձակա հինգ հայկական գյուղերով հանդերձ: Այս նոր հանգրվանում կառուցվեց դարձյալ **Ս. Խաչ** կոչվող վանքը, որի բակում հանգչում են Միք. Նալբանդյանը, Ռափ. Պատկանյանը, Դար. Ալամդարյանը և այլ նշանավոր հայորդիներ: Ռոստովի մարզի (ընդ որում՝ Նոր Նախիջևանի) տարածքից հայտնաբերվել են բազմաթիվ վիճագրեր,⁴⁶⁸ որոնք գետեղված են «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի VIII պրակում:

Առանձնակի արժեք են ներկայացնում Սանկտ-Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կազանի, Դաղստանի և այլ տարածքներից հայտնաբերված վիճագրերն ու թանգարանային ցուցանմուշների մակագրությունները:⁴⁶⁹

Խոսելով մերձավոր Ափյուռքի, հատկապես Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայակերտ դեկորատիվ արվեստի նմուշների մասին, պետք է ընդգծել, որ գեղարվեստական կատարելության առումով հատկապես առանձնանում են դրիմյան խաչքարերն ու նրանց արձանագրությունները, որոնց զգալի մասը փորագրված է ելնդավոր (ուռուցիկ) տառերով և ծաղկագրերով: Այստեղ նկատելի է Անիի քանդակագործական դպրոցի անտարակուսելի շարունակությունը և դրոշմը: Այդ են ապացուցում Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս եկեղեցու պատերին ներքուստ և արտաքուստ ազուցված մարմարակերտ խաչքարերն ու նրանց գողտրիկ արձանագրությունները, որոնք եզերված են բուսական և երկրաչափական անկրկնելի զարդաքանդակների ճոխությամբ:

Դրիմահայ կոթողներն ու վիճագրերը թվագրվում են հիմնականում XIV-XX-րդ դարերով: Նրանցում արտացոլված են հասարակական կյանքում տեղի ունեցած առավել նշանակալից իրադարձությունները, հանվանե նշված են տաղանդավոր մանրանկարիչներ, ճարտարապետներ, քարգործ վարպետներ, հոգևորականներ, վաճառականներ, մեծահարուստ բարեգործներ, արհեստավորներ, միով բանիվ՝ ամենատարբեր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչներ: Ցավով ու ափսոսանքով ես կարդում ավազակ մարդասպանների ծեռքով սպանված կամ ծովամույն եղած հայորդիների հիշատակագրությունները: Արձանագրությունների զգալի մասը փորագրված է բանաստեղծական կաղապարով. կան քաղվածքներ Ս. Գրքից, հատկապես Ավետարանից:

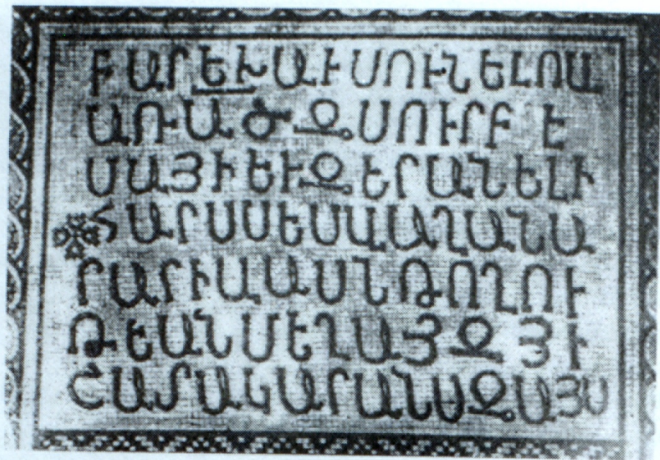
Ուկրաինայի արևմտյան մարզերի հայկական արձանագրությունները փորագրված են հիմնականում հայերեն (մինչև XVI դարը), ապա նաև լեհերեն, լատիներեն և հայատառ ղփչաղերեն լեզուներով: Լվովի հայկական եկեղեցու ներսի պատերին ազուցված են Դրիմից բերված մարմարակերտ խաչքարեր,⁴⁷⁰ մի շարք տապանաքարերի վրա փորագրված են նշանավոր գերդաստանների տոհմանշանները, որոնցից մի քանիսը հիշեցնում են Հին Հայաստանի հիերոգլիֆ նշանները:

Ղրիմի մոնումենտալ և փոքրածավալ կոթողային հուշարձանները հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակների մտքի ու ձեռքի արգասիք են:

Հայ գաղթավայրերի, մասնավորապես Ռուսաստանի՝ ընդ որում Թաթարստանի, Ուկրաինայի (ներառյալ Ղրիմը), Մոլդովայի, Բուլղարիայի, Լեհաստանի և այլ տարածքների հայկական վիճագրերի մասին ուշագրավ աշխատություններ ու հոդվածներ են գրվել ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն, լեհերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով (մանրամասն տես օգտագործված գրականության ցանկը):

Բ Ն Ա Գ Ր Ե Ր Ի Լ ՈՒ Ս Ա Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

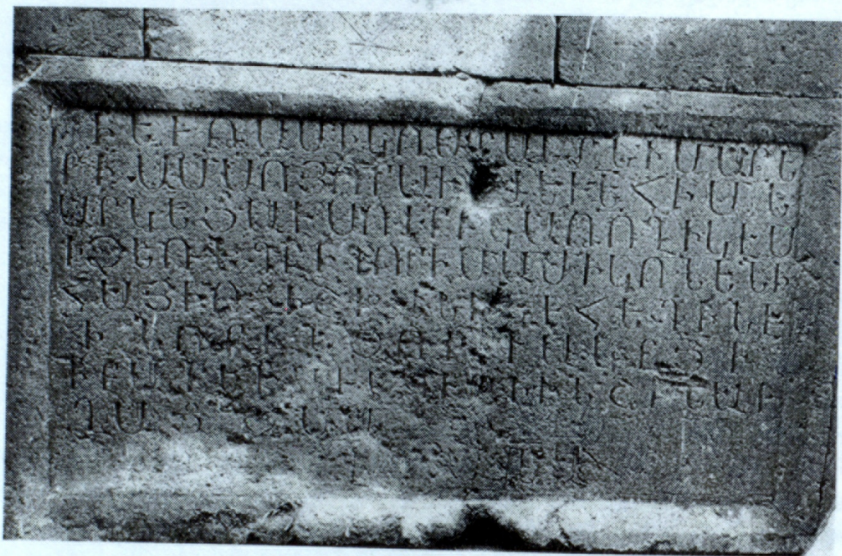

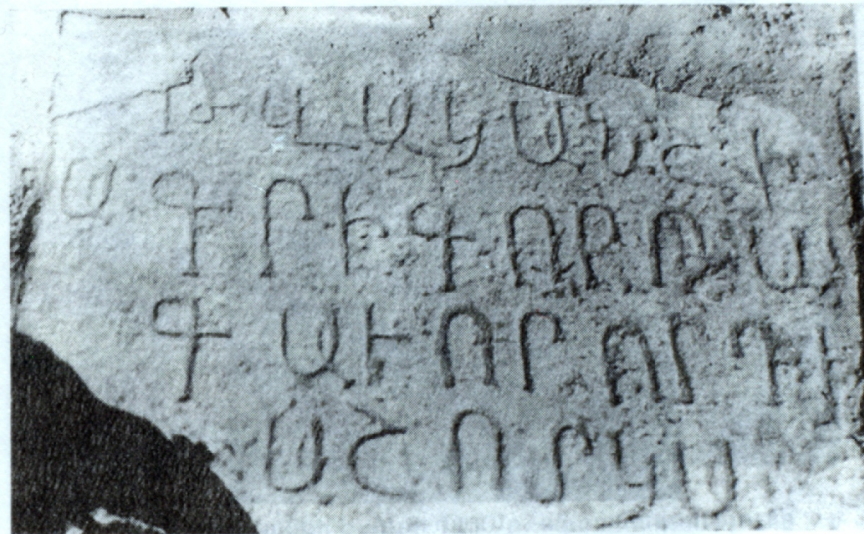
Նկար 1
Երուսաղեմի խճանկար արձանագրությունը

Նկար 3
Վահանավանքի 1046 թ. շինարարական արձանագրությունը

Նկար 2
Գրիգոր Մամիկոնյանի շինարարական արձանագրությունը (VII դ.)

Նկար 4
Գրիգոր Ա Սյունյաց թագավորի (1051-1072) տապանաքարը Վահանավանքի մեծ տաճարում

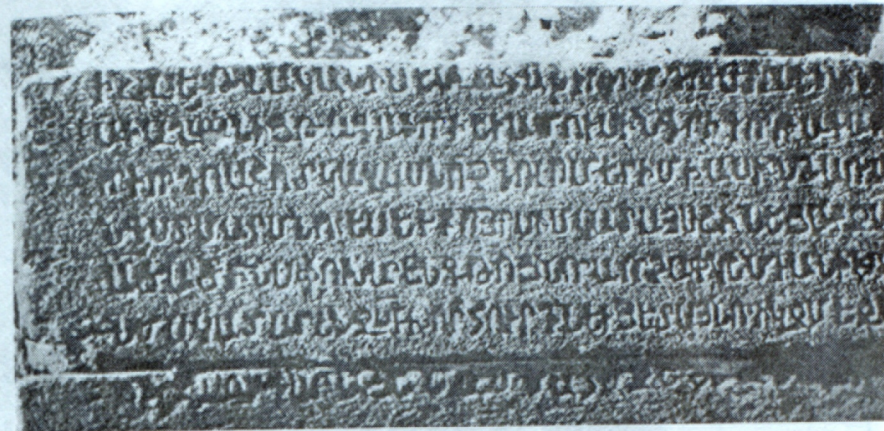
Նկար 5

Սուփի թագուհու տապանաքարը Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահում (1081 թ.)

Նկար 6

Կյուրիկե թագավորազնի տապանաքարը Վահանավանքի մեծ տաճարի գավթում

Նկար 7

Շահանդուխտ Բ թագուհու շինարարական արձանագրությունը (1086 թ.)

Նկար 8

Մակարավանքի գավթի 1253 թ. արձանագրությունը

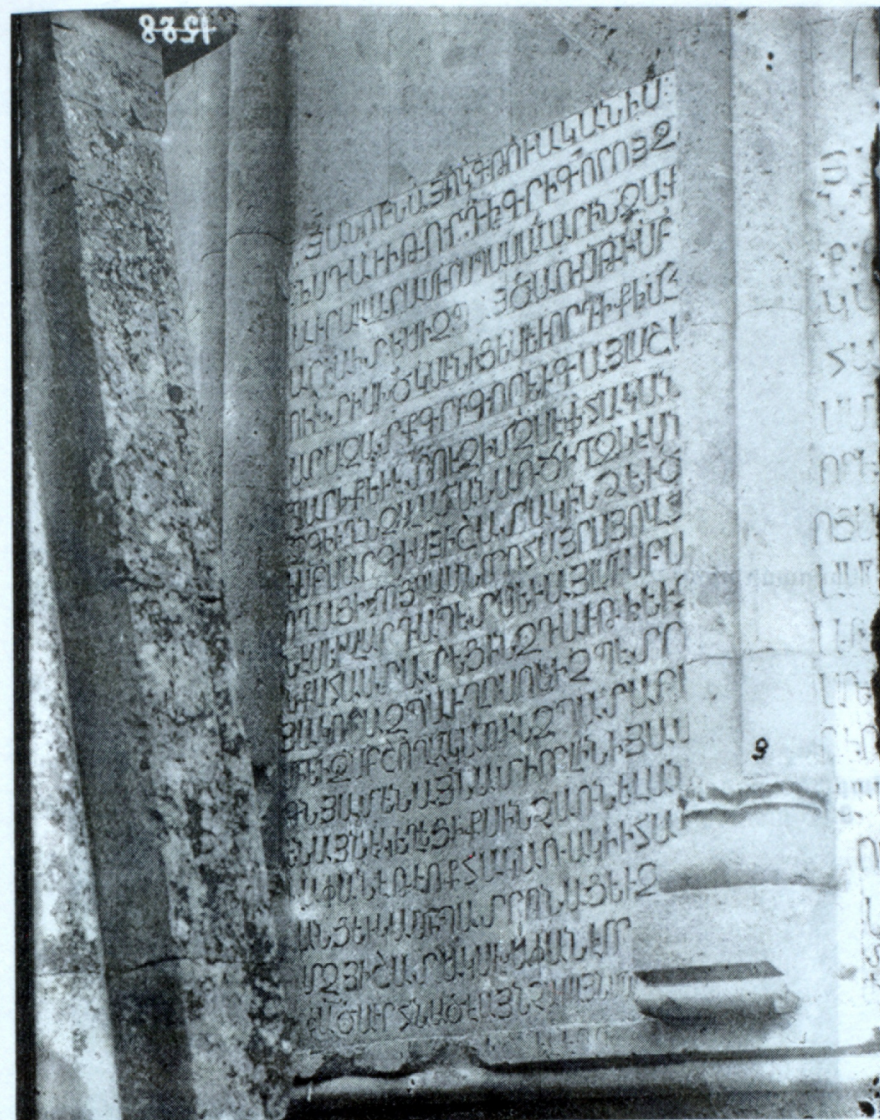
Նկար 9

Սյունիքի Հայրապետ եպիսկոպոսի 1269 թ. խաչքարը Տաթևի վանքում

Նկար 10

Իշխան Տարսայիժ Օրբելյանի նվիրատվական արձանագրությունը (XIII դ.)

Նկար 10ա

Խծկոնքի 1214 թ. արձանագրությունը

Իմնադրողի ցմուխուղարձանագր. 1214 թ. հունիսի 1-ին (սղիթ) միսան յուժմիմիաղի զարմաղ

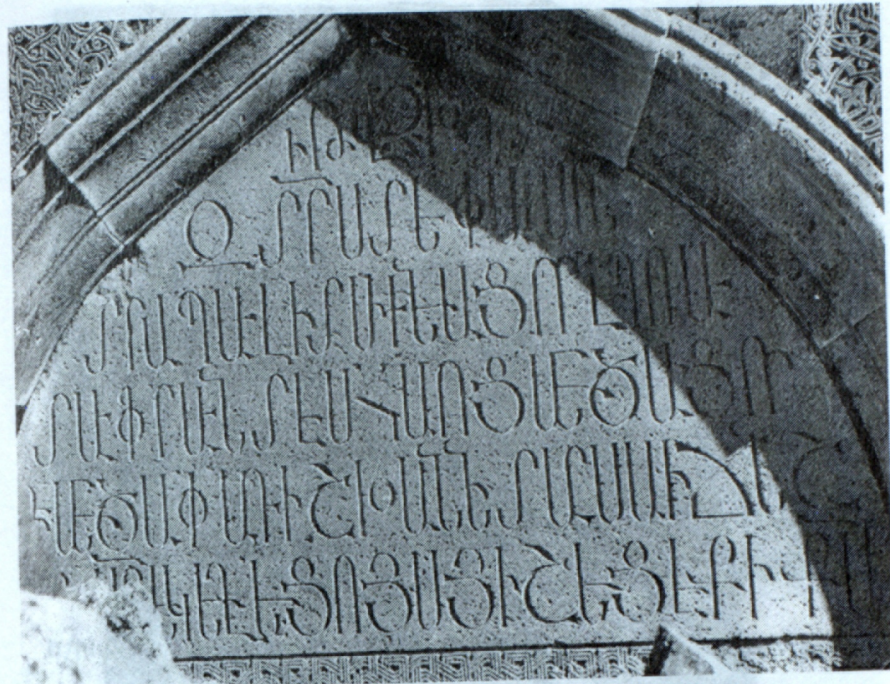
Նկար 11

Վահրամի որդի Գրիգորի 1282 թ. արձանագրությունը (Վայոց ձոր)

Նկար 12

Տեր-Հովհաննեսի 1294 թ. արձանագրությունը Վարարակնի ջրանցքը վերականգնելու մասին (Գորիս)

Նկար 13

Պատմագիր, մետրոպոլիտ Ստ. Օրբելյանի 1295 թ. շինարարական արձանագրությունը Տաթևի ս. Գրիգոր եկեղեցու բարավորին

Նկար 13 ա

Իշխան Էլիկուն Օրբելյանի տապանաքարը (Ամաղուի Նորավանք)

Նկար 14

Իշխանուհի Թաճերի 1307 թ. նվիրատվական արձանագրությունը
Թանատի վանքում (Վայոց ձոր)

Նկար 14 ա

Բուրթել իշխանաց իշխանի ծաղկագիրը Ամաղուի Նորավանքում

Նկար 15

Գոնցա իշխանուհու 1345 թ. արձանագրությունը Ջերիերում
(Վայոց ձոր)

Նկար 16

1362 թ. շինարարական-նվիրատվական արձանագրությունը Ղրիմում:

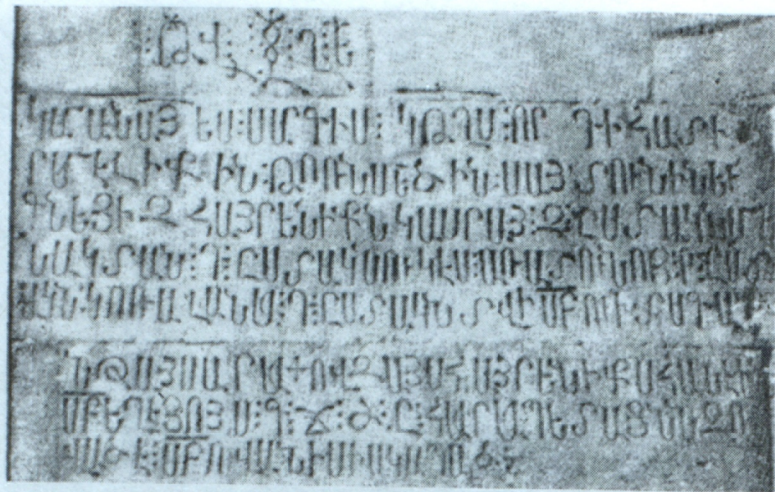
Նկար 17

1408 թ. շինարարական արձանագրությունը Թեոդոսիայում(Ղրիմ)

Նկար 18

Թեոդոսիայի
Ջրեշտակապետաց
եկեղեցու 1425 թ.
շինարարական
արձանագրությունը

Նկար 19

Սարգիս կաթողիկոսի 1546 թ. արձանագրությունը Գանձասարի վանքում (LՂ3)

Նկար 21

Ղրիմի ս. Ուրբաթ եկեղեցու 1702 թ. վերանորոգման արձանագրությունը

Նկար 20

Ղրիմից Մոսկվա տարված արծաթյա խաչի 1682 թ. արձանագրությունը (Մոսկվայի Կրեմլի Ջինապալատ)

Նկար 22 ա-դ

Աստղնագործված խնկանոցի տապանակի 1725 թ. արձանագրությունը (Մոսկվայի Կրեմլի Ջինապալատ)

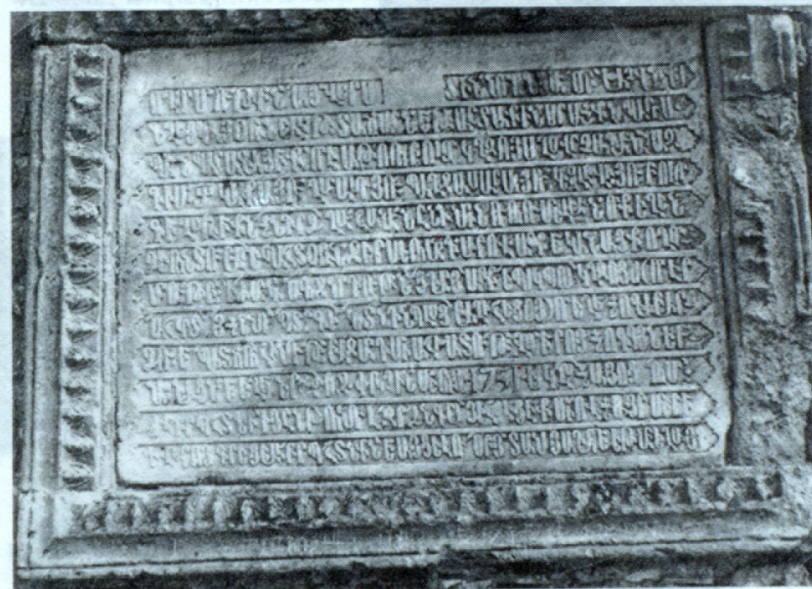
բ

դ

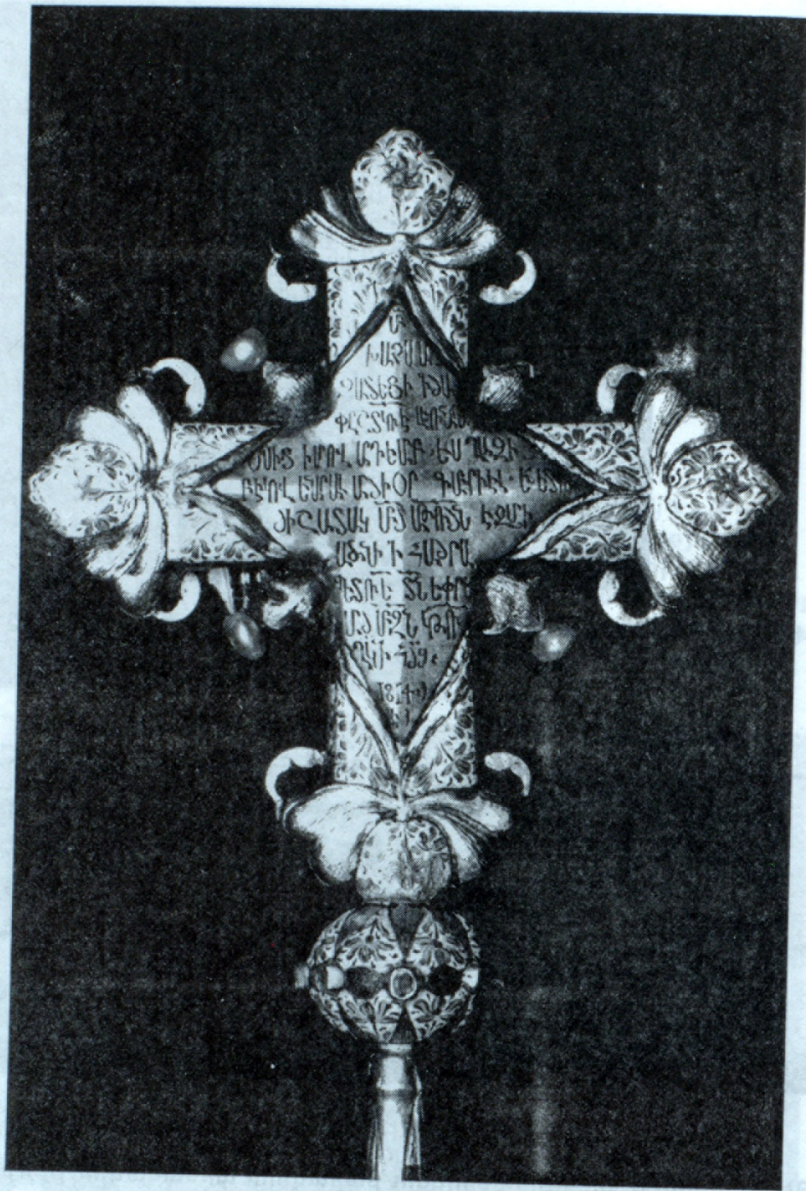

գ

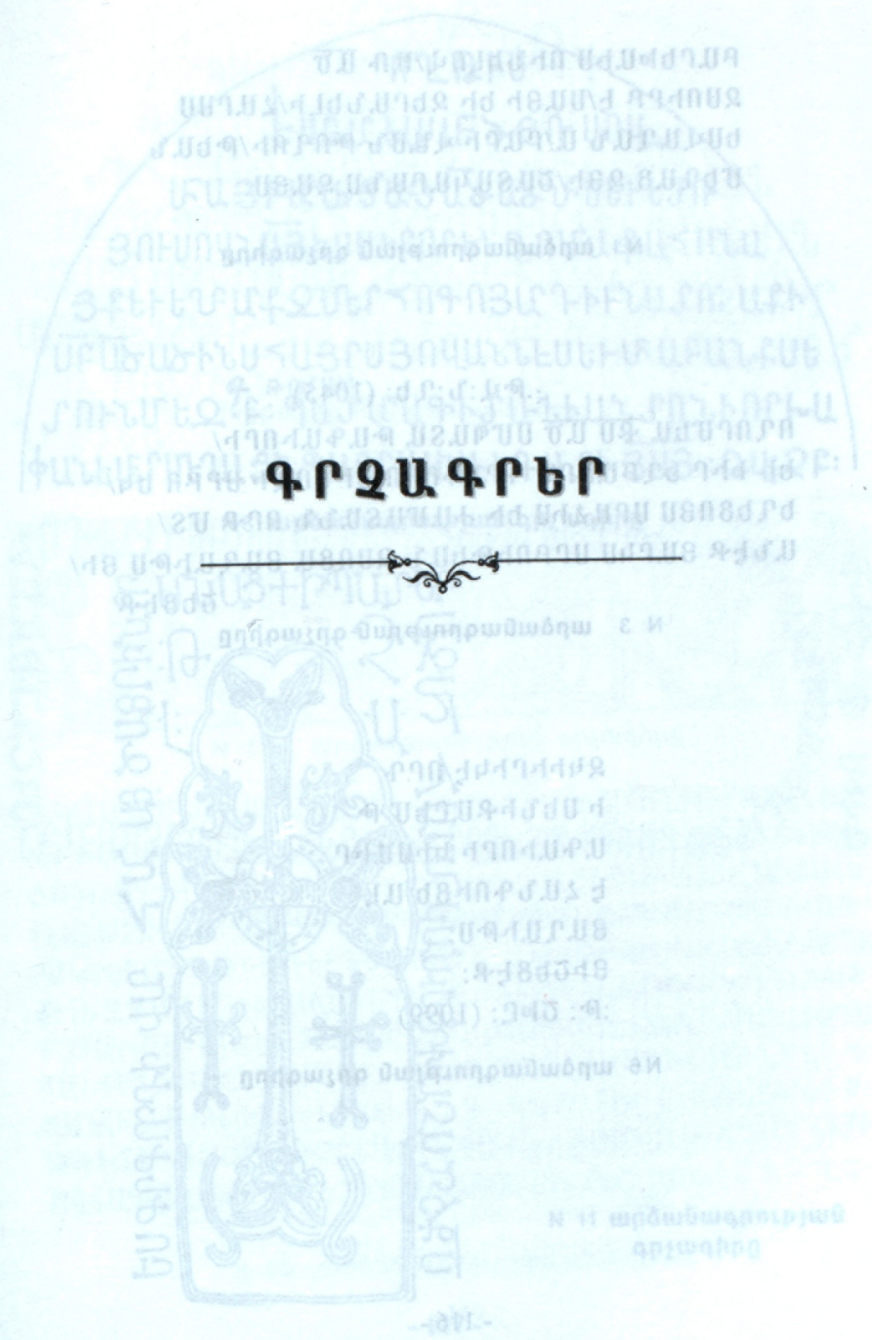
Նկար 23

Ղրիմի ս. Խաչ վանքի 1751 թ. նորոգման արձանագրությունը

Նկար 28

Գեներալ Գաբրիել Ղազիբեկովի՝ Ս. Էջմիածնին նվիրած ոսկյա խաչը
(1814 թ. Մոսկվա, Պատմության պետ. թանգարան)

ԳՐԶԱԳՐԵՐ

Պատմության թանգարան
Երևան

ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ/ԱՌ ԱԾ
 ԶՍՈՒՐԲ Է/ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ/ՀԱՐՍՍ
 ԵՍՎԱՂԱՆ Ա/ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ/ԹԵԱՆ
 ՄԵՂԱՑ ԶՅԻ/ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ:

N 1 արձանագրության գրչագիրը

...ԹՎ:Ն:ՂԵ: (1045)

ՈՂՈՐՄԵԱ ՔՍ ԱԾ ՍՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱԻՈՐԻ/
 ԵՒ ԻԻՐ ԵՂԲԱԽԻՐՆ ԳՐԻԳՈՐՈ ՇԻՆՈՂԻ ՍՐԲՈ ԵԿ/
 ԵՂԵՑՈՅՍ ՍՐԱՀԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՏԱՆՆ ՈՐՔ ՄՏ/
 ԱՆԷՔ ՅԱՐԿՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԶՍՈՑԱ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻ/
 ՇԵՑԵՔ

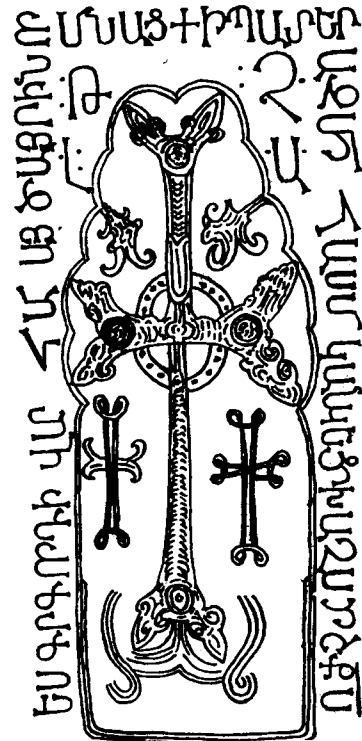
N 3 արձանագրության գրչագիրը

ԶԿԻՐԻԿԷ ՈՐԴ
 Ի ՍԵՆԻՔԱՐԵՄ Թ
 ԱԳԱԻՈՐԻ ԿԻՍԱԻՐ
 Է ՀԱՆԳՈՒՑԵ ԱԼ
 ՅԱՂԱԻԹՍ:
 ՅԻՇԵՑԷՔ:
 :Թ: ՇԽԸ: (1099)

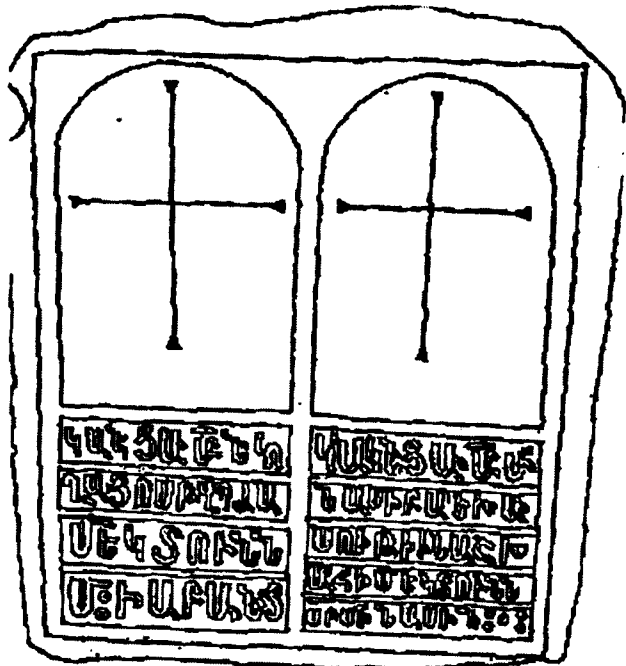
N 6 արձանագրության գրչագիրը

ՈՂՁԻՍ
 ԵՍՁԱԵՄԼԵՃՅՈՒՍՈՎ
 ԼԵԱՅԲԱՆԵՑ ԱՅ ԱՃՆԱԾՆՍԵԻԵՏՈՒ
 ՅՈՒՍՈՎՆԱՅԵՍՍԵՐՈՒԲԵԻ ԹՈՄԱՔԱՀԱՆԱ
 ՅՔԵԻԵՐԿՁՄԵՐ ՀՈԳՈՅԱԴԻԻՆՍՈՒԱՔԻ
 ՍԲԱՃԱԾԻՆՍ ՀԱՅՐՍՅՈՎԱՆԵՍԵԻ ԼԱԲԱՆԲՍԵ
 ՂՈՒՆԵՉ Գ: ԴԱՂԱԳԻՏԵՆԻԱՆ ՂՈՆԻՈՐԻԱ
 ՔԱՆԵՐՄԵԱՅՆ ԴԱՐՏԱԿԱԵԵԴԱՅԻ ՅԱՅ :ՁՎ: ՉԲ:

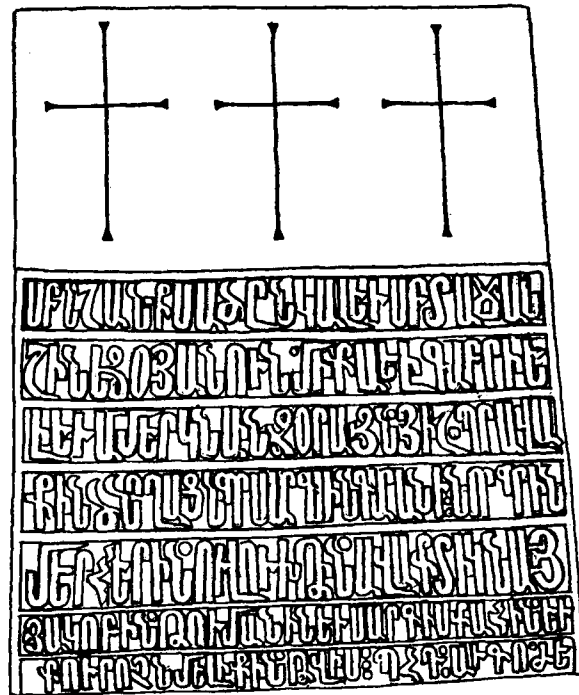
N 8 արձանագրության գրչագիրը

N 11 արձանագրության գրչագիրը

N 16 արձանագրության գրչագիրը

N 18 արձանագրության գրչագիրը

N 17 արձանագրության գրչագիրը

Պատմություն

ԿՄ ԱՆԱՅ ԵՍ: ՍԱԳԻՍ: ԿՈՂՄ: ՈՐ ԴԻՅԱՏԻ,
 ԸՄԵԼԻԿԻՆ: ՈՐՈՒՍՄԵԾԻՆ: ՍԱՅ ՏՈՒՆԻՆԵԻՒ
 ԳՆԵՅԻՉ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ԿԱՍՐԱՅ: Զ: ԸՍՏԱԿՍՄԵ
 ՆԱԿՏԱՆ: Դ: ԸՍՏԱԿՍՈՒԿԵՍ: ԱՌՍՆՈՅԻ: ԸՍՏ
 ԱԿՆ: ԿՈՒԱ ԱՆԹ: Դ: ԸՍՏԱԿՆ ՏՎԵՄՈՒԻՍՏԻԱ

ՆՈՒՅՍՍՐԱԿՈՎԵԱՅԱՅ ԱՅՐԵՆԻՔՍՀԱՆԻ
 ՍԲԵՂԵՅՈՅ Ս: Գ: Ճ: Ը: ՀԱՐԱԴԵՏ ԱՅՆՆՉՈ
 ՎՋԷՍԻՈ ՎԱՆԻՍԻՍԿԱՂՍ Ը:

N 19 արձանագրության գրչագիրը

ԿԱԼԵՆԱՅԵՍԱՌԱԲԱԴԻՆՍԱԲՍԻՆՎԱԼԹԱՆԳԱՌԴ
ՈՅԻԱԼԱՆԱՏԻՏԿԻ:Ճ:ԵԿԱԹՍՏԵՓԱՌՍՍՎԱՐԱԳԼ
ՄԻՆՇԱՆԻՍԿԵՍՏԵԱՆԲՍՍԱՆՄԱՆԵՑԻՆ:Դ:ԱԵՊԱՏԱ
ԱԳ:Բ:ԾԱՌԱՅԱԴԻՆԵՑԵՑԵՑ
ԿԻՆԿԱՍԱԲԻՉԻՆԵՆ
ԿԻՆ:Բ:ՉԿԲ:ԱՆ
ՔԱՄԼՆԵՆԻ

N 45. Օթախաթունի 1313 թ. նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱՄԱՅԱՅԵՍՏԱՍ
ԻԿՇԻՆԵՑԻՉԱՍԱԸ
ԱՆՈՑՆԵՏԻՎԱԸ
ԱՄԲՆՇԱՆԻՍՄԲՍ
ԵՓԱՆՈՒՎԻՍԻԱԲԱՆԹ
ՏԿԻՆԻՆԻՆԿԱՍԱԲԻՉ
ԻՑՏԱՆԻՆԿԱՍԱԲԻՉ
ՔԱԼԵՆԻՆՅԱՅԵՍԱՌԱԲ
ՉԿԿԱՍԱԲԻՉԵՍԱՌԱԲ

N 46. Դասիկի 1311 թ. նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ԿԱԼԵՆԱՅԵՍՈՒԲԱՌ
ԴԻՎՏԱՆՇԱՆՈՒԲԵՑ
ԻՏԻԵՆԱԼԵԲԱԼԵՖ
ՆԱՍԵՏԻՆԱԿՏԵԵՑ
ԴԻՎՏԱՆՇԱՆՈՒԲԱՌ
ՉԿԿԱՍԱԲԻՉԵՍԱՌԱԲ
ԻՆԻՆԻՆԻՆԻՆԻՆԻՆԻՆ
ԵԱՆՎԻՆԵԼԵԲԱԸ
ՍԱՆԱԸԵՑԻՆԻՉԻՆ
ՉԱԼԵՆՇԱՆԻՆԻՆ
ՆԻՆԿԱՍԱԲԻՉԵՑ

ՁԵ

N 47. Ուքանի 1336 թ. նվիրատվական արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ՄԹՎ:ՉՂԱ:ՇՆՈՐՏԻԵԻՈՂՈՐՍՈՒԹԲԱՐ
ԵՐԵԵՄԱՐԴԱՍԻՐԻՆԱՅԵՍԱԹԱՊԱԿՎԱՐՏԱՄԴԻԻԻՆ
ԵԻՄԴՈՒՆՄԵԾԻՆԵԻՏՉԱՄԻԻՑ: ՉԱԲԵԻՍԻՎԵՐԸՍՏ
ԻՆԻՄՈՂԵՑԻՉԻՉԿՈՒՄԲԵԹՓՐԿՉԻՍՄԵՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹ
ԻՄՈՒԵՑԻՇԱՍԻՄԵՉԵԻՆԱՆԵՑԵՐՈՑ
ԻԳՐՈԱՌԲԵՑԱՊԱՏՐՈՆԻՆՎԱՄԱՆԱԲԱԹԵԱՎԱՆՎԱՆԱՄԵԿԵԼԿԱ
ՏԱՐԵՑԻԵԾՉԱՆԻԵԻՄԱՇԻՍՈՒԹԲՈՒՐՏՐԱՄՍԵԱԻՆՉԵԻՊԱՍԱԲՈՐԲ
ՄԹՓՐԿՉԻՍԸՆՉԱՄԱՐՈՑԻՆԵՑՉՉԱՄԴԱՎԱԻՍԿԻՆԿԵՆ:Բ:ՊԵՐԵ

N 49. Աթաբակ Վահրամի 1342 թ. արձանագրության գրչագիրը (Աճի)

ԿԱԼԵՆԱԿԱԿԱԿԱԿԱՅԵՍՏԱՌԴԻՆ
ԱՌՈՒՄԵԼԻՊԵՏԻՏԵ ՓԵՉԱԹԱՆԵԵ
ԱՌՈՒՄԵՐՍԱՍԱԼԵԲԱԸ ԾԵՄԵՆԵ ՓԵՈՍ
ԵՍՈՒԼԵԻՍԵՐԿԱԿԱՅԻՆԵԱՅՈՒ
ՓԵՉԱԹԱՆԻՉԱՌ ՉՄԱՆԵՑԵՉԱՆՇԵ
ՑԵԳԵՆԵՐՈՊՅԱԼԵՆ ՔԵՍՎԻՆԵՆԵ
ԲԻՍԱՆՄԱՆԵՑԻՄԵ ՉՄԻՆԵՆԻՆԻՆ
ՉՊԵՐԵ:ԵԱՌԵՐԿՐՈՑ ՄԱԾՎԱՍ
ՍԿԱԿԱԿԱԿԱՅ:ՑՁԿԱՅԻՄԱՑԱՑՆ
ՉՊԵՆԵՑԻ: ՉԴԵ

N 50. Պենայի՝ Լիպարիտի թռան 1348 թ. արձանագրության գրչագիրը (Վայոց ձոր)

ՇՆՈՐՀՕՔՆԻԵՍԲԱԶ
 ԵՂԱԳՍԱՇԿԵՐՏԵՏՐՈՍԿԱՇԿ
 ԽՆԵԻՇՆՈՂՆԵՄԱԱՅՆԵԳՈՒԼ
 ԱԱՅՆԻԳԱԻԱՌԵՆՎԱՆԴՈՒԹԵՂԶԵՆ
 ԳԻՇՈՒՆՈՒԹԵԱԼՊԱՑԱՌԱՅՈՒՑԻՉՍԻՐ
 ԱՌՈՍԱԼԱՍՊԱՍՊՈՒՇԻՐԶԱՊՏԵՑԱԲՆԱԴ
 ԵՐՁՅՈՒՆԱԹԻԿԵՆԵԿՕԲՉԵԿՅՍՇԲԵՂ
 ԱՅՈՒՑԱԲՉԱՌԻԲՏՈՒԹԵՇԻՆԵԼԵԿՅՍԱՆՈ
 ԻԱԲՄԻՐՈՅՆԳՐԻԳՈՒԽՅՈՎԱՐՆԱԹԱՌՈՅՆԱԸ
 ԱԱՍԱԸՈՒԵԻԱՍՆԲԵՐԵԱԻՆՄՆԵԼԻԿՈՒԹԵՅԲԱՍՏԻԽ
 ՏԻՄՆԱԿԵՑԱԻՏԱՃԱՍ=ՌՇԶԶ=ՌՎԻԿԱՏԱԸ Ե

ՅԱԻ=ՌՇԻԵ=ԻՆ

N 63. Բարսեղ Եպիսկոպոս Գիշեցու 1676 թ. արձանագրության գրչագիրը (ԼՂԳ)

 ԵՄՊԵՏՐՈՍԿԱՇԿ
 ՈՍԱՇԿԵՐՏԵՏՐՈՍԿ
 ԱՍՎՐԻԳՏԻՆԵ
 ՏՈՇԻՆԵԼԿԱՌՈ
 ԻՂԻԿԵՍՅՇՅԿԻ
 ՆՁԵԻԱՇԿԵՐՏԻՆ
 ԻՄՈՅԲԱՐՍԵՂ
 ԵՂԱԳՍԱՅԻՇԻԲԻՄ

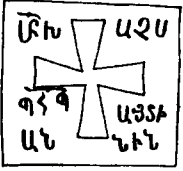
N 64. Պետրոս կաթողիկոսի շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԼՂԳ)

ԻՌՇԻՊՁ
 ԻՍԻՃԱՐԱԿՆԱՅՍՈՒԼ
 ԵՅԱՐԱՆԵՇԻԱՐՔԱՅԻՆԱՑԱՍ
 ԵՍՍԻԼԵՅՆՇՄՆԻՍԱՅԿԱՂՎՈՍԱ
 ՊԱՆՅՇՇԻՆԵՑԻՉԵԿԵՑԻՍԸՆԴ
 ՀԱՍՁԱՏԵԼԵՐԻՍՈՎԻԿԱՍՏԻՈՒՎԻԴ
 ՊՏԻՍՈՒԵՐՔՈՒԹԻՍԱԳՍԻՍԱՅՆՅՆ
 ՄԵՇՇԻՍԵՅՈՅՅԱՂՔԱՅԻՇԵՑԻԲ
 ՈՒԹԻՍՈՒՅՈՒՅՈՒՍԻՄՏԱՆԵԼՆ
 ԵԻՅԵԼԱՆԵԼՆԻՐԱՆՍՏՐՈՒՍԱՆ

N 65. Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսի 1700 թ. շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԼՂԳ)

ԿԱԿՆԱՆՄԱՅԻՆ
 ԱՅԵԲԱՂԻՆԱ

ԿՈՂՈՎՐԻՖԵՎՅՈՒԿՐՇԻՆԵՑԱԲԶՄ
 ԹԱՆՏԵԿՅՈՂՍՈՍՏՈՒԹԻՄԱՆՄԱՍԿՊՏՈՒՅԻ
 ՑՈՒԱՂԱՉԵԼԲՅՅԻՆԵՆՏԻՔԻՌՈՇԻՆ

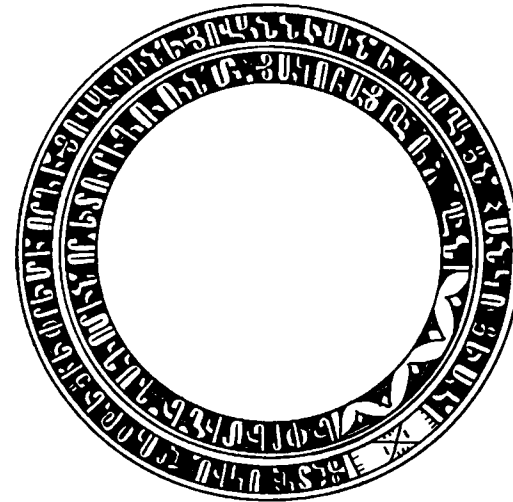
N 66. Ակկերմանի (Ուկրաինա, Օդեսայի մարզ) հայոց եկեղեցու 1699 թ. շինարարական արձանագրության գրչագիրը (թ. Բելգորոդ - Դնեստրովսկի)

ԷՍՄՆՍՐԺՄՇ
 ԸՆԿԵՔԵՑԻՈՐԴԻ
 ԷՏԵՇՏԻՄԵԿԵ
 ՈՒՏՈՐՔՐՈՎՄՇԷ
 ԿՈՇԵՅՈՑՈՇՏԷ
 ՄՈՒԽԵՅՔԸՄԳ
 ՅԵՐՄՏԵՍԿՈՐ
 ՎԵՐՄԵՅԻ
 ՔԻՈՇՈՒ

N 67. Տեր-Յովաննեսի 1701 թ. հիշատակագրության գրչագիրը Ղրիմի ս. Խաչ վանքում

ԿԱՄ ԱԻՆ ԱՅԵՍՇԷ
 ՆՀԵՐԷՑԻ ՍԱԳԻՍՎԴԴԱ
 ՊԵՏՍՇԻՆԵ ՑԻՍՐԱՀՍԵԹ
 ԵՐԿՌ ՍԵՆ ԵԱԿՍ: ՅՇՏԿԻՆ ՁԵԻ
 ԾՆՈՂԱՑԻՄՈՑ ԻՀԱՅՐԱԹԵՏ
 ԲԵՏԱՆՍԱՂՌԱՆԻՑ ՏՆԵՍԱՅԻ
 ՍՐԲԱՁ ԱՆ ԿԱՂԿՍԻՆԻ: ԻՃՀ ԴԻՐՆ

N 68. Սարգիս վարդապետի 1725 թ. շինարարական արձանագրության գրչագիրը (ԼՂԳ)

N 70. Շոթեցի Դովսեփի և այլոց 1741 թ. հիշատակագրության գրչագիրը (Մոսկվա, Կրեմլի Ձինապալատ)

ԹՆՈՒՃՁՁ

ՅԻՇ ԱՄԱԿԷՌԱՆԱԴԱՅԱՍ

ԱՅՍԵՐԵՍՂՈՎԱԶՎԱՐԴԻՅՆԵՏԻՊԻ

ՈՒԿՈՂԱՆՄԵԿԱՆՈՒՄԱՌԱԶԵԻԻԷԼՆՉԱՍ

ԴԵՌԻՂԱՎԵՑԻՆԻՔԻՅՅԻՆՆՈՐԱՅ ՈՐՕԼԱՆ

ԴՐԱԻՆԸ | ԱՅՍԵՉՍՈՂԻԼ
 ԽԱՍԿԻՐՍ | ԴԵՑ ՈՐՄԷԿՆՈ
 ԱՄԻՍԷԿՆԸ | ԱՇՊՈՐՄԷԿՆՈ
 ՉԱՆՄԷԿՆԸ | ԱՐԴԱՅՄԷԿՆՈ
 ՈՉԵՉՄ | ԷԿՆՏՈՉԱՂԱՅ
 ԴՈՆՑ | ԻԱՆԸՂԱԿԱՐԷ
 ԿԱՅՏԵՂ | ԱՐՆՇԱՓԱՅՂԱ
 ԲԱԿԷ | ՕՎՈՅԵԴՕՎԿԱ
 ԲԷԱՅՍԻՐԵՍ | ԻՄԱՆԱՅՈՐՄԵՐ
 ՈՐՄԵՍՈՐՆ | ԱՅՍՂԵՍԻԱԿՄԻՆ
 ՈՂՈՐԵԱՅ | ԱԵԷՂԵԻԱՄԷՆ

ԻՆՉԴ... | ՂՍԼԴԵՌ
 ՎԱՎՍՈՎ | ԱՂԱԼՍՈ
 ՂԱՄԱՂԵԱ | ԼՈՒԱՆՈՒՄԷ
 ՀՆԱՅԻ | ՆԻՅՏՂԱ
 ԲԶՈՒՂ | ՅՂԱԿՈՍ
 ՈԱՔԱՄԵ | ԻՇԵՐԵՐ
 ԿԷՉՈՐԲ | ՈՒՑԻՆՂԱ
 ԱՌԱՍԷ | ՓՂՈՒՂԱՐ
 ԱՍԻՅԵՌԷ | ԷՈՂԻՐԱԻ
 ՍՕՍՄԱՆԼ | ԻՆՏՈՆՅԷ
 ՌԷՆԱՆԱՅ | ՍՄԷԼԻՐ
 ՆՈՍՅԷՍ | ՌԻԴՎԱՎԱ
 ՂԱՓՂՈՂ | ՅԼՕՍՄԱ
 ՈՂԱՐԿԵՐ | ՆԼՈՆԵԿԱ
 | ՎԱՌԱՎ

ԻՅԵՌՈՒՄԱՅՆՆ
 ՈՒԱՆԱՄԱՉԱՓՂ
 ՌԷՌՂԱԿԷՈՂԻՆ
 ԴԻՂԱԿ
 ԵՍՈՐՆԵՑ ԻՈՂ
 ՀԱՅԱՄԱՆ ՆԱՍ
 ԵՍԻՐԱԼՈՒ

N 69. Մելիք Եզանի արձանագրության գրչագիրը

ԵՍՍԵՍԵՍԻՐԱԿՆԻՅԱԿՐԵՍԵԱՆ
 ԵՌՅԵՍԵՆԵՌՈՐՉՈՒՄԵԿԱԿԱՆ
 ԱՅԿՈՉԻԴՏՈՇԻՅԻՅՉՈՒՄԵ
 ԱՌԱՎԵՐՔԻՆՈՅԵՌՄԱՆ
 ԵՌԱՂԱՅՍԻՆԻ ԶԵՏԱԿԱՆ
 ԵՂԱՅԻՐԷՂԱՄԻՅՈՉՄԵՆ
 ԵՎԵՄԿԱՅՅՈՅ ՌՃՂՎԵՄԵ
 ԵՄԿԵՎԵՆԱՅԵՍՄԵՆ
 ԵՍՍԵՍԵՍԻՐԱԿՆԻՅԱԿՐԵՍԵԱՆ

N 71. Վաղամեծիկ Եղիսաբեթի 1749 թ. տապանագրի գրչագիրը (Թեոդոսիա, Ղրիմ)

ՄԲ ԻՉՍ. ԶՃՏԿ. ԿԵԶ. ՍԻՔՅԷԼԻ
ԴՌ-ՍՏԻ ԵՂԵՍԲԻՒՒ ՈՐԵՏ ԶՆՈՒՆ
ԱՌՆԻ ԻՒՐՈՅ ԱՌՔՄ. ԿՆԴՅԵԼ ՍՐՔԵՆ
ՄՈՎՄԻ ԴՎ ԶԵԼՍ Ս. Գ. ԲՕՐՂԴ ԿՅԶ
ԵԿՂՅՆ ՄՅՅ. ԿՈՍՆ ԿՏՐՆԻ ԲԻՆ. 1795

N 72. Եղիսաբեթ իշխանուհու հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետերբուրգ)

ՄԲ ԻՉՍ ԶՃՏԿԵ ԿԵԶ. ՍԻՔՅԷԼԻ
ԴՌ-ՍՏԻ. ԵՄՔԵՆ ՄՈՂՍԷՍԻ ԿՈՂ
ԱԿՅ. ԵՂԵՍԲԻՒՒ ՈՐ ԵՏ Ի. ԿՅԵԼՍ
Ս Գ ԲՕՐՂԴ. ԿՅԶ. ԵԿՂՅՅՆ ՍՐՅ
ԿՈՍՆ. ԿՏՐՆԻ ԶԱՄ. ՏՆ. 1795

N 73. Եղիսաբեթ իշխանուհու հիշատակագրության գրչագիրը
(Ս. Պետերբուրգ)

ՍՅԱՆ ՏԱՊԱՆ ԴՔՄ ԿՆ
ԴՌ-ՅԵԻ ՏՐ ԱՇՍՏՈՒՐԵՒ
ՈՐԴԻ ՄԱՆՈՒԿ ԾՆԱԿՍՊԱ
ԿՆ ՔՂԱՔԻՆ ՆՂԿԵ ԱՊՐԻ
ԷՆՄ. ԻՒԿՆԵՆ ԻՂՅՅ ԻՂԵԿ
ՏԵՐՈՒՆ ԵՐՈՂՂՁ ԱԿԱՍՄԻ
ԱՎԷ ՅԱՐՈՒԹԻ. ԴՍ. Պ. Բ.:

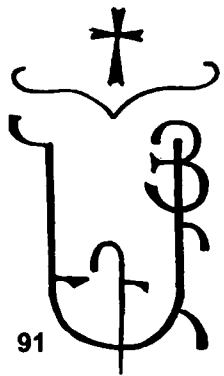
N 74. Վաղամեռիկ Մանուկի տապանագրի գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ)

ՏԱՊԱՆ ԿՌ ԶԱԿԵՈՐ ԱՌՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՈՐԴԻՈՅ
ՏԵՐԻՍԱՅԱԿՔԱՅԱՆԱՅԻՆ ԵՆԴԲՈ ՐԻՍԱՅԱԿԱՅ ՄԵՃ
ԱՆՈՒՆ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍԻ ԶՄԻՒՆԻՈՅ ՍԱՍԵՐԵԱԼ
Ի ԶՄՐՄԷ ԳԵՂԱՄԱՅ ԵՒ ԴԱԻՐԱՅ ՊԵԿԵՍԵՃԻ ԾՆԵԱԼ
Ի ԶԻԱՆ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՈՅ Ե ԲԵԱԿԵԱԼ ՅԵՐԵՒԱՆ ՔԱՂԱՔԻ
ԱՊԱ Ի 1784 ԲՈՒՈՅ ՓՐԿՂԻՆ ԿԱՐԳԵԱԼ ԴԵՍՊԱՆ
ԱՐԱՐ ԱՏԵԱՆ Կ ԱՅՈՅԻ ԴԻԱՆ ԻՒՐՈՒԿ ԻՈՅԿԱՅՍԷ
ՐԱԿԱՆ ՄԵՃՈՒ Ե ԵԿՍԱՐԽԵԷԻ ԵՐԿՈՐԴԻ ԵՒ
ՊԱՏՈՒԵՅԱԻ ԿԱՋԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻ ԶԱՆ
ՊՕՏ ՊՕԳՈՎԿՆԻԿՈՒ Ե ՅՈՒՍԿ ՅԵՏՈՅ ԶՈՂ
Ի ՊԵՍԱՐԱՔԻՈՅ ԶԲԱՋՄՈՒԻ ԱՋԳԻՆ ԿԱ
Ի ԳՐԻԳՈՐԻ ՊՕԼ ԿԱՐԳԵ ՅԱԻ ԸԱԽ Ա ԲՈՈՒ
ՏԱՔՈՐ ԿԱՅՈՅ ԿՐՈՎԱՐՏԱԿԱԻ ԿԱՅՍԵՐ
Ի ԿԱՍԱԿԻ ՎԱԲՍՈՒՆ Ե ԿԻԳ ԿՄԱՅ
ԿԱԼԵԱԼ ԶԿԱՂ ԶԱՆ ԿԵԱՅ ԱՍՏԵՆ
ՓՈՓԻ 1800 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ Կ ԻՆ

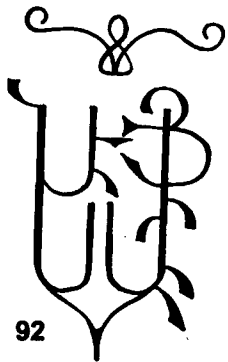
N 75. Դեսպան Ստ. Դավթյանի տապանագրի գրչագիրը

ԱՌԱՋԻ ԱՅՄ ՏԱՊԱՆՈՐ ԿԱՆԳՉԻ ՄԱՐՈՆ ԿԱՌՑԱՆՈՂԷ ՏԱՔԱՐՍ ԳԵՐԱԶ
ԱՌՆ ՆԵՐԿՈՒՄԱԿՈ ՔՂԱՔԱՅԻ ԵՈՐԶՐԱԿՅԻ ԵՒ ՍԲՅՆ ԶՕԿԱՆՈՒ ԵՐՈՍԱԼԵ
ԱՍՊԵՏԻ ԶՕԿԱՆՍԻ ՈՐԴԻՈՅ ԵՂԱՔԱՐԻ ԶՈՒՊՅԻՈՅ ԾՂԷ ՅԱԻ 1735
ԿԱՆԳԵԱԻ ԱՌ ՏՐ Ի ԽՅԻ ԿՈՐՏԵՄԲԵՐԻ 24

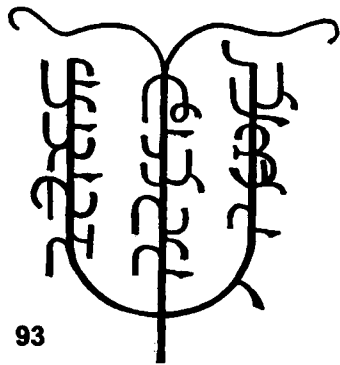
N 76. Հովհաննես Լազարյանի շինարարական արձանագրության
գրչագիրը (Ս. Պետերբուրգ, Ալ. Նևսկու մայրավանք)

91

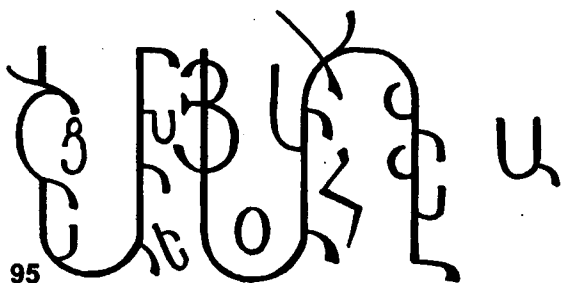
92

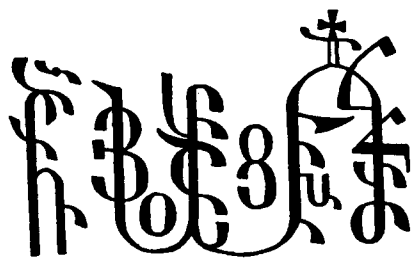
93

94

95

96

ՃԱԾԿԱԳՐԵՐ

Թվագիր ծածկագիր

N 97

1500401500070 14006000205000 15000150001400020
 4002001400 1005 5000200160 31319 700601
 600500080052000 14007012000 800011000900020
 100120080001 52000 20200 20012000202000
 200015000400 5200 20002050006007000200

590205005 7001500054006000

Եղբայրագիր ծածկագիր

198

ԲՀՇԹՇԵԲՀԲՇ ԲՐԲՅՇ ԹՇԵ ԲՐԲՅՐՇ

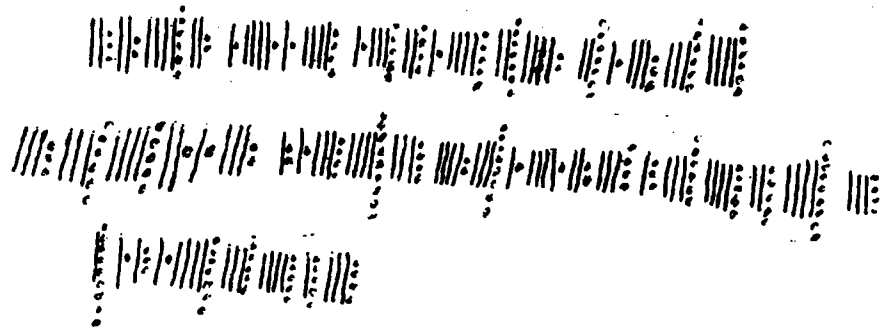
Շրջագիր ծածկագիր

N 99

Գ-ԴԱՅՄ ՂԵՈՒՄ ՆԱԳ Գ-ԴԱՅՄ ՂԵՈՒՄ Ճ ԴԱՂ

Սյունակետագիր ծածկագիր

N 100

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

* Վերծանությունները տրվում են բնագրերի լուսանկարների և գրչագրերի համարակարգով

1. «ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ
ԱՌ ԱԾ ՍՈՒՐԲ Է-
ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ

ՀԱՐՍՍ ԵՍՎԱՂԱՆ Ա-
ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ԶՅԻ-
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ»:

2. Ի ԵՒ Թ ԱՄԻ ԿՈՍՏԱՆՏՆԻ ՄԱՐԵՐԻ ԱՄՍՈՆ ՈՐ ԱԷԼՐԺ
ԵՒ Ե ՀԻՄՆԱՐԿԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ Ի ԶԵՌՆ ԳՐԻ-
ԳՈՐԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆԻ ՀԱՅԻՈՅ ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ ՀԵՂԻՆԷԻ ՆՈ-
ՐԻՆ ԶՈՒԳԱԿԸՑԻ Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻԻՆ ՇԻՆԱԻՂԱՑ
ԶՍԱ:

:ՆՂԵ: (1046)

3. ՈՂՈՐՄԵԱ ՔՍ ԱԾ ՍՄՊԱՏԱ ԹԱԳԱԻՈՐԻ |
ԵՒ ԻԻՐ ԵՂԲԱԻՐՆ ԳՐԻԳՈՐՈ՝ ՇԻՆՈՂԻ ՍՐԲՈ ԵԿ|
ԵՂԵՑՈՅՍ, ՍՐԱՀԻՍ ԵՒ ԺԱՄԱՏԱՆՆ.ՈՐՔ ՄՏ|
ԱՆԷՔ ՅԱՐԿՍ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԶՍՈՑԱ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻ-|
ՇԵՑԷՔ:

4. ԹՎԱԿԱՆ:Շ:Ի:Ա: (1072) ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱԻՈՐ ՈՐԴԻ|
ԱՇՈՏԿԱ:

5. ՍՈՓԻ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱ-|
ԳՈՒՀԻ ԶՈՔԱՆՉ ԳՐԻԳՈՐ|
ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՈՐԴՈ Ա-|
ՇՈՏԿԱ ՄԱՅՐ ՇԱ-|
ՀԱՆԴԻՍՈ.ԹՎ.:ՇԼ: (1081):

6. ԶԿԻՐԻԿԷ ՈՐԴ|
Ի ՍԵՆԻՔԱՐԵՄ Թ|
ԱԳԱԻՈՐԻ ԿԻՍԱԻՐ|
Է ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ

ՅԱՂԱԻԹ Ս| ՅԻՇԵՑԷՔ:
:Թ.:ՇԽԸ: (1099)

7. Ի :ՇԼԵ: (1086) ԹՎԱԿԱՆԻՍ ԵՍ ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ ԴՈՒՍՏՐ
ՍԵԻԱԴԱԻ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐ
ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՈՐԴՈ ԱՇՈՏԿԱ ՎԱՍՆ ՈՉ ԳՈԼՈ ՄԵՐ Ի ՄԻԱ-
ՍԻՆ ԺԱՌԱՆԳ [Ը]ՍՏ ՄԱՐՄՆՈ, ԵՍ ԵՒ ՔՈՅՐՍ ԻՄ ԿԱՏԱՅՍ
ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՄԲ ԱԾԱԾԻՆՍ ՓՈԽԱՐԷՆ ԳԹՈՑ ՆՈՐԱ. ՈՐ-
ԶԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄ, ՆՄԱ ԿԱՏԱՐԵՆ ԶՄԲ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆ ԵՒ
ԵՏ ԱՅՆՈՐԻԿ ԶՄԵՋ Կ[Ց]ՈՐԴ ԱՐԱՍՑԵՆ ԱՆՄԱՀ ԶԵՆ-
ՄԱՆՆ ՔԻ:

8. ՈՂ ԹԼՈՒԻՍ,|ԵՍ՝ ԹԱՐԵԼՍ ՄԵԾ ՅՈՒՍՈՎ| ՄԻԱՅԲԱՆԵ-
ՑԱՅ ԱԾԱԾԻՆՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՅ ԵՍ՝ ՍԵՐՈՐ ԵՒ ԹՈ-
ՄԱ ՔԱՀԱՆԱ[Յ]Ք ԵՒ ԵՂԲԱՐՔ ԶՄԵՐ ՀՈԳՈՅ ԱՐԴԻԻՆՍ
ՏՈՒԱՔ Ի| ՄԲ ԱԾԱԾԻՆՍ: ՀԱՅՐՍ ՅՈՎԱՆՆԷՍ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆՔՍ Ե|ՏՈՒՆ ՄԵՋ Գ ԹՈՄԱԻՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ
ԱՆՏՈՆԻ: ՈՐ ԽԱ|ՓԱՆԷ, ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է ԵՒ
ԴԱՏԻ ՅԱՅ: ԹՎ[ԻՆ]:ՉԲ: (1253):

9. ԶՏՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅԻՇԷՔ Ի ՔՍ.
ԹՎ.: ՉԺԸ: (1269)

10. ԱՆՈՒՆ ԱՅ ԵՍ ՏԱՐՍ[Ա]ՅԻՃՍ ՈՐԴԻ ԼԻՊԱՌՏԻ, ԶՀԱԼԻ-
ՉՈՐՈՅ :Բ: ԿՈՊԱՐՍ, ՎՆՍԱՐՍ, ՎՆՍ[ԱՐԱՅ] ՄԱՐՄԱՆ-
ԴՈՎՆ ՍԻՐԱՆԷՍ ՔԱՐԳՈՐԾԻՆ ՀԵՐԵՆԻՔ ՏՎԻ ՈՐԴԻՔ
ԹՈՌՆ ԵՒ ԹՈՌՆ. ՍԻՐԱՆԷՍ ՔԱՐԳՈՐԾՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՇԻՆԵՑ
ԱՆՎԱՐՉ ՆՈՐԱՅՎԱՆՍ, ԵՍ ԶԱՅՆ ՆՐԱ ԴԱՏՄՄԱՆ ՓՈ-
ԽԱՐԷՆՔ ԱՐԱՐԻ, ՈՐ ՆՐԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔ Լ[Ի]ՆԻ ՅԱԶԳԷ
ՅԱԶԳ, ՈՎ ԶԱՅՍ ԳԻՐՍ ԽԱՓԱՆԵԼՈՅ ԶԱՆԱ՝ ՅԻՄՈՅ ԿԱՄ
ԱԻՏԱՐԱՑ :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏ]ԱՅՆ ՆԶԱՎԱԾ ԵՂԼԻ-

81], ԿԱՍՆՈՅ ԲԱԺԻՆ ՅՈՂԱՅԻ ԱՌՑԷ.
ՀԱՍՏԱՏԱՅ ԳԻՐՍ.ԵՍ ՏՐ ՀԱՅՐ ՎԿԱՅ ԵՄ. ԵՍ ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ
ՎԿԱՅ ԵՄ [Փ]:

10 ւ. ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ :ՈԿԳ: (1214) ԹՈՒԱԿԱՆՆԻՍ/ԵՍ ԴԱԻԻԹ
ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐՈՅ Զ/ԱԻՐԱՎԱՐ ԱՄԻՐ ՍՊԱՍԱԼԱՐԻՆ
ԶԱՔ/ԱՐԷԱԻ. ՏԵՍԻ ԶՊԱՅԾԱՌՈՒԹԻ ՄԲ /ՈՒԽՏԻՍ ԽՑԿԱԻ-
ՆԻՑ, ԵՍ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ԻՄ Հ/ԱՐԱԶԱՏՔ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԳԱՅԼՍ
ՇԵ/ՐՊԱՐԻՔ ԵՒ ԷՏՈՒ ԶԻՄ ԶՍԷՓՀԱԿԱՆ/ԶԳԻԻՂՆ ԶՎԱ-
ՀԱՆ ԱՌՃԻ ՂՐ(՞) ԶԿԷՍՆ| Ի ՄԲ ՍԱՐԳԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ
ԾՆ/ՈՂԱՑ ԻՄՈՑ, ՎԱՍՆ ՈՐՈ ՀԱՅՐՍ ՅՈՎՀԱՆ|ՆԷՍ ԵՒ
ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻԱԲԱ|ՆՔՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ ԶԴԱԻ-
ԹԻ ԵՒ Զ|ՅԱԿՈՐԱ ԶՊԱԻՂՈՍՈ ԵՒ ԶՊԵՏՐՈ|ՍԻ ԵՒ ԶՄԲ ՇՈ-
ՂԱԿԱԹԻՆ ԶՊԱՏԱՐԱ|ԳՆ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԻՆՁ
ԱՌՆԵԼ ԱՆ|ԽԱՓԱՆ. ԵԹԷ ՈՔ ՀԱԿԱՌԱԿԻ Ի ՀԱՐ|ԱՆՑ ԵՒ
ԿԱՄ Ի ՊԱՏՐՈՆԱՑ ԵՒ ԶԻ/Մ ԶՅԻՇԱՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԷ ՈՐ .../
ԱՅ ԱԻՐՀՆԱԾ Է ԱՅՆ ԶԱՓԱՅՆ ՄԱՍ.../

11. ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ՎԱՐՀԱՄԱՅ ԾԱՅՐԻՆ, ՈՐ ՄՆԱՑ Ի
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՍՄ ԿԱՆԿԵՑԻ ԽԱԶՍ.ՅԻՇ.ՔՍ. ԹՎԻՍ]:
Զ:Լ:Ա. (1282):

12. ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ ԷՐ ԹՎ. :ԶԽԳ: (1294) ԵՍ ՏՐ ՅՈՂԱՆԷՍ
ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՒ ԱՂԱԻԹԻՔ ՀՈԳԵՒՈՐ ՀԱԻՐ ԻՄՈ ՏՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱ, ՏԱՐԱ ԶԶՈՒՐՍ ՎԱՐԱՐԱԿԱՆ Ի ՎԱՐ-
ԴՈՒՏՆ, ԶՈՐ ԱՄԱՊԱՏԻ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ՏՐ ՅԱԿՈՐ ԳՆԵԱԼ
ԷՐ ԵՒ ՏԱՐԵԱԼ ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՒԹՐԵԱՄ]Բ ԵՒ ԱՐ-
ԴԵԱՄԲՔ, ԶԽԱՓԱՆԵԱԼՆ Ի ԲԱԶՈՒՄ ԱՄԱՆԱԿԱՑ ԿՐԿԻՆ
ՆՈՐՈԳԵՑԱՔ ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՁ ԵՒ ՆԱԽՆԵԱՑ ՄԵՐՈՑ. ՈՐՔ
ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՄԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԼԱՄԲ] ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ.

13. Ի ԹՎ:ԶԽԳ: (1295) ԶՏՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԵ|ՏՐԱՊԱԻԼԻՏ
ՍԻՆԵԱՑ, ՈՐ Է ՊՈՒԱԻՏԱԻՅՐԱԻՆՏԷՍ ՀԱՈՑ ՄԵԾԱՑ
ՈՐԴԻ ՄԵԾԱՓԱՌ ԻՇԽԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱԻՃԻՆ Շ|ՆՈՂ ՄԲ Ե-
ԿԵՂԵՑՈՅՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ.

13 ւ. ԹՎԻՍ :ԶԽԹ: (1300) ԶԳԵՂԵՑԿԱՏԻՊՆ ԷԼԻԿՈՒՄ, ՈՐ-
ԴԻ ՄԵԾԻ ՏԱՐՍԱԻՃԻՆ, ՈՐ ԱՌՈՑԾԱԻՐԷՆ ԽՐՈՒՏ ՄՈՐՆ-
ԶԷՐ ԸՆ|Դ]ԷՄ ԱՅԼԱՍԵՌ ԳՆԴԻՆ: ԱՂԱԶԵՄ ՅԻՇԵԼ ՅԱ-
ՂԱԻԹՍ:

14. ԹՎԻՆ :ԶԾԶ: (1307) ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԹԱՃԵՐՍ,
ԴՈՒՍՐ/ ՈՒՔԱՆԱ, ԱՄՈՒՍԻՆ ՀԱՍԱՆԱ ԱՍՊԱՐԱՊԵ/ՏԻՆ
ՀԱՈՑ, ՈՐԴՈՅՆ ՊՈՐՇԱ, ԵՏՈՒ ԸՆԾԱ Ի ՀԱ/ԼԱԼ ԸՆԶԻՑ Ի-
ՄՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՆՍ ՄԵՐ՝ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՑ, ԱՌԱՋԻ
ՎԱՐԱԳԱ Ս|ՈՒՐ]Բ ՆՇԱՆԻՍ ԵՒ Ս|ՈՒՐ]Բ ՀԱՐԱՊԵՏԻՍ:
ՄԻԱԲԱՆՔՍ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՁ՝ :Ա:
ԱԻԱԳ ՀԻՆԳՇԱՐԱԹ ԱԻՐ ՀՈ/ԳՈՅՆԳԱԼՍԷՆ, :Բ: ՓՈՒ-
ՄԱՆ Ա|ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾՆԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ:

15. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՐ ՄԵԾ ՊԱ-
ՐՈՆ ԲՈՒՐԹԷԼԻՆ ԵՒ| ՈՐԴՈՅ ԻՐՈՅ ԲԵՇՔԵՆԱ ԵՒ ԻՆԱ-
ՆԻԿԻՆ. ԵՍ ԳՈՆՑԷ ԱՄՈՒՍԻՆ ՎԱՐՀԱՄԱՅ, ՈՐԴՈՅ ՇԱ-
ՀՈՒՌՆԵ|ՑՈ, ԴՈՒՍՐ ԽՈՍՐՈՎԿԱ՝ ՅԱԶԳԷ ՏԱՐ|Ս]ԱԻ-
ՃԵԱՆՑ, ԵՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՆՑ ԵՒ ՀԵ|ՐԵԱՆԵԱՑ ԻՄՈՑ
Ի ՄԲ ՈՒԽՏՍ Վ|Ա]ՍՆ ՀՈԳԻՈՐԴԵԱՑ ԻՄՈՑ ՈՒՔԱՆԱ, ԱՄԱ-
ՏԻՆ, ՈՐ ՏՂԱ |Ա.ԻՐԱԻՔ Ի] ՔՍ ԿԱՏ|ԱՐ]ԵՑԱՆ. ԴԻՏԻ ՄԲ
ԳԵՐԳՆ ԻՐ ՀԵՐԵՆԱԻՔՆ ԻՐ ԽԱԶԻՆ ՄՏԱԻՔՆ Ի ՀԱՄԱ-
ՄԱ|ՏԷՍՆ՝ ԶԳԱԶԱՐԱՓՈՍԻՆ ԷԳԻՆ՝ :Բ: :Ռ: ԴԵԿ|ԱՆ|
ԳՆՈՒԱԾՔ ՈՒ :Ճ: ԴԵԿ|ԱՆ| ԳՆՈՒԱԾ| ԲԱՄԲԱԿ ՀՈՂ ԵՒ
ՀԱՄԱՄԱՏԷՍՆ ՈՒ ԶՈՐԶԱՔԱՐԻՆ ՀՈՂՆ Ի ՅԱՂՋՐՏԱՊ, ԵՒ
ՄԻԱ|ԲԱՆՔՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ :ԺԲ: ՊԱՏԱՐԱԳ ՄԲ.

ԽԱԶԻՆ ՏԱԻՆԻՆ :Դ: ԱՄԱՏԻՆ, :Դ: ՈՒՔԱՆԱ. :Խ:-ԻՑ (քա-
ռասմից) ՏԱԻՆԻՆ՝ :Դ: ՊԱՏԱՐԱԳ. :Բ: ԳՈՆՑԻՆ :Բ:| ԹՈՒԽ-
ՏԵՆՈ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻԼՆ՝ ՅԱՅ ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ
ԴԱՏԻՆ Ի ՏԷ: |ՈՎ ՀԱԿԱԼՌԱ՝ԿԱ՝ ՄԵՐՈՑ ԿԱՄ ՅԱԻՏԱՐԱՑ,
ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՏԷՐ Է ԱՌԱՋԻ ՔԻ. ԹՎ. :ԶՂԴ: (1345):

16. Զախ կողմում՝
ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ՄԲ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԹՎ. ՊԺԱ (1362), ՄԵԿ
ՏՈՒՆՆ| ՄԻԱԲԱՆԻՑ:

Աջ կողմում՝
ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ՄԲ ՄԻՆԱՍ Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍ|ՈՒԹԻՆ ԱՇԽԱՐ-
ՀԻ.ՄԵԿ ՏՈՒՆՆ|ՄԲ ՄԻՆԱՍԻՆ:

17. ՍԱՅ Է ՏԱՃԱՐ ԱՄՏՈՒԱՄԱՅԻՆ
ՇԻՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ| ԶՕՐԱՑ ՎԵՐԻՆ՝
ԳԱԲՐԻԷԼԻՆ՝ ԵՒ ՄԻՔԱԷԼԻՆ|
ՍՊԱՍՕՈՐՔ ԱՄՏՈՒԱՄ ԲԱՆԻՆ
ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲԻՔ| ԱՄՏՈՒԱՄԱՏՐԻՆ,
ԿԵՆԱԿՑԻՆ ԱՂՈՒԹ ԽԱՄԹՆԻՆ՝
ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ| ՍԱՏԱԹԻՆ՝ ՄԱՐԵՄ ԽԱՄԹՆԻՆ՝
ԵՒ ԶՕԱԿԱՑՆ ԽԱԶԱՏՐԻՆ, ՍԻՄԷՈՂՆԻՆ,
ՅՈՀԱՆԻՍԻՆ, ՄԱՐԻ ՄԵԼԻՔԻՆ.ԹՎ. ՊԾԷ (1408):

18. ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԱՄՏՈՒԱՄԸՆԿԱԼ ԵՒ ՄԲ ՏԱՃԱՐՍ| ՇԻ-
ՆԵՑՕ ՅԱՆՈՒՆ ՄԻՔԱԵԼԻ, ԳԱԲՐԻԷԼԻ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ՝
ԵՐԿՆԱԻՆ ԶՕՐԱՑՆ ՅԻՇԱՏԱԿ՝ ՊՐ ԱՎԱՔԻՆ, ԾՆՈՂԱՑՆ
ՊՐ ՍԱՐԳՍԻՆ, ԳԱՐԱՆԻՆ՝, ՆՈՐ ՊԼԱՐ ԼՈՆ՝ԻՆ, ՄԵՐՀԻ-
ԴԵՐԻՆ, ՈՒԼՈՒԽԱՄԹՆԻՆ՝, ԱՎԱՔ ՏԻԿՆԱՅ,| ՅԱԿՈ-
ԲԻՆ, ԹՈՒՄԱՆԻՆ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԼԱՆԱՅ՝ԻՆ ԵՒ| ՔՈՒ-
ՐՈՉՆ ՄԵԼԻՔԻՆ: ԹՎԻՍ ՊՀԴ (1425), ԱԻԳՈՄՏՈՍԻՇԵ (15):

19. ԹՎԻՆ՝ :ԶՂԵ: (1546):| ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱԹՈ-
ՂԻԿՈՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՏԻՐ ՄԷԼԻՔԻՆ, ԹՈՌՆ ՄԵԾԻՆ ՍԱՅՏՈՒ-
ՆԻՆ ԵՒ| ԳՆԵՑԻ ԶՀԱՅՐԵՆԻՔՆ ԿԱՍՐԱՅ :Զ: ԸՍՏԱԿՆ
ՄԵՆԱԿ ՏԱՆ :Դ: ԸՍՏԱԿՆ ՈՒ ԿԷՍ ԱՌԱ ՏՈՒՆՈՑ, :Բ:
ԸՍՏԱԿՆ ԿՈՌԱԼԱՆԱ. :Դ: ԸՍՏԱԿՆ ՏՎԻ ՄԲ.ՈՒԽՏՍ
ԳԱՆՁԱՅՍԱՐԱ: ՈՎ ԶԱՅՍ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ՀԱՆԷ Ի| ՄԲ. ԵԼ-
ԿԵՂԵՑՈՅՍ, :ԳՃԺԸ: ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆՁՈՎԱԾ Է. ՄԲ. Ո-
ՎԱՆԻՍԻՍ ԿԱՊԱԾ:

20. ԲԱՐԵԽՈՍ Է ՄԲ| ՆՇԱՆՍ/ ՄՀԴԻՍԻ ՅՈՀԱՆՆԻՍԻՆ ԵՒ
ԿԵՆԱԿՑԻՆ ՍԷՑԷՐ ՊԻՔԱՅԻՆ. ԾՆՈՂԱՑՆ ԽԱԶ/ԳՌՈՒ-
ՋԻՆ ԵՒ ՇԱՀՆՈՒՐԻՆ. ՈՐԴԻՈՅՆ ԵՂԻԱԻՆ/. ԴՍՏԵ/ՐՆ
ԵԱ/ՂՈՒԹ/ ՊԻՔԱ/ՅԻՆ Ի /ԴՈՒՌՆ/ ՄԲ ՅԱՐՈՒ/ԹԵՄԱՆ՝.
ԹՎ. ՌՃԼԱ (1682):

21. ՓԱՌԱԻՈՐ ՏԼԱՃԱՐՍ ԱՄՏՈՒԱՄԱՅԻՆ,
ՈՐ Է ՊԼԱՏԿԵՐՔ ՀԼԱՅԼՈՅ ԱՋԳԻՆ,
ՎԵՐՍՏԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՀԻՄԱՆՑ
ՏՐՕՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ՂՐԸՄԱ ԵՐԿՐԻՆ՝
ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՑ ՈՒՐԱԹՈՒ ԿՈՒՍԻՆ,
ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ ՅԱԿՈՐԱ ՔԱՋ
ՀՐԱԲՈՒՆ[Ա]ՊԵՍԻՆ ԵՒ ՎԵՐԱԿԼԱՅՈՒԹԵԱՄԲ
ՄԼԱՋՏԵՍԻ ՅԼՈՀԼԱՆՆԵՍԻՆ ԵՒ ՄԼԱՋՏԵՍԻ ԱՅՏԻ-
ՆԻՆ ՔԼԱՅԼԱՅԼՈՒՅԻՆ, ՁԵՌԱՄԲ
ՔԱՐԳԼՈՐԾ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ՏՕՆԱԿԱՆԻՆ.
[Ի] ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՆ ՔԼԱՋԼԱՆ[ԱՅԻՆ],
ՍԱՐԳԼԻՍ ՏԻՐԱՑԻՆ. ԹՎԻՆ ՌՃԾԱ (1702)-ԻՆ:

22 ա-դ. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՆԿԱՆՈՑԻ ՏԱՊԱՆԱԿՍ...Ծ ՊԵՌԼԱ
ԹԱՐՋՐՈՒ(՞) ԺՂՈՎՐԴԻՆ. Ի ԴԼՈՒՌՆ ՄԲ ԷՋՄԼԻԱՄՆԱՅ.

Շ[խ]ն[ե]յ[Յ]Ա[Ի] Զ[ե]յ[Ի]Ա[Մ]Բ Հ[Ո]ՄԿ[Լ]Ա[Յ]ԵՑԻ ՏԵՐ ՊԵՏՐ-
ԼՈՅ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]ՏԻՆ: Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ ՍԻՄԵՅՈՆ ՎԱՐ-
ԴԱՊԵՏԻ. ԹՎԻՆ ՌՃՀԴ (1725) ԻՆ.

23. ՈՂՈՐՄՈՒԹ[Ե]ԱՄԻՐՆ ԱՅ ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՄԲ
ԽԱԶ ՎԱՆՔՍՂ ԳԵՀԵՑԿԱՅՈՐԻՆԵԱԼ. ԹԷ ՏԱՃԱՐՆ ԵՒ ԹԷ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՍՐԱՀՔՆ ՊԱՐԸՍՊԱԻՆ ՊԱՐԱԳԱՅԻԻՔ. ՈՐ Է
ԱԹՈՌ ԲՈԼՈՐ ԿՂԶՈՅՍ Լ[ՈՒ]Ս[Ա]Ի[Ն]ՈՂՐԶԱԴԱԻԱՆ
ԱԶԳԻՍ. ԱՅՍ[Ի]ՆՔՆ] ԿԱՖԱՅՈՒ, ՂԱՐԱՍՈՒՅՈՒ, ՊԱՂԶԱ-
ՍԱՐԱՅՈՒ, ԿԵՕԶԼԷՎԷՅՈՒ ԲՈԼՈՐՂ ԳԻԻՂՕՐԷԻԻՔՆ
Հ[Ա]ՆԴ[Ե]ՐԶ ՂԱԻՇԱՆԱԻՆ. ԸՆԴ ՆՄԻՆ ՈՒՌՈՒՄԵ-
ԼԵԱԻՆ. ՈՐՔ ԵՂԵՆՂ ԶԵՌՆՏՈՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՐԷՆ ԶԵՐՄԵ-
ՌԱՆԴ ՍԻՐՈՎ. ԱՐՔ ԵՒ ԿԱՆԱՅՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹ[Ե]ԱՄԻՐ Ի
ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԱՌԱՋՆ[Ո]ՐԴՈՒԹ[Ե]ԱՅՆ ՅԱԴԱՄԱՅ ԱՐ-
ՔԵՊ[Ի]ՍԿ[Ո]ՊՈՍ[Ի] ԿՂԶՈՅՍ (ՈՐ ԷՐՂ ԱՇ[Ա]Կ[Ե]ՐՏ Յ[Ո]Հ-
ԼԱՅՆՈՒ Պ[Ա]ՏՐ[Ի]ԱՐՂԳԻ [Կ]Ն[Ս]Տ[Ա]ՆԴՆ[ՈՒ]Պ[Ո]ՂԱՍ-
ԼՈՅ ԲԱՂԻՇԵՑՈՅ), ՈՐ ԵՂԵԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ ԵՒՂ ՊԱՏՃ-
ԼԱՌ ՇԻՆՈՒԹ[Ե]ԱՆՂ ԲԱԶՄԱՐԴՄԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹ[Ե]ԱՄԻՐ
Վ[Ա]Ս[Ն] ԻՐՈՅ ՂՈԳՈՅՆ ԵՒ ՆԱԽՆԵԱՑՆ: ԵՒ ԵՂԵԻ
ՆԵՐԹԻՈՋ ՓՐԿԶԻՆ ՄԵՐՈՅ 1751, ԻՍԿ ԸՍ[Տ] ՀԱՅՈՑ ՌՄ:
ՈՎ Բ[Ա]Ր[Ե]Պ[Ա]ՇՏ[Ո]ՆՔ, Ի ՅԸՆԹԵՌՆՈՒԼ Զ[Ա]ՐԶ[Ա]Ն-
ԼԱԳ[Ի]ՐՍ ՅԻՇԵՑԷՔ ՄԻՈՎ ՀԱՅՐ ՄԵՐԻԻ Ի ՎԵՐՈՅԳՐԵ-
ՑԵԱԼ Բ[Ա]Ր[Ե]Պ[Ա]ՇՏ[Ո]ՆՔՆ, ԵՒ ԱՅՑԵԼՈՒ Ս[Ր]Բ[Ո]Յ
ՏԱՆՍ ՅԱԴԱՄԱ ԵՒ ԵԹ ԱԲԵՂԱՅ[Ս]Ն:

24. ՏՐ Յ[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ Է ՄԲ Խ[Ա]ՂՍ
ԽԱՆՈՒՄԻՆ ԵՒ ԴՍՏԵՐՆ ԱՃԱՊԽԱՆԻՆ,
ՈՐՂ ԵՏ ՂԶԼԱՐԱ ՄԲ ԱՇԱՄՆԻ
ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԹՎԻՆ. ՌՄԵ (1756).
ՄԱՐԱԼՆ ԴՎԱԾ Է:

25. Ի ՆԵՐ ՇԻՐՄԻՍ ԵԴԵԱԼ Է ՄԱՐՄԻՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԵՒ ԱԶ-
ԳԱՍԷՐ ԱԶՆԻԻ ԳՐԻԳՈՐԻՕԶԱՄԱԼԵԱՆ ԽԱԼԴԱՐՈՎԻՆ,
ՎԱԽՃԱՆԵՂՈՅ 1787 55 ԱՄԱՑ ԵՒ ԿՆՈՋՆ ԿԱՏԱՐԻՆԷԻ
ԶԱՔԱՐՈՎՆԱՅԻ՝ 84 ԱՄԱՑԻ Ի 11 ՆՈՅ[Ե]ՄԲԵՐԻՂ 1823. ԸՍՏ
ՊԱՏՈՒԻՐԻ ՍՈՐԻՆ ՈՐԴԵԳԻՐ ՅԱՐՈՒԹԻՆ
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՑԻՆ ԶՈՍԿԵՐՍ ՍԱՆ ՀԱՆԵԱԼ Ի ՀԻՆ
ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԷ ԱՍՂ Ի ՄԻԱՍԻՆ ԱՄՓՈՓԵԱՑ Ի ՅԻՇԱ-
ՏԱԿ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՐԱԽՏԵԱՑ ՆՈՐԻՆ:

26. ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԵՒ ՈՍԿԵՐՔ
ՅՈՎԱԿԻՄԱՅ ՈՐԴԻՈՅ ԲԱՐՍՂԻՊԱՍՏԱՏԵԱՆԻ, ՈՐ ԷՐ
ԱՍՏԻԶԱՆԱԻ ՂԵՆԵՐԱԼ ՄԱԻՕՐ ԵՒ ԿԱԻԱԼԵՐ
ՆՇԱՆԱՑՆ ՍՐԲՈՅ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ԵՒ ՅԱՂԹՈՂԻՆ
ԳԵՈՐՔԱՅ ԶՈՐՐՈՐԴ[Ի]ԱՍՏԻՃԱՆԻ ԵՒ Ս[Ր]Բ[Ո]Յ
ԱՌԱՔԵԼԱՊԱՏԻ ԻՇԽԱՆԻՆ ՎԼԱՏԻՄԻՐԻ ԶՈՐՐՈՐԴ
ԱՍՂՏԻՃԱՆԻ. ԾՆԵԱԼ ԷՐ ՅԱՄԻ 56 1756 Ի ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ
1-ԻՆ. ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ ՅԱՄԻ 56 1809 Ի ՄԱՅԻՍԻ 10-ԻՆ:

27. ԵՒ ԱՐԴ, ՏԷՐ՝ ԵՂԻՑԻՆ ԱԶՔ ՔՈ ԲԱՑ ԵՒ ԱԿԱՆՋՔԻ ՔՈ
ԱՌ Ի ԼՍԵԼ ԶՊԱՂԱՏԱՆՍ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՂ ՔՈ Ի ՏԵՂԻՈՋՍ
ՅԱՅՍՄ .| 1888, Թ. ՔՐ. ԳԻՐՔ Դ. ԹԱԳ, ԳԼ.Ը:

28. ՄԲ ԽԱԶՍ ԱՂԱՏԵՑԻ Ի
ՅԱՎՓԸՇՏ[Ա]Կ[Ո]ՒԹԵՆԷ ԼԵՌՆԱԿԱՆ ՍՕՄԻՑ
ԻՄՈՎ ԱՐԴԵԱՄԲ, ԵՍ ՂԱԶԻԲԷԿՈՎ ԵՆԱՐԱԼ
ՄԱՅԻՕՐ ԳԱՐԻԷԼ ԵՒ ԵՏՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿ
ՍՐԲ[Ո]Յ ԱԹ[Ո]Ղ[Ո]ՅՆ ԷՋՄԻԱՄՆԻ Ի
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹ[Ե]ԱՆ 56 ԵՓՐԵՄԱՅ
Ս[Ր]Բ[Ո]Յ[Ղ]ԱՆ Կ[Ա]ԹՈՒՂ[Ի]ԿՈՍԻՆ
Հ[Ա]Յ[Ո]Յ | 1814|Ի:

Մանոթ. Խաչի կոթառն ամբողջապես զարդարված է երկնաս-
լաց նոնիների պատկերներով:

29. Ի :նԾ: Թ[ՈՒԻ-Ն] ՀԱՅՈՑ :ՄԺԹ: Թ[ՈՒԻՆ] ՀՈՌՈՄՈՑ.
Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԱԾԱՊԱՏԻԻ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ Տ[ԵԱՌ]Ն
ՍԱՐԳՍԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹԱՂԻԿՈՍԻ ԵՒ Ի ՄԵԾԱՓԱՌ ԹԱԳԱ-
ԻՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ԳԱԳԿԱ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՎԸՐԱՑ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ,
ԵՍ ԿԱՏՐԱՆԻԴԷ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳՈՒՀԻ, ԴՈՒՍՏՐ ՎԱՍԱԿԱ|
ՍԻՆԵԱՑ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՅՈՂՈՐՄՈՒԹԻՆՆ ԱՅ ԱՊԱԻ|ԻՆԵ-
ՑԱ ԵՒ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՌՆ ԻՄՈ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ| ՇԻ-
ՆԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ԿԱԹԱՂԻԿԷՍ, ԶՈՐ ԷՐ ՀԻՄՆԱԴՐԵԱԼ ՄԵ-
ԾԻՆ ՍՄՊԱՏԱ ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ՏՈՒՆ ԱՅ ՆՈՐՈԳ| ԵՒ
ԿԵՆԴԱՆԻ ԾՆՈՒՆԴ ՀՈ[Յ]ԳԵՒՈՐ ԵՒ ԱՐՁԱՆ ՄՇՏ|ՆՋԵՆԱ-
ԻՈՐ. ԶԱՐԴԱՐԵՑԻ ԵՒ ԶԱՐԴԻԻՔ ՊԱՏՈՒԱԿ|ԱՆԱԻՔ
ՆՈՒԷՐՔ ԻՆՁ Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս ԵՒ ԶԱՐՄԻՑ ԻՄ ԵՒ ՈՐԴՈՅ|
ՍՄՊԱՏԱ, ԱԲԱՍԱ ԵՒ ԱՇՈՏՈ.

ՀՐԱՄԱՅԵԱԼ ԵՄ ԵՍ Տ[Է]Ր| ՍԱՐԳԻՍ ՍՊԱՍԱԻՈՐԱՑ ԵԿԵ-
ՂԷՑՈՅՍ, ՅԵՏ ԷԼԻՑ ԲԱՐԷՊԱՇՏ ԹԱԳՈՒՀՈՅՍ ԶՎԱՐԴԱ-
ԻԱՐԻՆ ՅԻՍ|ՆԵԱԿԱՆ ՄԻՈՎ ՔԱՌԱՍՆԻԻ ԿԱՏԱՐԵԼ ԱՆ-
ԽԱՓԱՆ| ՄԻՆՁԵԻ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի: ԵԹԷ ՈՔ
ԶԱՐՁԱՆԱԳՐ|ԵԱԼԴ ԱՆՓՈՅԹ ԱՌՆԷ, ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ Ե-
ՂԻՑԻ Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի: Ի ՎԵՑ :ՌՆԼ: ԵՒ :Գ: ԱՄԱՑՆ ԱԴԱ-
ՄԱ Ի :Ռ:ԲԺ: ԱՄԻ ՄԱՐ|ՄՆԱՆԱԼՈ ԱԾ|ԱԻ]Ն ԲԱՆԻ :ՉԸԺ:
ԱՄԻ ՀԱԻԱՏԱԼՈ Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս ՀԱՅՈՑ: ԳՐԵՑԱԻ ՅԻՇԱՏԱ-
ԿԱՐԱՆՍ Ի ՁԵՌՆ ԻՄ ԲԵՆԷ:

30. ՅԱՄՍ ԱԾԱՊԱՏԻԻ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ Տ[ԵԱՌ]Ն ՊԵՏՐՈՍԻ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՄԲԱ-
ՏԱ|, ՈՐԴԻՈ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ Ի :ՆՁԵ: (1036) ԹՈՒԱԿԱ-
ՆԻՍ, ԵՍ ԱՊԼԻՂԱՐԻՊ ՄԱՐԶՊԱՆ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ԻՇԽԱՆԻ
ԵՒ ԹՈՌՆ ԱՊՈՒՂԱՄՐԻ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ՎԱՀՐԱՄԱ ԵՒ ՎԱՍԱ-
ԿԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻԶՍ Ի ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՍ ՅԱՆԻ
ՇԱՏ ԶԱՆԻԻ ԵՒ ՄԵԾԱԾԱԽ ԳԱՆ|ՁԻԻ, ԵՒ ԳՆԵՑԻ ՀԱԼԱԼ
ԸՆՁԻՑ ԻՄՈՑ ԿՈՒՂՊԱԿԱՆԻ :Գ: ԵՒ ՁԻ[ԹՀԱՆ] ԵՒ ԱՅԳԻ

ԵՒ ՀՈՂԵԱՐ ԵՒ ԵՏՈՒ Ի ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԶԻՍ, ԵՒ [ԶԱՐԴԱՐ]ԵՑԻ
ՈՍԿԻՈՎ ԵՒ ԱՐԾԱԹԻՈՎ ԵՒ ԱԿԱՄՔ ՊԱՏՈՒԱԿԱ-
ՄԱՆՈՔ. ԳՐԶԱԳԻՐՆ ամբողջակամ է:

31. Ի :ՈՄԷ: (1208) ԹԻ[ԻՆ]. ՇՆՈՐՀԻՆ| Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի. ԵՍ
ՄԱՆԴԱՏՈՐԹԱԽ|ՈՒՑԷՍ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ| ՇԱՀՆՇԱՀ ԶԱ-
ՔԱՐԻԱ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՐՁԱՆՍ ԵՒ ԶՊԱՐԻՍՊՍ ՎԱՍՆ ՅԻ-
ՇԱՏ/ԱԿԻ ՄԵՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ՄԵՐՈՑ:

32. ՇՆՈՐՀԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ. ՀԱԻՐ ԵՒ ՄԻԱԾՆԻ ՈՐ-
ԴՈՅ ՆՈՐԱ ՅԲ. ՔԲ ԵՒ ՊԱՐԳԵԱԻՔ ԱՄԵՆԱՍ|ՈՒՐ]Բ ՀՈ-
ԳՈ| ԵՍ ԱՐԶՈՒԽԱԹՈՒՆՍ ՆՈՒԱՍՏ ԱՂԱԽԻՆ ՔԲ. ԴՈՒՍՏՐ
ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒ|ՍԻՆ ՎԱԽ-
ՏԱՆԿԱ ԹԱԳԱԻՈՐԱՋՆՈ ՏՆ. ՀԱԹԵՐՔՈ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՎԵՐԻՆ ԽԱԶԵՆՈ ՅՈՒՍՈՎ ՄԵԾԱԻ ՇԻՆԵ|ՑԻ ԶՄԲ. ԿԱԹՈ-
ՂԻԿԷՍ Ի ՏԵՂՈՋ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆԻ ԱՌՆ ԻՄՈ ԵՒ ԶԱԻԱԿԱՑ
ԻՄՈՑ ՀԱՍԱՆԱ՝ ԱՆԴՐԱՆ[ԻԿԻ]Ս ԻՄՈ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻ, ՈՐ
ԵԼԻ]Ի ՏԷՐՆ ԿԻՍԱԻՐԵԱ ՎԱԽՃԱՆԵԼՈՑ. ԶԻ ՎԱՍՆ ԻՄ ՄԵ-
ՂԱՑ ԽՐԱՏԵԱՑ ԶԻՍ ԱԾ. ԵՒ ԵԲԱՐՁ| Ի ԳԼԽՈ ԻՄՈ ԶԵՐԿՈ-
ՍԵԱՆ ՊՍԱԿԱԻՆ ՎԱՅԵԼՈՒՉ. ԶԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿՆ ԻՄ ՀԱ-
ՍԱՆ ՍՊԱՆԱԻ Ի ԹՈՒՐՔԱՑ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻՆ| ՎԱՍՆ ՔՐԻՍ-
ՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱԻԱՏՈՅՍ ԵՒ ԶԿՆԻ ԵՐԻՑ ԱՄՍՈՑ ԵՒ ԿՐՏ-
ՍԵՐ ՈՐԴԻՆ ԻՄ ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐՆ ԿՈՉԵՑԵԱԼ Զ|ՊԱՐՏ ԲՆՈՒ-
ԹԵԱՆՍ ՀԱՏՈՒՑԱՆԵԼՈՎ ՎՃԱՐԵԱՑ Ի ԿԵՆՑԱՂՍ ԵՒ ՓՈ-
ԽԵՑԱՆ ԱՌ ՔՄ. ՍՈՒԳ ԱՆՄԻԹԱՐ| ԹՈՂԼՈՎ ԹՇՈՒԱՌԱ-
ՑԵԼՈ ՄԱԻՐՍ ԻԻՐԵԱՆՑ. ԱՅԼ ԶԻ Ի ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻԻ-
ՐԵԱՆՑ ՅՈՅՍ Ի ՄՏԻ ԵԴԵ|ԱԼ ՆՈՑԱ ՇԻՆԵԼ ԵԿԵՂԵՑԻ
ՅԱՅՍՄ ՏԵՂՈՋ ԵՒ ՈՉ ԺԱՄԱՆԵՑԻՆ ՎԱՍՆ ԱՐԱԳԱՀԱՍ
ԼԻՆԵԼՈ Ի ՎԵՐԱ ՆՈՅ|Ա ՄԱՀՈՒՆ, ԻՆՁ ԱԻԱՆԴԵՑԻՆ ԱՆ-
ԴԱՐՁԻԻ ԿԱՏԱՐԵԼ ԶՓԱՓԱԳ ՍՐՏԻՑ ՆՈՑԱ. ԵՒ ԻՄ
ՅԱՆՁՆ ԱՌԵԱԼ ՄԵԾ| ՅՈՒՍՈՎ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԲ. ՇԻՆԵՑԻ

նեցիին մեջ :Բ: ԱՒՐ ԺԱՄ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ
ԶՏԱԻՆ ՅՈՎԱՆՆՈՒ ՆԱՆԱԻՆ ԵՒ ԶՏԱԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ
ՎԱՂՏԱՆԳԱ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԶԺԱՄՆ ԿԱՄ ԽԼԷ ԶՄԵՐ
ՏՈՒԱԾՍ ՄԵՐ ԵՒ ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՄԵՂԱՑ ՏԷՐ Է. Ի ԹՈՒԼԻՆ]:Ո-
ՂԷ: (1248) ԷՐ:

37. ՅԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ՝ ՏԵՐՈՒԹԵ. ԱՊԱՂԱ ԽԱՆԻՆ՝ ԵՒ Ի
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏՐ ՍՏԵՓԱՆՆ՝ՈՍԻ ԵՒ ՊԱՐՈՆՈՒԹԵ. ՆՈ-
ՐԱԴԻՆԼԻՆ՝ ԵՒ ՍՐԱԶՍԻՆԻՆ ԵՒ ԳՈՒՐԶԱԴԻՆԻՆ. ԵՍ
ՏՐ. ՅՈՀԱՆՆԷՍ ԾԻՆԵՑԻ ԶԳԱԻԹՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ՝ ԵՒ
ԵՂԱՐՑ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ. :ՉԼԳ: (1274):

38. Ի ԹՐՈՒԻՆ]... ԵՍ ՎԱՐԴՍ ՄԵՂՈՒՑԵԱԼ ԾԱՌԱ ԱՅ.
ՎԱՍՆ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ՝ ՀՈԳՈ ԻՄՈ ԵՒ ԶՈՒԳԱԿՑԻ ԻՄ ՃՈ-
ԽԻՆ ԱՊԱԻՆԵՑԱՔ ՅՈՂՈՐՄԱԾՆ՝ ԱԾ. ՏՎԱՔ ԶՄԵՐ ՀՈ-
ԳՈ ՊԱՏԻԱՍՏՍ Ի ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԾԷՆՍ ԱԾԱԾՆԻՍ ԴԱԻԿԱՏ
:Խ: ԵՒ ՊԱՐՏԻՆ ՍՊԱՍԼԱ՝ԻՈՐՔ ՍՈՐԱ ԱՄԻՆ :Զ: ԱՒՐ ԺԱՄ
ԱՌՆՆՆԵՆ :Գ: ԱՒՐ ԻՆՁ ՎԱՐԴԻՍ ԵՒ :Գ: ԱՒՐ ՃՈՒԽԻՆ ԱՆԽԱ-
ՓԱՆ ՈՎ ԵՒ ԼԻՆԻ ՈՐՁԱՓ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՀԱՍՏԱՏ Է: ՈՐ ԽԱ-
ՓԱՆԷ ՄԵՐ ՅԱՆՑԱՆԱՑ ՏԷՐ ԵՆ. ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՆ
ԱԻՐԼՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

39. ԹՐՈՒԻՍ]..... ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ԼՈՒՍՈՏՍ, ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈ-
ՐՈ ԾԻՆԵՑԻ ԶԱՐՁԱՆՍ՝ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՐՑ
ԵՒ ՅԱՐԵԻՇԱՏՈՒԹԻՒՆ ԾԱՀՆՇԱՀԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ՅԱ-
ՄԻՐԱՈՒԹԵԱՆ ՎԱՀՐԱՄԱ ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԲՈՒՐԶՍ:՝ ՏԷՐ
ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ԼՈՒՍՈՏԻՆ. ԱՄԷՆ:

40. ԾՆՈՐՀԻԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄ՝ԲՆ ԱՅ. ԵՄ ՍԱՐԴԻՍ
ԾՈՒԼԵՆՑ ԲԱԺՐԱՐՍ, ԹՈՂԻ ԶԱՐՁՈՒՄ՝ՈՒՃՈ ՍՈՒՐԲ
ԳՐԻԳՐՈՐ ԶԲԱԺՆ՝ ՄԵԾ ԵՒ ԶՓՈՔՐ, ՎԱՍՆ ՀԱՆԿԸՍԻԵ-

[ԱՆ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ՄԵՐՈ ԾԱՀՆՇԱՀԻ ԵՒ ԱԾԱՍՈՒՐ ԶԱԻԱ-
ԿԱՑՆ ԶԱՔԱՐԻԱԻ ԵՒ ԵՂԱՐՑ՝ ՆՈՐԱ ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱ-
ՆՈՒԹԵԱՆ]: ԷԹԷ ՈՔ ԶՅԻՇԱՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԷ ՆԶՈՎԵԱԼ
ԵՂԻՑԻ՝ ՅԱՄԵՆԱԿԱԼԷՆ ԱՅ. ՀԱՍՏԱՍՈՒՆ՝ ՊԱՀՈՂՔ
ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ:

41. ԱԾԱՀԱՃՈՑ ԵՒ ԸՆԴՐԵԱԼ ՍՐՈՒՐԴ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՑՆ
ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ ՈՐ Զ :ԾԵ:՝ ԱՄ ՅԱՆԱՊԱՏԻ ԿԵՑԵԱԼ ԽՈՏԱ-
ՃԱՐԱԿ ԵՒ ԱՆՏԵՍ Ի ՄԱՐԴԱԻՆ ՏԵՍՈՒԹԵՆԷ, ԵԿՆ Ի
ՔԱՂԱՔՍ ՄԵՐ Ի ՏՈՒԶՈՒԹԷՆԷՆ ԱՅ. ԱՌԺԱՄԱՅՆ
ՀՐԱՄԱՆ Ի ՏԼԵԱՌՆ՝ ՀԱՍԵԱԼ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՄՇՏԸՆԶԵ-
ՆԱԻՈՐ ԿԵԱՆՍՆ ԵՒ ԹԱՂԵՑԱԻ ՊԱՆԴԻՍԱԻՐԷ Ի ԳԵՐԵԶ-
ՄԱՆՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՑ. ԵՒ ԴԻՐՔ ՍՐՈՒՐԴ ՈՍԿԵՐԱՑ
ՆՈՐԱ ԲԺԸՇԿՈՒԹԻՒՆ ԱՌՆԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԽՏԱԺԵՏԱՑ:
ԵՒ ԵՍ ՏԼԷ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻ ԶԱԾԱԾՆԻՆ ԿԻՐԱ-
ԿԷՆ ԱԻՐՆ ՅԱՆՈՒՆ ՆՈՐԱ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ԶՔՐԻՍՏՈՂ:
ՈՎ ԶՆՄԱ ՄՈՒՏՔՆ Ի ՅԱԹՈՒԷՍ ՀԱՆԷ ԿԱՄ ՅՈՒԶԵԼ ԻՇ-
ԽԷ ԿԱՅԵՆԻ ԵՒ ՅՈՒԴԱԻ ԶԱՓ ՆԶՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

42. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏՐ. ՅԱԿՈՐՈՍԱՅ ԵՒ ՅԻՇԽԱ-
ՆՈՒԹԵ. ՎԱԽՏԱՆԳԱՅ, ՈՐԴՈՑ ՀԱՍԱՆԱՅ, ԵՍ ՅՈՀԱՆՆԷՍ
ՈՒ ՍԵՐՈՐ ՈՒ ՍԱՐԳԻՍ ՈՒ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴՈՒԼՔ՝ ՀԱՐԱԾԱՅ-
ՐԱՅ, ԾԻՆԵՑԱՔ ԶԱԾԱԾՆՍ՝ Ի ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՑՍ. ՅԻՇՆԱ-
ՏԱԿ ՀՈԳՈՑ՝ ՄԵՐՈՑ: ԱՂԱԶԵՄ ՎԱՍՆ ԶՄԵԶ ՈՒ ԶՄԵՐ
ԾՆԱԻՂՔՆ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՐՑԻՔ:

43. ԵՍ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻ ՎԱԽՏԱՆԳԱ. ՏԼԷ՝ ԶԱԹԵՐՈՂ ԵՒ
ՀԱՆԴԱԲԵՐԴՈ, ԽԱԶՈՒՆԱԲԵՐԴՈ ԵՒ ՀԱԻԱԽՂԱՑԻՆ.
ԿԱՑԻ ՅԱԻԱԳՈՒԹԵԱՆ ԱՄՍ: Խ: (40) ԾԱՏ ՊԱՏԵՐԱՂՄԱԻ
ԵՒ ՅԱՂԹԵՑԻ ԹՇՆԱՄԵԱՑ ԻՄՈՑ ԱԻԳՆՈՒԹԵԱՄՐՆ ԱՅ.
ԵՒ ԵՂԵՆ ԻՆՁ :Զ: (6) ՈՐԴԻ, ԶՔԵՐԴԵՐՍ ԵՒ ԶԳԱԻԱՌՍ Ե-

ՏՈՒ ՆՈՑԱ ԵՒ ԵԿԻ Ի ՎԱՆՔՍ ՄԱՒՏ ՅԻՄ ԵՂԲԱՅՐՍ Ի ՏՐ. |
ԳՐԻԳՈՐԷՍ ԵՒ ԵՂԵ| ԿՐԱԻՆԱԻՈՐ ԵՒ ԲԵՐԻ ՋԽԱԶՔԱՐՍ
ՅԱԶՈՒԱ, ՇԱՏ| ԱՇԽԱՏՈՒԹԵՂԱՄԲ ԵՎ ԲԱԶՈՒՄ ՀՆԱ-
ՐԻԻՔ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՄԲ. ՆՇԱՆ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՑ: ԱՐԴ՝ ՎԱՍՆ
ՉԵՐ ՀՈԳԻՈՑԴ, ՈՐՔ ԸՆԹԵՆՆՈՑՔ՝ ԶԻՍ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵ-
ՑԷՔ :ՈԼԱ: (1182) ԹՈՒԻՍ]:

Մանոթ. Գրչագիրը թերի է:

44. ԿԱՄԱԻՆ ԱՄՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՍԻՄԻԱՆՍ ՏՎԻ/ ՋՄԵՐ
ՀԱՅՐԵՆԻ ԻԳԻՆ, ՊԱՐՈՆՍԱՑՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԷԱԶՈ, |
ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, ՍՆՈՒՐ]Բ ՍՏԵ/ՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ
ՆՇԱՆԻՍ/, ՄԽԻԹԱՐԱ ՀՈԳՈՅՆ: ՄԻԱԲ/ԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵ-
ՑԻՆ :Գ: ԺԱՄ Տ[Է]Ր /ԸՆԴԱՌԱԶԻՆ՝ :Բ: ՄԽԻԹԱՐԱ/, :Ա:
ԻՆՁ: Ի ԹՎԻՍ :ՉԾԸ: (1309):

45. ԿԱՄԱԻՆ ԱՄՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԱԻԹԱԽԱԹՈՒՆՍ, ԱՄՈՒ-
ՍԻՆ ՎԱՂԹԱՆԿԱ, ՈՐԴ/ՈՅ ԽԱԼԱՅՇԱՀԻ, ՏՎԻ :Ճ: ԴԵԿԱՆ
ՍՆՈՒՐ]Բ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ, ՎԱՐԱԳԱ/ ՍՆՈՒՐ]Բ ՆՇԱՆԻՍ:
ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ԱԻՐ ՊԱ-
ՏԱՐ/ԱԳ՝ :Բ: ԾԱՌՋԱՐԴԱՐԻՆ, :Բ: ԶԱՏԿԻՆ: ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ
ԱԻՐՀՆ/ԻՆ: Թ[ՎԻՆ]:ՉԿԲ: (1313): ԽԱՓԱՆՈՂՆ ԴԱՏԻ:

46. ԿԱՄԱԻՆ ԱՄՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՀԱՍԻԿ ՇԻՆԵՑԻ ԶԱՍԱՐԱ-
ՆՈՑՆ ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՐԱԳԱ ՍՆՈՒՐ]Բ ՆՇԱՆԻՍ, ՍՆՈՒՐ]Բ ՍՏԵ/Ե-
ՓԱՆՈՍԻ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ [ԵՒ] ՄԻԱԲԱՆՔՍ| ՏՎԻՆ :Դ: ԺԱՄ
ՔԱՌԱՍՆ|ԻՑ ՏԱԻՆԻՆ: ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՄՏՈՒ-
ԾՈՅ: ԹՎԻՍ/: ՉԿ: (1311):

47. ԿԱՄԱԻՆ ԱՄՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՈՒՔԱՆ; ՈՐԴԻ Վ[ԱՐ]Լ-
ՀԱՄ ՇԱՀՈՒՌԵՑ/Ի, Տ[Է]Ր ԵՐԵՐԱՆԱ, ՄԻԱԲԱՆ[ԵՑԱ] |
ՍՆՈՒՐ]Բ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ, ԵՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ՀԵՐԵՆԵՑ, / ՈՐ ԻՆՁ

ԲԱԺԻՆ ԷՐ ՀԱՍԵԼ, / ԶԽԱԼԻՆ ԸՂԱԼԱՆԻՆ ՀՈՂ/ԵՐՆ ԻԻՐ
:Դ: ՀԱՏՈՎՆ ԵՒ ԹՄԲ/ԵՐՈՎՆ: ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆՔՆ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԻՆՁ :Բ:/ ԺԱՄ, ՍՆՈՒՐ]Բ ՆՇԱՆԻՆ
ՏԱԻՆԻՆ ԿԱՏԱՐԻ: ԹՎ[ԻՆ]:ՉՉԵ: (1336):

48. (14 ա) Մաղկագիր արձանագրություն
ՐՈՒՐԹԷԼ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ

49. ԹՎ[ԻՆ]:ՉՂԱ: (1342) ՇՆՈՐՀԻԻ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ
ԲԱՐ|ԵՐԱՐ ԵՒ ՄԱՐԴԱՍԻՐԻՆ ԱՅ. ԵՍ ԱԹԱՊԱԿ ՎԱՐՀԱՄ,
ՈՐԴԻ ԻԻԱՆ|ԷԻ, ՈՐԴՈՒՆ ՄԵԾԻՆ ԵՒ ՀՋԱԻՐԻՆ ԶԱՔԱ-
ՐԻԱԻ ՎԵՐԸՍՏ|ԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԿՈՒՄԲԹ ՍՆՈՒՐ]Բ ՓՐԿ-
ՉԻՍ ՎԱՍՆ ԵՐԿԱՐ ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵ[ԱՆ] ԻՄՈ ԵՒ ՅԻՇԱՏ[Ա-
Կ]Ի ՄԵՁ ԵՒ ՆԱԽՆԵ[Ա]Ց ՄԵՐՈՑ: ԱՐԴ ԵՍ ԱՍԻԼՍ, ՈՐԴԻ
ԳՐԻԳՈՐՈ ԱՌԱՔԵՑԱ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱԻՆ ԱԹԱ-
ԲԵԿ ՎԱՐՀԱՄԱ ԵՒ ԷԿԵԼ ԿԱՍԱՐԵՑԻ ՄԵԾ ԶԱՆԻԻ ԵՒ ԱՇ-
ԽԱՏՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ ԶՀՐԱՄԱԵԼՍ ԻՆՁ ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ| ՍՆՈՒՐ]Բ
ՓՐԿՉԻՍ ԸՆԾԱ ՄԱՏՈՒՑԻՆ ՄԵՁ ԶՎԱՐԴԱՎԱՌԻՍ
ԿԻՐԱԿԷՆ :Բ: ՊԱՏԱՐԱԳ:

50. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՄՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ՊԷՆԱ, ՈՐԴԻ
ՍՄԲ/ԱՏԱ, ԹՈՌՆ ԼԻՊԱՐՏԻ, ՏԵՐ ՓԱՆԾԱԹԱՂԻՆ ԵՒ/ Ա-
ՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՍՈՒՍԱ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՆՈՒՐ]Բ ՍՏԵՓԱՆՈ-
ՍԻՍ/ ԵՒ ՏՈՒԱՔ Ի ՄԵՐ ՀԱԼԱԼ ՀԱՅՐԷՆԵԱՑ, ՈՐ Ի/ ՓԱՆ-
ՉԱԹԱՂԻՆ, ԶՄԱԶՄԱՆԵՆՑ ԵՒ ԶԱԻԱՆՇԵՆ/Ց ԷԳԻՆ, ՄԵՐ
ՀՈԳՈՅՍ ԲԱԺԻՆՆ: ԷՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆ/ՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵՁ ԶԱՄԱԾՆԻՆ ՏՕՆԻՆ/Ձ: ՊԱ-
ՏԱՐԱԳ ԵՒ ՈՎ ՈՐ ՄԵՐ ՀՈԳՈՅ ՏՈՒԱԾ ՎԱԽՄԻՍ ՀԱԿԱ-
ՌԱԿ ԿԱՅ, :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ Ն/ՋՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ
:ՉՂԷ: (1348):

51. ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ/ ԵՍ՝ ԶՈՒՄԷՍ, ԹՈՌՆ ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆԱՅ, ՈՐ/ԴԻ ԷԱԶՈ ԵՒ ԿԵՆԱԿԻՑՆ ԻՄ ԽՈԱՆԴՁԷՆ/ ՏՎԱՔ ԶԱԻԱԳ ԱԿԱՆ ԶՐԱՂԱՑՆ ՍՆՈՒՐԴ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Գ:/ ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՆՈՒՐԴ ԽԱԶԻՆ/ ՏԱԻՆԻՆ՝ :Բ: ԻՄ ԵՂԲԱԻՐՆ՝ ՊԱՐ/ՈՆ ԱՍԱԴԻՆ, :Ա: ԷԼ-ԽՈՒԹԼՈՅ:/ ԿԱՏԱՐՈՂՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ Ի ՏԷՐՆ, ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ/ ԴԱՏԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

52. ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՍ՝ ԲՈՒԲԱՅԻՍ, ԹՈՌՆՍ ՍԱՄԱԴԱԻԼԻՆ, ՈՐԴԻ... Ս/
ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՐ ՏՎԻ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԻՑ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԶԶԱ/ՏԻՆԱՅ ՎԱՐԻՆ ՀՈՂՆ ՆԱՑԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔ: ՆԱՔԱՆ ՏՎԻՆ ԻՆՁ Զ[Յ]ԱՅՏ-ՆՈՒ/ԹԵ[ԱՆ]:Ե:ԱԻՐ :Թ: ԽՈՐԱՆ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ, :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆԶՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ:

53. ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ, ԵՍ՝ ԻՎԱՆԷ, ՈՐԴԻ ԽԱԼԹԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՍԱԽՈՒԽ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏՓԱՇԷՍ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՆՈՒՐԴ ՆՇԱՆԻՍ/ ԵՒ ՍՆՈՒՐԴ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՍ ԵՒ ՏՎԻՔ ԶՄԵՐ ԳՆԱԾ ԻԳԻՆ Ի ՍԽՏՈՐԱԼԷՁ, :Ա: ՀՈՂ Ի ՄԵ/Ծ ՔԱՐ: ՄԻԱԲԱՆՔ ԽՈՍՏԱՑԱՆ :Գ: ՊԱՏԱՐԱԳ՝ :Բ: ԻՆՁ, :Ա:/ ՍԱԽՈՒԽԻՆ, :Ա: ԷՍՈՒԿԱՆԻՆ ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ: ԿԱՏ[ԱՐԻԶՔՆ] ԱԻՐՀՆԻՆ, Խ[Ա]Փ[ԱՆԻԶՔՆ] ԴԱՏԻՆ Ի Տ[ԵԱՌՆ]Է: Թ[ՎԻՆ]: ՊԲ: (1353):

54. ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ՈՒՏԱՐ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԳՈՒՌ/ՃԻԿ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ ՍՆՈՒՐԴ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԱՔ Ի/ ՀԱԼԱԼ ԸՆԶԻՑ ՄԵՁ ՀՈԳՈԲԱԺԻՆ: ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ/ ՄԻԱԲԱՆՔՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԾԱՌԶԱՐԴԱՐԻՆ :Զ: ՊԱՏԱՐԱԳ՝ [:Գ: Ի]ՆՁ, :Բ: ԳՈՒՌ-ՃԻԿԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ՕՐՀՆԻՆ Յ[ԱՍՏՈՒԾՈՅ]:

55. ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԲԱԻՐԻՆԱՅ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՑ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՍ ԵՏՈՒ/ ՅԻՄ ՀԱԼԱԼ ԸՆԶԻՑ ԸՆԶԱՅ Ի ՍՆՈՒՐԴ ՍՏԵՓԱՆՈՍ: ՄԻԱՅԲԱՆՔՍ/ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԱՄԷՆ ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՆՈՒՐԴ ԽԱԶԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ՄԻՐ[Հ]ՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

56. ԿԱՄԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ՝ ԱՐԵԻՀԱՏ, ՄԻԱՅԲԱՆԵՑԱՑ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԵՒ ՏՎԻ :Ի: ԴԵԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅ: ԵՒ ՄԻԱՅԲԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Ա: ԱԻՐ ԺԱՄ ԽԱԶԳԻՏԻՆ: ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

57. ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԷԽՕՍ Է Պ[Ա]Ր[ՈՆ] ԽՈՒԹԼՈՒՊԷԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ԱԶԻԶ ՄԵԼԻՔԻՆ ԵՒ ՀՕՐՆ Պ[Ա]Ր[ՈՆ] ՍԱՐՈՒՊԷԻՆ ՈՒ ՂԱԶ[Ա]ՐԻՆ ԵՒ ՄԱԻՐՆ ԱԶԻԶԻՆ ԵՒ ՄԱՄՈՒՆ՝ ՇՆՖՈՐԻՆ ԵՒ ԵՂԲՕՐՆ ՊՐ. ՍԱՐԳՍԻՆ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ԱՐՄՈՒՇՔԱԻՆ: ԹՎՆ. Զ (1451):

58. ՓԱՌԱՑ ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏՈՒԱՄԱՅԻՆ՝ ՅԵՐԿՐԻ ԴՐԱԽՏ ԿԵՆԱՑ ՓԱՅՏԻՆ, ՈՐ Է ՊԱՏԿԵՐ ԵՐԿՆԻՑ ՎԵՐԻՆ ԵՒ ԵՌԱՆՁՆԵԱՆՆ ԿԱՅԱՆԻՆ. Ի ԾՆՆԴԵՆԷ ՄԱՐՄՆՈՎ ՓՐԿԻԶՆ ՅԵՐԵՔ ՀԱՐԻՒՐ ԵՒ ՀԱԶԱՐԻՆ ՅՈՒԹ ԵՒ ՅԻՍՈՒՆ ՍԿՍԵԱԼ ԱՄԻ (1358), ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՄԲ ՆՇԱՆԻՆ, ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ԻՒՐ ԾԱՌԱՅԻՆ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ԿՐԱԻՆԱԻՈՐԻՆ ԵՒ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՂԲԱՐՑ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ԸՍՏ ՈԳԻՈՅ ՈՐԴԻՈՅ ԲՆԱԻԻՆ:

59. Բ: Ի: (1571) Հ[Ա.]Յ[Ո.]Ց ԹՎԻՆ
ԵՒ ՅԱՄՍԵԱՆՆԻ ՅԻՆՎ[Ա.]ՐԻՆ
Խ[Ո.]Ճ[Ա.] ԱՆԴՐԷԱՍ ԿԱՑ[Ա.ՅԵ]ՑԻՆ
ՇԻՆԵԼ ԵՏՈՒՐ ՋՏՈՒՆ ՋԱՆԿԱԿԻՆ
Վ[Ա.]Ս[Ն.] ԻՒՐ Հ[Ո.]ԳՈ ԵՒ ԻՒՐ ԾՆ[Ո.]Ղ[Ի]Ն՝
ԽԱԶԵՐԵՍ[Ի]Ն ԵՒ ՍԱ|ՌԱՅԻՆ
ԵՒ ԵՂԲՕՐԵՆ ԱԻ[Ե.]Տ[Ի.]ՔԻՆ
ԵՒ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ.] ՋԱՐՄԻՑ Ն[Ո.]ՑԻՆ:
Ստորև՝ մուտքի թվիմ.
1570:

60. POTENTISSIMO ET INVICTISSIMO MOSCOVITARUM
IMPERATORI ALEXIO IN FERRIS
FELICITER REGNANTI BIC TRONUS SUMNARTE ET
INDUSTRIA FABREFACTUS, SIT FUTURI
IN CONELIS ET PERANNIS FAUSTUM FELIXQUE OMEN.
ANNO DOMINI 1659.

Թարգմ. ՀԶՈՐԱԳՈՒՅՆ ԵՒ ԱՆՀԱՂԹ ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ԿԱՅՐ
ԱԼԵՔՍԵՅԻՆ, ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ ԲԱԽՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԹԱԳԱ-
ՎՈՐՈՂԻՆ. ԱՅՍ ԳԱՀԸ, ՄԵԾ ԵՌԱՆԴՈՎ ՈՒ ԲԱՐՁՐ ԱՐ-
ՎԵՍՏՈՎ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾ, ԹՈՂ ԼԻՆԻ ԳԱԼԻՔԻ ԲԱԽՏԱՎՈՐ
ՆԱԽԱՆՇՄԱՆ ԱՆՍԱՀՄԱՆ ԵՐԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐՈՒՆ-
ՔՈՒՄ: ՏԻՐՈՋ 1659 թ.

61. ԶՕՐՈՒԹ[ԵԱՄ]ԲՆ ԱՅ. ՇԻՆԵՑԱԻ ԵՎ[Ե.]ՂԵՑ[Ի]Ս Ի
ԴԱՌՆ ԵՒ Ի ՆԵՂ ԺԱՄԱՆ[Ա.]ԿԻՍ. Վ[Ա.]Ս[Ն.] ԾՈՎԱ/ՑԵԱԼ
ՄԵՂԱՑ ՄԵՐՈՑ ԵԿՆ ՄԱՐԱԽ ԵԿԵՐ ՋԵՐԿԻՐՍ ԱՂՎԱՆԻՑ
ԵՒ ԱԻԵՐԵՑ ԲԱԶՈՒՄ ՏԵՂԻՍ, Ի Թ[Ա.]Գ[Ա.]Ի[Ո.]ՐՈՒԹԵ[Ա-
Ն.] ՇԱՀՍՈՒԼԷՄԱՆԻՆ, ՊԱՐՈՆՈՒԹԵ[ԱՆ.] ՄԻՐՋԱ ՂՈՒԼԻ
Պ[Է.]Կ[Ի]Ն ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵ[ԱՆ.] ԵՐԿՐԻՍ ՎԱՐԱՆԴՈՒ ՄԵ-

ԼԻՔ ՊԱՂՈՒ, ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐԻՆ ԵՒ ՕԺԱՆԴԱ-
ԿՈՒԹԵ[ԱՄԲ] ՈՎԱՆԻՍՒՆ ԵՒ Ք[Ա.]Հ[Ա.]Ն[Ա.]ՑԻՑ ԵՒ ՏԱ-
ՆՈՒՏԵՐԱՑ, ՄԵԾԱՄԵԾԱՑ ԵՒ ՓՈՔՈՒՆՑ. ԱՄԵՆ. ԹՎԻՆ
:ՌՃԻԲ: (1673):

Փակագրերը
Ա. ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.
Բ. ?
Գ. ԴԱԻԻԹ.

62. CHRISTOPHORUS AUEDIKUS| BERNATOWICZ
SERENISS MIOANNIS CASIMIRREIS POLONIE SECRE-
TARIUS THELONEORUM CRAE REGIAE MAIESTA| TIS ET
REIPUBLICA| IN RUSSIA ADMINIS|TRATOR INCLITA
NATIONIS AR|MENAE LEO|POIE ... NSIS DIRE|CTOR NA...|
ANNO 1599|. VIXITAE[TATIS] 1672.| ANNO

Թարգմ.
Քրիստափոր Ավեդիկյ Բեռնատովիչ. Լեհաստանի Հովհան-Կա-
զիմիր պայծառափայլ թագավորի քարտուղար, սրբազան ար-
քայական մեծուքյան և Ռուսիայում Ռեչ-Պոսպոլիտայի մաք-
սատան կառավարիչ, Լվովի հայ ժողովրդի պանծալի ավագ:
Ծնվել է 1599 թ., ապրել է 72 տարի, վախճանվել է 1671թ.:

63. ՇՆՈՐՀՕՔՆ ՔԻ. ԵՍ ԲԱՐՍԵՂ ԵՊ[Ի]ՍԿ[Ո.]Պ[Ո.]Ս, ԱՇ[Ա.]-
ԿԵՐՏ ՊԵՏՐՈՍ Կ[Ա.]Թ[Ո.]Ղ[Ի]Կ[Ո.]ՍԻՆ ԵՒ ԾՆՕՂՍՆ ԻՄ Ա-
ՂԱՅՆ ԵՒ ԳՈՒԼ|ԱՂԱՅՆ Ի ԳԱԻԱՌԷՆ ՎԱՐ[Ա.]ՆԴՈՒ Ի
ԳԵՂՋԷՆ| ԳԻՇՈՒ, ՆՈՐՈԳԵԱԼ ՊԱ[Յ]ԾԱՌԱՑՈՒՑԻ ՋՄԲ.
ԱԹ[Ո.]ՌՍ ԱՄԱՐԱՍ[ԱՅ], ՊԱՐՍՊՕՔ ՇՐՋԱՊԱՏԵՑԱՔ
ՀԱՆԴ|ԵՐՁ ՅՈԳՆԱԹԻԻ ՍԵՆԵԿՕՔ, ՋԵՎ[Ե.]Ղ[Ե.]Ց[Ի]Ս
ՇՔԵՂ|ԱՑՈՒՑԱՔ ՋԱՐԴՈՒՔ. ՏՈՒԱՔ ՇԻՆԵԼ ԵՎ[Ե.]Ղ[Ե.]Ց-
[Ի]Ս ԱՆՈՒԱՄԲ Ս[Ր]ԲՈՑՆ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ՝ ՀՈՎԱՐԱՆ ՄԲ.

Աթոռոյն ԱՄԱՐԱՍԱ. ՈՐ ԵՒ ՄԱՍՆ ԲԵՐԵԱԼ Ի ՆՄ-
ԱՆԷ ԱՄՓՈՓԵՑԱՅ ԱՍՏ. ԻՍԿ ԷՄՆԱՐԿԵՑԱԻ ՏԱ-
ՃԱՐՍ :ՌՃԺԶ: (1667) ԹՎԻՆ, ԿԱՏԱՐԵԹԱԻ :ՌՃԻԵ:-ԻՆ
(1676):

64. ԵՍ ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԹՈՂՈՂՈՍ, ԱՇԱԿԵՐՏ ՂՈՒԿԱՍ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՍՈՒ ՇԻՆԵԼ ԿԱԹՈՂՈՍԵՍ. ՅԼԻՇ-
ԱՍՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԱՇԱԿԵՐՏԻՆ ԻՄՈՅ ԲԱՐՍԵՂ ԵՊ-
ԼԻՍԿԱՊԵՏԻՆ.

ՅԻՇԵՑԵՅԻ Ի ՔՄ:

Փակագրերը

Ա. ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԹՈՂՈՍ

Բ. ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Գ. ԲԱՐՍԵՂ ԵՊՍԿՈՊՈՍ.

65. Ի :ՌՃԻ: (1691) ԹՎԻՍ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՇԱՀ ՍՈՒԼԷՅՄԱ-
ՆԻՆ ՄԵՄԻ ԱՐՔԱՅԻՆ ՊԱՐՍԻՑ/ ԵՍ ՍԻՄԵՕՆ ՇՆՈՐՀԻՆ
ԱՅ ԿԱԹՈՂՈՂՈՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ
ԸՆԴ ԷԱՐԱԶԱՏ ԵՂԲԱՐԲ ԻՄՈՎ ԻԳՆԱՏԻՈՍԻ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ. ՈՐ ԵՄՔ ՈՐԴԻՔ ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱ-
ՆԱՅԻՆՄԵՄՇԻՆԵՑՈՅ: ՅԱՂՕԹՍ ՅԻՇԵՑԵՅԻ ՈՐԴԻՔ ՆՈՐ
ՍԻՕՆԻ Ի ՄՏԱՆԵԼՆ ԵՒ ՅԵԼԱՆԵԼՆ ԴՐԱՆՍ ՏԷՂՈՒՆԻ.
ԱՄԷՆ:

66. ԿԱՄԱԻՆ ԱՆՄԱՀԻՆ ԱՅ ՄԵՔ ԱՂՔՐՄԱՆԱ ԺՈՂՈՎ-
ՈՒՐԴԻ ԵՒ ՎԱՃԱՊԱԿԱՆՔ ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՄԲ օԳ-
ՍԷՆՏ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՆՊԱՍՏՈՒԹԵԱՄԲ ԱԹԱՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊ-
ԵՍՏԻՆ ԵՍՅՐԱՅՈ: ԱՂԱԶԵՄՔ ՅԻՇԵԼ ԼԻՏԵՐ. ԹՎԻՆ
ՌՃԻԸ (1699):

67. ԵՍ ԱՆԱՐԺԱՆԸՍ ՔԷՑԷՑԻ,
ՈՐԴԻ ԵՍ ԵՍ ՏՐ ՊԵՏՐՈՍԻ,
ՈՐ ՏՐ ՅՈՎԱՆԷՍ ԿՈԶԵՑԱՅ.
ՕՇՈՒՄՆ ԱՌԻ Ի ՄԷՋ ՄԲ ՆՇԱՆԻ
ՋԵՌԱՄԲ ՅԱԿՈԲ ՎԵՀԱՊԵՏԻ.
ԹՎԻՆ ՌՃԾ (1701)-Ի:

68. ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՇԻՆԷՐԷՑԻ
ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ՇԻՆԵՑԻ
ՍՐԱՀՍ ԵՒ ԶԼԵՐԿՈՒ ՍԵՆԵԱԿՍ.
ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ
ԻՄՈՑ. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ. ՏԱՆՍ
ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՏՆ. ԵՍԱՅԻ ՍՐԲԱԶԱՆ
ԿԱԹՈՂՈՂՈՍ ԻՍԻՆ. Ի
:ՌՃՀԴ: (1725) ԹՎԻՆ:

69. «ՌՃԶԶ (1737) Ք.: Այս ընդունարանը հիշատակ է: Այսպես
է, որ ես Ղուկաս վարդապետի որդիս, որ իմ անունն է Մելիք-Ե-
գան, նախապես ժողովուրդը հավաքվեց և ինձ քոխվա (տա-
նուտեր) կարգեց: Դրանից հետո, երբ երկիրը խառնակության
մատնվեց, շահ Սուլթան- Հուսեյնի որդի շահ Թահմասպ թա-
գավորին որոշ ծառայություն մատուցեցի, և նա բերեց սրանց
[վրա] ինձ մելիքություն տվեց: Այնուհետև օսմանցին եկավ և
[երկիրը] նրա ձեռքից վերցրեց: Սրան էլ այս չափ ծառայու-
թյուն ցույց տվի, որ երբ բերին Դիզակ, ես չթողեցի, որ Հա-
յաստանից գերի գնան: Արաղից (Կենտրոնական Իրան) շահ
Նադիր գործող թագավորը իր գործով եկավ, երկիրը օսմանուի
ձեռքից առավ: Նրան էլ այնքան ծառայություն մատուցեցի, որ
նա քրիստոնյա ազգի 6 մահալների՝ Թալիշի, Չարաբերդի, Խա-
չենի, Վարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրա, ինձ որպես խան և
բեկլարբեկի կարգեց. շնորհ արեց: Ով հետո կարդա, այս գրու-

77. ԱՍՏ Ի ՍՏՈՐԵԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐԻՍ ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ ՍԻՐԵԼԻ ՈՐԴԻՈՅ ԻՄՈՅ ԱՆՁՆԱՊԱՀ ԳՆԴԻ ՇՏԱՊՍ ՌՕՏՄԻՍ|ՏԸՐ ԱՐԻ ԶՕՐԱԿԱՆԻ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ՆՇԱՆԱՑ ԱՍՊԵՏԻ ՅԱՐՈՒԹԻ[ԻՆ] ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ, ՈՐ Ի 1813 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 4 Ի ՅԱՐԻԻՆԱՀԵՂ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԵՑՄԱՆ ԼԷՅՊՑԻՔ ՔԱՂԱՔԻ՝ ԱՆԿԵԱԼ ԷԱՌ ԶՊՍԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ | ՍՄԱՑ 22 Ի ՅԱԻԷՏ ՏՈՉՈՐՈՒՄՆ ԱՂԵԱՑ ԻԻՐՈՑ ԾՆՈՂԱՑ, ՍԻՐԱԿԱՆ ԵՂԲԱՐՑ, ՔԵՐՑ ԵՒ ԻՄՈՅ ԱՊԱԲԱԽՏ ՀՕՐՍ՝ | ՅՈՎԱԿԻՄ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻՍ:

78. ԱՍՏԷՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ ԱՌԱՋՆԵՐՈՐԴ ՄԱՅԵՕՐԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻՆ՝ ՈՐԴԻՈՅ ԳԵՐ[ԱՅ] ՀՈՉԱԿ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՅ, ԾՆԵՑԵԼՈՅ ՅԱՄԻՏՆ՝ 1768 ՅՈՒՆԻՍ 24-ԻՆ | Ի 1791 ՅՈՒՆՎԱՐԻ 12-ԻՆ Ի ՄՈՐՄՈՔՈՒՄՆ ՍՐՏԻՑ ԾՆՈՂԱՑ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆ ԱՐԵՆԱԿՑԱՑ ԱՆԴՐԱՓՈԽԵ|ՑԵԼՈՅ Ի ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՍ, ՈՐՈՅ ԱՐԶԱՆ Յ[Ի]Շ[Ա.]Տ[Ա.]ԿԻ ԴԷՄ ՅԱՆԴԻՄԱՆ ԵԴԵԱԼ ԿԱՅ:

79. ՅԻՇ[Ա.]Տ[Ա.]Կ ԵՏՈՒ Պ[Ա.]ՏՈՒ[Ա.]ՆԴ[Ա.]ՆՍ ՍԷՐԳԷՅ ԵՍԱՅԻԶ ԼՕՌՈՒ-ՄԵԼԻԻՔԵ[Ա.]ՆՍ Ի ՄԲ Կ[Ա.]Տ[Ա.]ՐԻՆԷ ԵԿԼԵՂԼԵ|ՑՈՅՆ ՀԱՅՈՑ՝ ՅԱՂ[Ա.]ԳՍ ՀԱՆԴՈՒՑԵԼ[Ա.]Լ ԶՈՒԳԱԿՑՈՅՆ ԻՄՈՅ ՄԱՐԻԱՄԻՆ, ՈՐ Է| ԴՈՒՍՏՐ Հ[Ա.]ՆԳՈՒՑԵԼ[Ա.]Լ ՄՕՎՍԷՍ Ս[Ա.]Ր[Ա.]ՖՈՎԵԱՆԻՆ Ի ՍՊԲ. ԱՄԻ| 1806 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 10:

80. ՈՐՊԷՍ ՓԱՓԱԳԻ ԵՂԶԵՐՈՒ ՅԱՂԲՈՒՐՍ ԶՈՒՐՑ|, ԱՅՆՊԷՍ ՓԱՓԱԳԻ ԱՆՁՆ ԻՄ ԱՌ ՔԵԶ ԱՇ| Ի 1812 ԱՄԻ, ԳՈԼՈՎ Ի ԶԱՆԱԶԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՍ| ԸՆԴԼԴ|ԷՄ ԹՇՆԱՄԵԱՑՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԽՈՑԵԱԼ ԵՂԵԻ| ԳՆՏԱԿԱԻ ԱՌ ԲՕՌՕԴԻՆԱԻ. ԵՒ ԱՅՆՈՒ ԻՍԿ ԷԱՌ| ԶՎԱՂՃԱՆ Ի 1820 ԱՄԻ Ի 12 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ԵՒ

յ33 ԱՄ ՀԱՍԱԿԻ ԳՎԱՐԴԻՈՒ ՇՏԱՊՍ ԿԱՊԻՏԱՆ ԶԱԱԼ| ՖԻՐԱԼՈՎ:

81. ИМЪ ЖЕ ОБРАЗОМЪ ЖЕЛАЕТЪ ЕЛЕНЪ/НА ИСТОЧНИКИ ВОДНЫЯ СИ ЦЕ ЖЕ ЖЕЛАЕТЪ/ ДУША МОЯ КЪ ТЕБЪ БОЖЕ. ВЪ 1812-ОМЪ ГОДУ БЫЛЬ ВЪ РАЗНЫХЪ СТРАЖЕНИЯХЪ/ ПРОТИВЪ ВРАГОВЪ ОТЕЧЕСТВА РАНЕНЪ ПУЛЕЮ ПОДЪ БОРОДИНЫМЪ И ТОЮ СКОНЧАЛСЯ ВЪ 1820-МЪ ГОДУ СЕНТЯБРЯ/ 12-ГО, ИМЕВШИ ОТЪ РОДУ 33 ГОДА ГВАРДИИ/ ШТАБСЪ КАПИТАНЪ ЗААЛЪ ФИРАЛОВЪ.

82. ԵԴԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆՔՆ Ի ՆԵՐՀՈՂՈՅՍ ՏԱՊԱՆԻ ԵՕԹՆ ԹՈՌԱՄԲՔ ԸՍՏ ՓՐԿԶԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԻ. ՊԱՆԴԻՏԵԼՈՎ ՍԱ ՅԱՇԽԱՐՀԷՆ ԻԻՐ ՆԱԽՆԻ ԹԻԻՆ ՀԱԶԱՐ ԵՕԹՆ ՀԱՐԻԻՐ ԿՑԵՑԵԱԼ, ՈՒԹՍՈՒՆ ԱՄՕՔ ԱՅՍ ԿԵՆՑԱՂՈՅՍ... ԱՐԴ ՀԱՄԱՅՆԻՑՍ ԱՅՍ Է ՏՈՒՆԸ ՄԵՐ ՆԱԽՆԻ, ՈՎ ԵՂԲԱՐՔ ԻՄ, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՍՈՅՆ ՇԻՐՄԻ. ՊԱՊՆ ՍԱՀԱԿ ԼՕՌՈՒ ՄԷԼԻՔ ՔԱԶԱԶՆԻ, ՈՐՔ ԿԱՆ ԶՈՒԵԱԼ ՅԱՆԱՆՑ ԿԵՆԱՑՆ ՀԱՅՐԵՆԻ. ԵԿՆ ԵՒ ԵԿԱՑ Ի ՆԱՀԱՆԳԻՍ ՍԱՀՄԱՆԻ՝ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԱՅՕՐ ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՅՍ ԿԵՆԻ ԸՆԴ ԻՆՆՍՆԻ ՄԱՐՏԻ ԸՆՆԻՆ ՎՃՌԵՑԵԱԼ, ԲԱՐԻ ԱՆՈՒԱՄԲ ԱՍՏԷՆ ԱՌ ՏԷՐ ՓՈԽԵՑԵԱԼ. ԱՐԱՍՑԷ ՏԷՐ ՎԵՐԻՆ ԿԵՆԱՑՆ ԱՐԺԱՆԻ՝ ՏԱԶԻՔ ՍԱՑԱ ՄԷԿ ՀԱՅՐ ՄԵՐԻԻ ՈՂՈՐՄԻ: Ի ՍՊԲ

83. ՈՎ ՈՐԿԱՐԴԱ ԻՄ
ԱՏԵԱՆԸ ԹՈՂ
ՄԻՏՔ ԲԵՐԷ ՄԵՐ
ԽԵՂՃ ԱԶԳԸ,
ԶՈՐ ՎԵՐՋ ՏՈՒԱԻ
ԳԱԶԱՆ ԹՈՒՐՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ:

ԱՄԵՆԱՅՆ
ՏԵՂ ՄԱՀԸ ՄԻ Է.
ՄԱՐԴ ՄԻ ԱՆԳԱՄ
ԿԸ ՄԵՌՆԻ,
ԲԱՅՑ ԵՐԱՆԻ
ԱՆՈՐ ՀՈԳԻՈՅՆ՝
ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԸ ԶՈՀՈՒԻ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Տ. ԶԱԽՈՅԱՆ՝ ԾՆ. 1883 ՄԱՐՏԻ 16՝ ՀԱՅԱՍ-
ՏԱՆԻ ՔԷՄԱԽ ՎԵՐԻ ԲԱԳԱՅԱՌԻՃԷ. ԿԱԻԱՆԴԷ ԻԻՐ ՄԱ-
ՀԸ՝ Ի ԿԱՄԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ.՝
ԿԱՆԳՆԷ ԱՐՁԱՆՍ Ս.Կ. ԿԻԻԼԷՋԵԱՆ՝ Ի ՇԱՀԻԼ ԻԻՐ ԳԵՐ-
ԴԱՍՏԱՆԻ:

84. Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ Ի ՏՐ ՆՆՋԵՑԵԼԱՂ
ԲԼԱՂԵՊԼԱՂՇՏՈՒՀԻ ԱՌԱՎԻՆԱՓԱՅԼ ՏԻԿՆՈՋ ԵՂԻՍՂԱ-
ԲԵԹԻ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ԺՐԱԳԼՈՒԽ ԱՄՈՒՍՆՈՅ ԲԱՐԵ-
ՊԱՇՏՈՆ ՅԱԿՈՎԲԱՅ ԵՍԱՅԱՆ ԹՆԳՈԼԵՂԱՆՑ ՔԼԱՂԼԱՂ-
ՆՈՒՆ ՊԱՐԳԵԻԱԿՐԻ, ՈՐ ԾՆԱԻ՝ ՅԱՄԻ ՏՆ Ի 1788 Ի 20
ՄԱՐՏԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՔՍ Ի 1847, Ի 25 ԱՊՐԻԼ՝ Ի ՀԼԱՂՍԼԱՂ-
ԿԻ ԻԲՐՈՒ՝ 59 ԱՄԱՑ:

ՓԱԿԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

85. Դաւիթ (կազմող) Ավան
86. Վարդան (Սանահին)
87. Կարապետ վարդապետ (Առինջ)
88. Գրիգոր Մաշկաթաթ (Հավուց թառ)
89. Դաւիթ (Քասախի բազիլիկա)
90. Արիստակես Գ կաթողիկոս (Առինջ)
91. Նաւայարդ (Առինջ)
92. Նաւայարդ (Հաղբատ)
93. Բարսեղ եպի ի խկոպոս. Թմանի որդի Նաւայարդ
94. Թօմա վարդապետ (Դադի վանք, ԼՂՀ)
95. Շամախեցի Յակօբ ՌձՀԱ. (1722) Գայանեի վանք,
Էջմիածին
96. Քրիստոս ի ծախ լոխ լյ Յակօբ Շամախեցի. թվ. ՌձՀ (1721)
Գայանեի վանք, Էջմիածին

ՇԱՄԿԱԳՐԵՐ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

97. Թվագիր ծածկազրի վերծանությունը

Աշխարհ անցիր Արարատի նման ներմակ գագաթ չկա,
Որպէս անհաս փառքի նամփա,
Ես իմ Մասիս սարն եմ սիրում:

98. Եղբայրագիր ծածկազրի վերծանությունը

Ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման

99. Շրջագիր ծածկագրի վերծանությունը

Լաւ Է կոյր աչաւք քան կոյր մտաւք

100. Սյունակետագիր ծածկագիր

Լիցի առատ աշխարհս Հայոց, յորժամ բանքն սպառին, գործքն
թագաւորեն:

- 1 Եգիպտական հիերոգլիֆներն առաջինը վերծանեց ֆրանսիացի ականավոր լեզվաբան Ֆրանսուա Շամպոլիոնը (տես И.Г. Франк— Каменский, Как научились читать египетские письма, М., 1922)
- 2 Գերմանացի գիտնական Յոհ.Ֆրիդրիխը գրել է հնդիկների լեզվի քերականությունը (տես История письма, М., 1979, տես նաև И.Е.Гельб, Опыт изучения письма, М., 1982)
- 3 Փիտոլոյան համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում եգիպտական փարավոնների և խեթական բազավորների արխիվները (տես Всемирная история в 24-х томах, т.2, Бронзовый век, Минск, 1998, с. 318, Г.Генрики, Греческая эпиграфика, Одесса, 1892, Н.И.Новосадский, Греческая эпиграфика, ч. 1-2, М., 1915)
- 4 Е.В.Федорова, Латинская эпиграфика, М., 1969.
- 5 Г.М.Григорян, Армянские надписи Киевского собора Св.Софии. “Вестник общ. наук АН Арм.ССР”, 1979, N4
- 6 Б.А.Рыбаков, Русская эпиграфика X—XIV вв. В книге: История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963. Он же: Русские датированные надписи XI—XIV вв., М., 1964.
7. С.А.Высоцкий, Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI—XIV вв. М., 1978. См. также: М.П.Сотникова, Русская эпиграфика в советское время. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. III, Л., 1970.
8. А. А. Мединцева, Новгородские надписи—граффити. В.кн.: Памятники русского языка — Вопросы исследования и издании, М., 1974.
9. Ա.Գ.Արրահամյան, Հայոց գրի ու գրչության պատմություն, Երևան, 1959, էջ 169:
10. Լ.Ա.Բարսեղյան, Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ, «Փիտոլոյն և տեխնիկա» ամսագիր, 1964, N 3, նույնի Об урартской иероглифической письменности, “Вестник АН Арм. ССР” (общ. науки), 1967, N2.
11. R.D.Barnett, The hieroglyphic writing of Urartu Studies presented to H.G.Guterborck Anatolian, Istanbul, 1974.
12. Հ.Ա.Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երևան, 1973, էջ 13—16:
13. Ա.Ե.Մովսիսյան, Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) բազավորության մեհենագրությունը, Երևան, 1998:
14. Նույն տեղում, էջ 44:
15. Նույն տեղում, էջ 60:
16. Նույն տեղում, էջ 23:
17. Նույն տեղում, էջ 35, 46, 51, 59-60:
18. Ա.Մովսիսյան, Հնագույն պետությունը Հայաստանում Արատտա, էջ 60-62:

19. Ա.Սովսիսյան, Վանի թագավորության մեմագրությունը, էջ 54:
20. Նույն տեղում, էջ 57:
21. Երկլեզու և եռալեզու վիմագրեր շատ կան հատկապես հայ գաղթօջախներում: Օրինակ՝ Մսեր Մսերյանցի, Ստեփանոս Նազարյանցի և այլոց տապանաքարերին փորագրված են հայերեն և ռուսերեն, իսկ Բորոդինյի ճակատամարտի մասնակից Ջահալ Փիրալյանի (Փիրալով) հուշակոթողին՝ հայերեն, ռուսերեն և վրացերեն (տես Դ, VIII, 34–35, 36–37, 98):
22. Ա.Սովսիսյան, Վանի թագավորության մեհենագրությունը, էջ 22, 43, հմմտ. Л.Блумфилд, Язык, перевод с английского, М., 1968. Проблемы двуязычия и многоязычия, Сборник статей, М., 1972.
23. Դ, 3, 177–178, Ղ.Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 164–165:
24. Մանրամասն տես Ա.Գ.Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 201–224:
25. Մ.Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ.Ա., Վենետիկ, 1784, Երևան, 1985, էջ 153–164:
26. Գ.Սրվանձտյան, Թորոս Աղբար, 1879, էջ 337-340:
27. Ի.Հարությունյան, Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 107:
28. Տ.Պալյան, Նշանագիրք Հայոց, Վիեննա, 1898:
29. Հր.Աճառյան, Հայոց գրերը, Վիեննա, 1927, էջ 56: Աճառյանը հրատարակել է շուրջ 510 նշանագիր:
30. Ա.Գ.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., Երևան, 1973, էջ 201–224:
31. Դ, VII, 86, 88, 90, 96:
32. Դ, VII, 104–105:
33. Е.В.Федорова, Латинская эпиграфика.
34. Վիմագրությունը չպետք է շփոթել տպագրության հետ առնչվող լիտոգրաֆիայի հետ, որ բառացի նույնպես նշանակում է քարագրություն (հուն. լիտոս–քար, գրաֆիո–գրություն): Լիտոգրաֆիան կամ հրատարակչական վիմագրությունը այնպիսի գործառույթ է, երբ տպածոները ստացվում են ճնշման միջոցով: Այն եղել է հարթ տպագրության նախօրինակը և մեծ զարգացում է ունեցել Գերմանիայում (Ա.Ջենեֆելդեր), ապա նաև Փարիզում, Լոնդոնում, Ս.Պետերբուրգում և այլուր: Տպարանային վիմագրությունը կիրառությունից դուրս է մղվել օվսեթ տպագրության տարածմամբ: Ուսերենում գործածվող Литографическая надпись կապակցությունը, թեև թարգմանաբար նույնպես նշանակում է վիմագրություն, սակայն դա ևս առնչվում է տպագրության ոլորտին:
35. Վիմագրությունն, իբրև առանձին գիտաճյուղ, սկզբնավորվեց Եվրոպայում՝ Վերածնության դարաշրջանում: Իտալացի անխոնջ գիտնական Կիրիակո Անկոնացին (Կիրիակո դի Պիցիկոլլի 1391–1452) Հռոմի ակադեմիայի հիմնադիր Պոնպոնի Լետի աջակցությամբ առաջինը կազմեց հնագույն քաղաքակրթություն ունեցող ժողովուրդների՝ հիմնականում լատինատառ Corpus – ժողովածուն: 1551 Անտվերպենում Մարտին Սեմեցին հրատարակեց 12 հազար արձանագրություններից բաղկացած աննա-

- խաղեպ մի գործ՝ Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae cum indicibus XXV ingenio ae cura Jani Gruteri, auspiciis Josephi Scaligeri et M.Velseri, Heidelbergae, 1603 խորագրով:
36. Հ.Ա.Սարտիրոսյանը Գեղամա լեռների ժայռապատկերները թվագրում է 6-3-րդ հազարամյակներով: Տես նեոլիթ–էնեոլիթյան արվեստը և պաշտամունքը. Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատ., հ. 1-ին, Երևան, 1971, էջ 250–267:
 7. Գ.Կարախանյան, Պ.Սաֆյան, Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, Հ.Սարտիրոսյան, Հ.Խարայեյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, տես նաև՝ Ս.Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113-122:
 38. Ա. Սովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 52:
 39. Վանի բարբառում **բւետ** նշանակում է սեպ, մեխ:
 40. Ա. Սովսիսյան, նշվ. աշխ. էջ 60:
 41. Նույն տեղում, էջ 5, 11:
Վանի թագավորության սեպագրերի համահավաք ժողովածուները կազմեցին Ֆ. Քյունիգը՝ F. W. König, Handbuch der Caldischen inschriften, I–II, Graz, 1955–1957. և Գ. Մելիքիշիվիլին, տես Գ. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960. Նույնի՝ Урартские клинообразные надписи, II. “Вестник древней истории”, 1971, N.3.
 42. И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, Л., 1963, с.18–20, Տես նաև՝ В. М. Никольский, Клинообразные надписи ванских царей, открытые в переделах России, М., 1898.
 43. Մ. Ա. Խարայեյան, Էրեբունի բերդ–քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 7, 160:
 44. Արաբական արշավանքների շրջանում արամեերենն աստիճանաբար դուրս մղվեց շրջանառությունից և միայն ժամանակակից ասորիներն են, որ դեռևս խոսում են արամեերենի ենթաբարբառներից մեկով (Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. Ներածություն, Երևան, 1955, էջ 521–525):
 45. А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, N4, с. 107–128. Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, N3.
 46. Սովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1999, էջ 54:
 47. Նույն տեղում, էջ 186: Գառնիի հունարեն արձանագրության վերծանությամբ զբաղվեցին Հ. Մանանդյանը («Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը», Երևան, 1946, նույնի Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, “Известия АН Арм. ССР”. 1951, N4.) Գառնիի հունարեն արձանագրությունը հետաքրքրել է նաև Գ. Խ. Սարգսյանին (տես նրա «Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջ», «Հայկ ԽՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.) 1956, N3):
 48. Սովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 200:

49. Մատենագրութիւնը նախնեաց. Ջենոբ Գլակ Ասորի. Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեաց Ջենոբ Ասորի, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1889, էջ 31:
50. Նույն տեղում:
51. Նույն տեղում էջ 34:
52. Նույն տեղում:
53. G. F. Lehmann Haupt, Armenien Einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 411–419:
54. М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911.
55. Դ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946:
56. Բ. Ն. Առաքելյան, Լատինական արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲԴ, 1967, №4: А. А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении VIII–XVI вв., вып. I, Ереван, 1987.
57. Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 203:
58. Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ, Տփղիս, 1904, էջ 424, տես նաև՝ Կալվածագրեր, Երևան, 1941, էջ 11:
59. Ողբ ի դիմաց կաթողիկէի, Կալկաթա, 1846, Թիֆլիս, 1885, ժամանակագրութիւն, Երևան, 1941 և այլն:
60. Դիվան, IV, 121–122:
61. Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 132–133:
62. Դ, I, էջ XI:
63. Դ, III, 233:
64. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1946, էջ 455:
65. Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթապանակ 166, վավերագիր 378:
66. Մինաս Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:
67. Հովհաննէս եպ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածնի, 1842:
68. Սարգիս վարդ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1858:
69. Н. О. Эмин, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881.
70. Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Արցախ, Հայագիտական մատենադարան, «Գանձասար» հրատ., Երևան, 1999:
71. Մեսրոպ արք. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, Նույնի՝ նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տփղիս, 1904:
72. «Արձագանք», «Արարատ» և այլ պարբերականներում հրապարակած «Ճանապարհորդական նկատողութիւնը»-ը:

73. Описание монастырей Ахпатского и Санаинского архимандрита Иоанна Крымского, СПб, 1863.
74. Արիստակէս վարդ. Սեդրակեան, Հնութիւնը հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872:
75. Երվանդ Լալայան, «Ազգագրական Հանդեսի» առանձին գրքերում:
76. X. Кучук—Иоаннесов, Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах юго—западной Руси и в Крыму, М., 1892.
77. Л. М. Меликсет—Беков, Армянские древности в Аккермане (Бессарабии), Тифлис, 1911.
78. Կարապետ Բասմաջեան, Հայերէն արձանագրութիւնը Անույ, Բազմայրի եւ Մարմաշինու (Ֆրանսերէն թարգմանությամբ հանդերձ), Պարիս, 1931:
79. Դ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, Սիսական, Վենետիկ, 1893, Կամենից, Վենետիկ, 1896 և այլն:
80. Սիսական, էջ Ը:
81. Նույն տեղում:
82. Դ. Մանանդյան, Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 3, Երևան, 1952, էջ 161–162, 176, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 7:
83. Պ. Մ. Մուրադյան, Ն. Մառը և հայ-վրացական բանասիրությունը. «Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968, էջ 66:
84. Զր. Աճառյանի կազմած «Հայարձանը» ձեռագիր վիճակում գտնվում է մեծ լեզվաբանի արխիվում: Հույսեր կան, որ այն առաջիկայում տպագրվելու է:
85. Կարապետ Կոստանեան, Վիմական տարեգիր. Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, ՍՊԲ, 1913:
86. Н. Я. Марр, Ани—столица Армении. Стен Братская помощь—пострадавшим армянам Турции, М., 1898. с. 198.
87. Ս. Բարխուդարյան, Ն. Մառը և վիմագրությունը. «Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը», էջ 41:
88. Н. Я. Марр, Новые материалы по армянской эпиграфике. “Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества”, т. УШ, вып. I—II, СПб, 1893; Ани—столица Армении. “Братская помощь пострадавшим армянам Турции, М., 1898, с. 198, Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М.”, 1934; О ктиторийской надписи Текорского храма. “Христианский Восток”, т. Ш, вып. I, с.56—71.
89. Октябрина Баликян, Клавдия Пескарева, (Л.). Докладные записки Н. Я. Марра об армянской и грузинской эпиграфике (1903—1904 гг.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1984, N. 3, էջ 39—50:
90. О. Баликян, К. Пескарова, նշվ. աշխ., էջ 39—40:
91. Նույն տեղում, էջ 40:
92. Նույն տեղում, էջ 40, 45:

93. Դիվան հայ վիճագրության, պրակ I, կազմեց Յ.Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ V: Ընդգծումը մերն է Գ. Գ.:
94. Դ, I, էջ VII:
95. Դ, I, էջ XXIII:
96. տես История древнего Рима, М., 1971, с. 457.
97. Նույն երևույթը տեսնում ենք նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս:
98. Այդ որոշմամբ վերաբացվեց վիճագրության բաժինը:
99. Դ, I, էջ XII–XIII:
100. Ա. Քալանթար, Երկու սեպագիր արձանագրություն, «Օրագիր» 1927 թ. N.3, Նորագյուտ խալիդերեն սեպագիր արձանագրություն՝ գտնված Ջանֆիդա գյուղում, «Օրագիր» 1928, N.4:
101. Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Երևան, 1931, էջ 11:
102. Նույն տեղում:
103. Նույն տեղում, էջ 9:
104. «Revue...», էջ 43–45:
105. Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, էջ 13, 4–րդ կետ:
106. И.А.Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с.41.
107. Յ. Մելքոնյան, Գ. Սարգսյան, Աշխարհբեկ Քալանթարը վիճագրագետ, «Գարուն» ամսագիր, 1998, N.1, էջ 81–84:
108. Բ. Ն. Առաքելյան, Աշխարհբեկ Քալանթար, ՊԲՀ, 1984, N.3, էջ 3–6:
109. Ashkarbek Kalantar, The mediaval inscriptions of Vanstan, Armenia, prepared for publication by Husik Melkonian and Gagik Sarkissian, Paris, 1999.
110. Դ, I, էջ XXI:
111. Տես նաև Տեկոռի տաճարի 5–րդ դարի արձանագրությունը և Մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառածևերը, ՊԲՀ, 1962, N.2:
112. Ս. Ա. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների հնչյունաբանություն (10–14–րդ դդ.), Երևան, 1973, Վիճական արձանագրությունների բանաբանություն, Երևան, 1978 և այլն:
113. Պ. Ս. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977, Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети, Ереван, 1985. Тбилиси, Ереван, 1988.
114. П. М. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари, «Известия АН Арм. ССР (общ. науки). 1968, N2, с. 55–76.
115. Gabriella Uluhogian, Silloge della epigrafi Armene di S. Stefano di Giulfra, «Ricerche sull'architettura Armenia, 22, Milano», Gennaio, 1981.
116. Նույն տեղում, էջ 129–146:
117. Նույն տեղում, աղյուսակ IV, լուսանկ. 20, աղյուսակ VIII, լուսանկ. 45–50:
118. Դ, VII, էջ 223:
119. Դ, III, 23, 58, 91, 165, Դ, IV, 52, 53, 58, 59, 76, 94, 105, 136, 146, 184, 185, Դ, V, 19, 35, 119, 212 և այլն:

120. Դ, I, տախտակ 6, 17, 22–25:
121. Դ, III, 133:
122. Ա.Գ.Աբրահամյանը, ապա նաև Ս.Սաղումյանը տարբերակում են այսպես կոչված պարագիտային համառոտագրությունը, ընդ որում ծոցագիրը, կափարիչածևը, կենգուրատիպը (Ս.Սաղումյան, Համառոտագրությունը..., էջ 74–75): Կարծում ենք, դրանք պարզապես գրչախաղեր են և առանձին դասակարգման համար հիմք չեն կարող ծառայել:
123. Համառոտագրությունը կիրառվել է բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների գրավոր աղբյուրներում (տես E.В.Федорова, նշվ. աշխ., էջ 63–67):
124. Կ.Ղաֆադարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939:
125. Ս.Սաղումյան, Համառոտագրությունը հայ վիճագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1978, N.4, էջ 66:
126. Կ.Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 149:
127. Ս.Սաղումյան, Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, N.3 էջ 73:
128. Դ, V, 49, 165, 231, 238:
129. Եվգ. Մուշեղյան, Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ I, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան, 1964, էջ 60, 78:
130. Դ, IV, 293:
131. Դ, I, 1, Դ, III, 96:
132. Դ, II, 37:
133. Դ, III, 93:
134. Դ, I, 1:
135. Դ, III, 96:
136. Դ, III, 32, 100, Դ, IV, 323:
137. Դ, I, 22:
138. Դ, I, 24, 30:
139. Դ, III, 241:
140. Նույն տեղում:
141. Դ, II, 56:
142. Դ, II, 57, Դ, IV, 179:
143. Դ, II, 57:
144. Նույն տեղում:
145. Նույն տեղում:
146. Վարդապետ բառը հանդես է գալիս առավելապես ՎԴ կամ ՎՃ հապավումներով (Դ, III, 53, 54, 58, 60, 79, 93), սակայն ՎԴ երբեմն ընթերցվում է Վարդան (Դ, III, 60):
147. Դ, II, 57:
148. Դ, V, 46:
149. Դ, II, 58:

150. Դ, II, 59, Դ, V, 237:
 151. Դ, IV, 352, Դ, VI, 197:
 152. Դ, II, 65, Դ, VI, 197:
 153. Դ, VI, 197:
 154. Դ, II, 69:
 155. Դ, II, 70:
 156. Դ, II, 72:
 157. G.Uluhogian, ԳՂՎ. աշխ., էջ 62:
 158. Նույն տեղում, էջ 69:
 159. Դ, II, 73:
 160. Դ, VI, 35–36:
 161. Դ, VI, 82:
 162. Դ, VI, 179:
 163. Դ, VI, 91:
 164. Դ, VI, 92:
 165. Դ, VI, 84, 180:
 166. Դ, II, 64:
 167. Դ, III, 88, 89, 114:
 168. Դ, VII, 157:
 169. Մանրամասն տես Ս.Ա.Ավագյան, Վիճակալի արձանագրությունների հնչյունաբանություն (10–14–րդ դդ.), Երևան, 1973, էջ 357–363:
 170. Դ, II, 61:
 171. Դ, I, 68:
 172. Դ, IV, 336, 337:
 173. Դ, II, 52:
 174. Դ, IV, 126:
 175. Դ, IV, 124:
 176. Դ, III, 68:
 177. Դ, II, 27:
 178. Դ, I, 35:
 179. Դ, II, 31:
 180. Դ, I, 62:
 181. Դ, I, 62:
 182. Դ, I, 33, 57, Դ, II, 25, Դ, IV, 14:
 183. Դ, II, 40, Դ, IV, 96, 339:
 184. Դ, II, 52:
 185. Դ, II, 91, Դ, III, 101, Դ, VI, 212:
 186. Դ, III, 25, 30, 59, 185, Դ, IV, 189, 334:
 187. G.Uluhogian, ԳՂՎ. աշխ., էջ 145:
 188. Դ, II, 32:
 189. Դ, I, 3, Դ, 2, 63, Դ, VI, 33, 53, 78, 221:
 190. Դ, II, 34:

191. Դ, II, 59, 80, 135, 142 և այլն:
 192. Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ դասական գրաբարին գրիչները երբեմն խառնում էին «խոսակցական կենդանի բարբառների բազմաթիվ տարրեր» (տես Ս.Ավագյան, Ի հանգող անձնանունների սեռական–տրական հոլովների կազմությունը Ժ–ԺԳ դարերի վիճակալի արձանագրություններում «Ն.Մառը և հայագիտության հարցերը», էջ 132):
 193. Մարմով (մարմնով) բարբառային ձևը հանդիպում է նաև Վանստանի վիճակալի արձանագրություններում (տես Ashkharbek Kalantar, ԳՂՎ. աշխ., էջ 61):
 194. Դ II, 64:
 195. Զ.Դ.Փափագյան, Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճակալի արձանագրությունը, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1985, N.5, էջ 75–78: Հմմտ. Մակար Եպս. Բարխուդարյան, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, «Գանձասար» հրատ., 1999, էջ 199, տես նաև Դ, V, էջ 180–181, 215, 237:
 196. Խոսքը երբեմնի հայաբնակ Յալովեց քաղաքի մասին է: 1947 թ. կոչվում է Յաբլունովկա (Ուկրաինայի Տեռնոպոլի մարզի Բուչաչի շրջանում):
 197. Ղարաբաղյան արձանագրություններում կողայգից (Դ. V, 157):
 198. Դ, VII, 157:
 199. Դ, VII, 34:
 200. Դ, III, 185:
 201. Դ, VII, 25:
 202. Դ, VII, 25:
 203. Դ, VIII, 115:
 204. Դ, VII, 110:
 205. Դ, IV, 156:
 206. Դ, IV, 245:
 207. G. Uluhogian, ԳՂՎ. աշխ., էջ 120:
 208. Դ, III, 225:
 209. Դ, II, 123, Դ, IV, 29, 75:
 210. Դ, III, 232–233, 238, 244:
 211. Դ, IV, 19:
 212. Գր. Ս.Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1970, N.10, էջ 90:
 213. Նույն տեղում:
 214. Նույն տեղում:
 215. Դ, I, 14, 16, 32, 33, 56;
 216. Դ, I, 28:
 217. Դ, I, 44–46, 48, 49:
 218. Դ, I, 24:
 219. Դ, I, 23:
 220. Դ, I, 65:

221. Գ. Գոլսեփյան, Խաղբակյանք, հ.1, էջ 158:
222. Զր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 1962, էջ 223:
223. Նույն տեղում, էջ 352, տես նաև՝ Ստ. Օրբեյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 297–298:
224. Դ, III, 86, 228, 230, 236:
225. Դ, III, 17:
226. Դ, III, 22:
227. Դ, III, 25:
228. Դ, III, 31:
229. Դ, IV, 52:
230. Դ, IV, 54:
231. Դ, VI, 17:
232. Դ, VIII, 180:
233. Դ, VIII, 115:
234. Դ, VIII, 21:
235. Դ, VIII, 185:
236. Դ, VII, 126:
237. Դ, VII, 126:
238. Դ, VIII, 33, 178, 179:
239. Լ.Խաչիկյան, Հայերը Հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի», N 13, Երևան, 1980, էջ 71, 199:
240. Դ, VII, 180:
241. Դ, VII, 166–167:
242. Դ, VII, 13, 14:
243. Դ, VII, 167:
244. Դ, VII, 14:
245. Դ, VII, 228:
246. Դ, VII, 289:
247. Դ, VII, 308:
248. Դ, VII, 309:
249. Դ, VII, 144:
250. Դ, VII, 88:
251. Դ, VII, 225:
252. Դ, VII, 71:
253. Դ, VII, 92:
254. Դ, VII, 135:
255. Դ, VII, 128:
256. Դ, VII, 39:
257. Դ, VII, 42:
258. Դ, VII, 68:
259. Դ, VII, 45:

260. Դ, VII, 58:
261. Դ, VII, 39:
262. Դ, V, 88–89:
263. Դ, VII, 25:
264. Դ, VIII, 18, 20, 22, 31–32, 33, 34–35, 36–37, 38, 39–41, 47–49, 83–84, 86–87, 91, 94:
265. Դ, VII, 139:
266. Դ, VIII, 36:
267. Դ, VII, 138: Տես նաև Ռ.Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ.1, Երևան, 1963, էջ 213:
268. Դ, V, 65:
269. Դ, V, 89, 149, 150, 178, 227–228, 238:
270. Այս տողը դուրս է մնացել վերծանության գրչագրից:
271. Դ, VI, 205:
272. Դ, II, 25:
273. Նովել, Հազար ու մի վիմագիր բանաստեղծություններ, Երևան, 1999, էջ 5:
274. Ա.Գ.Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 59:
275. Նույն տեղում, էջ 72:
276. Նույն տեղում, էջ 77:
277. Նույն տեղում:
278. Կ.Ղաֆադարյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939: Ա.Քոլանջյան, Նորահայտ պատահիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու թղթի մի գրչագրից, «Բանբեր Մատենադարանի», 1960, N.5:
279. Գ. Գոլսեփյան, Հայոց գրի գլխավոր տեսակները, «Տարագ», 1912, N 10, էջ 168–172:
280. Կ.Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952, էջ 247:
281. Նույն տեղում, տես նաև Հ.Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրայ, Վիեննա, 1887:
282. Կ.Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 247:
283. Նույն տեղում, էջ 249:
284. Ստ. Տ. Մելիք–Բախշյան, Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987, էջ 36:
285. Նույն տեղում, էջ 53, 61:
286. Նույն տեղում, էջ 132:
287. Դ, II, 31:
288. Դ, III, 240:
289. Դ, VII, 103:
290. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 119–120:
291. Դ, III, 237:
292. Դ, III, 243:
293. Դ, III, 49:

294. Դ, IV, 261:
 295. Դ, II, 67, 68, 118, 190:
 296. Դ, III, 144–145:
 297. Դ, II, 25, 102, Դ, IV, 303:
 298. Կ.Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 244:
 299. Նույն տեղում, էջ 245:
 300. Նույն տեղում:
 301. Նույն տեղում:
 302. Կ.Ղաֆադարյան, Հաղբատ, երևան, 1963, էջ 182–187:
 303. Նույն տեղում, էջ 182:
 304. Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջեր 141, 142, 143, 172, 173:
 305. Դ, VI, 59:
 306. Գր. Ս. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 207:
 307. Նույն տեղում:
 308. Ջոքանչ բառի առաջին հիշատակությունը վիճաբերում:
 309. Գր. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 207:
 310. Դ, III, 236:
 311. Դ, VIII, 17:
 312. Դ, VII, 137:
 313. Դ, VII, 289:
 314. Դ, VII, 289:
 315. Դ, VIII, 94:
 316. Դ, VIII, 98:
 317. Դ, VII, 133: Տես նաև էջ 146:
 318. Դ, VII, 220–221:
 319. 1971 N.2, էջ 20–22:
 320. “Известия на народния музей—Варна”, 1976, “Известия на народния музей—Шумен, книга IV, 1967. Այստեղ նույնպես տպագրված են բուլղարերեն թարգմանությամբ:
 321. Դ, II, 23–24:
 322. Դ, II, 125:
 323. Դ, III, 58, 73, 85, 212, Դ, IV, 88:
 324. Ա.Ա.Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV–XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 193–201:
 325. Գ.Ս.Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները:
 326. Դ, IV, 93: Բնագրում սխալմամբ գրված է 888, կարդալ 898:
 327. Դ, IV, 299:
 328. Տես Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 185–187, Դ, II, 78:

329. Դ, II, 78:
 330. Դ, VII, 103:
 331. Դ, VII, 195:
 332. Դ, VII, 23, 118, 280:
 333. Դ, VII, 222, 316:
 334. Դ, V, 26, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 102, 164, 198–199, 241, 268, Դ, VI, 27, 37, 54, 61, 196, 210 և այլն:
 335. Դ, III, 218:
 336. Դ, III, 51:
 337. Դ, IV, 124:
 338. Դ, III, 80, 82, 86, 98, Դ, V, 133, Դ, VI, 34:
 339. Դ, III, 78, 79, 81, 82, Դ, VI, 40, 184:
 340. Դ, III, 80, Դ, V, 106:
 341. Դ, V, 206:
 342. Դ, III, 79, 81, 213:
 343. Դ, III, 220, Դ, VI, 68, Հաղբատ, 212:
 344. Դ, III, 213, Հաղբատ, 196, 208, 209, 220, 231:
 345. Դ, III, 79, 84, 158, 217, Դ, V, 127, 133, 134, 196, 264, Դ, VI, 29, 42, 58, 90–91, 126, 178, 179, 185, 186, 188, 192, Հաղբատ, 201, 229:
 346. Դ, III, 213, Դ, VI, 37, 180, Հաղբատ, 205, 220 և այլն:
 347. Կուղպակ–խանութները նաև արհեստանոցներ էին, ուր վաճառվում էին այդտեղ արտադրված ապրանքները, այսինքն՝ կուղպակի տերը և՛ արտադրող էր, և՛ վաճառող:
 348. Դ, III, 52, 238, 239:
 349. Դ, III, 56:
 350. Դ, VI, 31–33, 35, 38, 39, 41, 43, 54, 161, 179, 180, 182–184, 191:
 351. Դ, III, 234, արձ. 765:
 352. Նույն տեղում:
 353. Դ, III, 216:
 354. Դ, III, 55, 176, 214, 224, 234–235, Դ, VI, 9, 34, 42, 70:
 355. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 151–152:
 356. Նույն տեղում, էջ 157–158, 159:
 357. Գր. Ս. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 209–215:
 358. Նույն տեղում:
 359. Դ, III, 88, 246:
 360. Դ, IV, 126:
 361. Նույն տեղում:
 362. Դ, I, էջ 1:
 363. Դ, I, էջ 3:
 364. Դ, I, 14, 16, 18, 22–24:
 365. Դ, I, 27:
 366. Դ, I, 28:

367. Նույն տեղում:
 368. Դ, I, 30:
 369. Դ, I, 37, տես նաև՝ Դ, IV, 267:
 370. Դ, I, 39, Դ, II, 97, 109:
 371. Դ, I, 48, Դ, II, 27:
 372. Դ, III, 69, 76:
 373. Դ, VII, 62:
 374. Բ Թուրք Պողոսի առ Կորնթացիս, ԺԱ, 15:
 375. Դ, VII, 75:
 376. Դ, III, 215–216:
 377. Դ, VII, 75:
 378. Դ, VII, 124:
 379. Դ, VII, 125:
 380. Դ, VIII, 18:
 381. Դ, VIII, 93:
 382. Դ, III, 107:
 383. Դ, III, 108:
 384. Դ, VIII, 39:
 385. Դ, VII, 124:
 386. Դ, VIII, 20, 38, 39, 45, 178, 181:
 387. Դ, VIII, 30:
 388. Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ, էջ 5:
 389. Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 405–409.
 390. Դ, IV, էջ 334:
 391. Գ. Հովսեփյան, Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ, էջ 176:
 392. Գր. Մ. Գրիգորյան, Կրեմլի Ձինապալատի հայերեն արձանագրությունները, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1982, N. 8, էջ 81, տես նաև՝ Դ, VIII, 51:
 393. Գր. Մ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 83, տես նաև՝ Դ, VIII, 51:
 394. Դ, IV, 52:
 395. Դ, III, 46:
 396. Դ, VII, 223:
 397. Ashkharbek Kalantar, նշվ. աշխ., էջ 61:
 398. Դ, III, 152:
 399. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 64:
 400. Նույն տեղում, էջ 55:
 401. Նույն տեղում:
 402. Դ, VII, 24:
 403. Դ, III, 162, Դ, VII, 71:
 404. Դ, III, 103:
 405. Վրաց քրոնիկոնով տրված թվականին ավելացնում ենք 780 (տես՝ Ա. Գ. Արրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 129):
 406. Դ, II, 28:

407. Նույն տեղում:
 408. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 97:
 409. Կ. Ղաֆադարյան, Տեկոթի տաճարի 5–րդ դարի արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1962, N.2, 15 43:
 410. Դ, VII, 320, տես նաև՝ էջ 223:
 411. Դ, VII, 103:
 412. Դ, VII, 105:
 413. Գր. Մ. Գրիգորյան, Կրեմլի Ձինապալատի հայերեն արձանագրությունները, էջ 85:
 414. Դ, VII, 121, 139:
 415. Ի. Ա. Օրբելի, Надпись 631 года о построении Багаранской церкви, “Избранные труды”, с. 393.
 416. Ի. Ա. Օրբելի, Багаванская надпись 639 года., “Избранные труды”, с. 372–390, 419–420:
 417. Նույն տեղում:
 418. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 83:
 419. Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 187:
 420. Սատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 53–54:
 421. Է. Փ. Карский, Славянская Кирилловская палеография, Л. 1928, с. 253.
 422. Պ. Մուրադյան, Եղվարդի ծածկագիր արձանագրությունը, «Երևանի համալսարան», 1974, N.1, էջ 36–39, նույնի Պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրության արդյունքները. «Երևանի համալսարան» 1976, N.1, էջ 47–52:
 423. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայկական ծածկագրություն, Երևան, 1978:
 424. Նույն տեղում, էջ 7: Տես նաև էջ 10:
 425. Կ. Ղաֆադարյան, Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, հմմտ. Եվգ. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., էջ 49:
 426. Կ. Ղաֆադարյան, Երևան. Միջնադարյան հուշարձաններ և վիճակն արձանագրություններ, Երևան, 1975, էջ 190–191:
 427. Ա. Սաղումյան, Ծածկագրությունը և զարդագրությունը հայ վիճագրերում, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1979, N.9, էջ 62:
 428. Ա. Գ. Արրահամյան, Ա, Ն. Շահինյան, Արծվանիկի հայերեն նորահայտ ծածկագիրը և նրա վերծանությունը, ՊԲՀ, 1975, N.3, էջ 113–125:
 429. Դ, VII, 108:
 430. Դ, VII, 89: Տես նաև՝ Ա. Սաղումյան, Ծածկագրությունը..., էջ 65:
 431. Դ, VII, Նույն տեղում:
 432. Դ, VIII, 79:
 433. Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 218, արձ. 106:
 434. Ա. Տ. Սաղումյան, Ծածկագրությունը..., էջ 61:
 435. Ա. Եպ. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի Արքոց Յակոբեանց վանքի, Երուսաղեմ, 1948, էջ 334:
 436. Ա. Գ. Արրահամյան, Հայկական ծածկագրություն, էջ 9:

437. Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:
438. Ստ. Մնացականյան, միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցեր և քարգործ վարպետների նշանագրերը, ՊԲՀ, 1958, N.3:
439. Ա. Մովսիսյան, Վանի թագավորության մեհենագրությունը, էջ 19:
440. Նույն տեղում, էջ 21, նկ. 10:
441. Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, էջ 101:
442. К. Оганесян, Зодчий Трдат, Ереван, 1951.
443. Թովմա Արծրունի և անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1985, էջ 461-464:
444. Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, էջ 34:
445. Նույն տեղում, էջ 46-51:
446. Նույն տեղում, էջ 62-75:
447. Նույն տեղում, էջ 78-86:
448. Դ, IV, 32, 37, 47, 237:
449. Դ, III, 18:
450. Դ, VII, 94:
451. Դ, VII, 36:
452. Դ, VII, 46:
453. Դ, IV, 41:
454. Դ, IV, 38:
455. Դ, IV, 16:
456. Դ, III, 31, Դ, IV, 236:
457. Դ, III, 180:
458. Դ, VII, 83:
459. Դ, VII, 23:
460. Դ, VII, 280:
461. Դ, VII, 116:
462. Դ, II, 86, 92, 94, Դ, IV, 282, Դ, VII, 44 և այլն:
463. A. Sadurska, Archeologia i epigrafica, «Meander», Warszawa, 1957, N.7-8:
464. Պատմական արժեք ներկայացնող հնագույն և միջնադարյան արձանագրությունները, որոնք տեղահանված են կամ դրանց նախկին տեղն անհայտ է, պահվում են քարեդարաններում և թանգարաններում: Ամենահարուստ քարեդարանը գտնվում է Վատիկանում (Galleria lapidaria), որն ունի ավելի քան 5000 վիճագրված ցուցանմուշներ:
465. Դ, VII, 14:
466. Դ, VII, 47: Տես նաև՝ էջ 76-77, 81-82:
467. Դ, VII, 165-221:
468. Դ, VIII 135-155:

469. Նույն տեղում:

470. Դրիմից տեղափոխված մի շարք խաչքարեր այժմ պահպանվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:
Հայ գաղթավայրերի, մասնավորապես Ռուսաստանի՝ ընդ որում Թաթարստանի, Ուկրաինայի (Ներառյալ Դրիմը), Մոլդովայի և այլ տարածքների հայկական վիճագրերի մասին ուշագրավ աշխատություններ ու հոդվածներ են գրվել ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն, լեհերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973
- Ավագյան Ս. Ա., Վիճակահան արձանագրությունների հնչյունաբանություն, (X-XIV դդ.), Երևան, 1973
- Բժշկյան Ս., ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830
- Գևորգյան Ս., Հայ վիճագիր բանաստեղծությունը, Երևան, 1989
- Գրիգորյան Գր. Մ., Կրեմլի Ձինապալատի հայերեն արձանագրությունները, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1982, N.8
- Գրիգորյան Գր., Արցախի և Սյունիքի վիճակահան արձանագրությունների պատմագիտական նշանակությունը, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1990, N.1 (ռուս.)
- Դիվան հայ վիճագրության, I-VIII պրակներ, Երևան, 1960-1999
- Կոստանյան Կ., Վիճակահան տարեգիր. Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1913
- Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939
- Մելիք-Բախշյան Ստ. Ս., Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987
- Մուրադյան Պ. Մ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977
- Սաղունյան Ս. Ս., Փակագրությունը հայ վիճագրության մեջ, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1980, N.3

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աբեղյան Ս., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Երևա՛ր 1946
- Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973
- Աբրահամյան Ա. Գ., Շահինյան Ա. Ն., Արծվանիկի հայերեն նորահայտ ծածկագիրը և նրա վերծանությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1975, N.3
- Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881
- Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885
- Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890
- Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893
- Ալիշան Ղ., Կամենից, Վենետիկ, 1896
- Աճառյան Հր., Հայոց գրերը, Վիեննա, 1927
- Աճառյան Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի. Ներածություն, Երևան, 1955
- Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 1962
- Առաքելյան Բ. Ն., Լատինական արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, N.4
- Առաքելյան Բ. Ն., Աշխարհբեկ Քալանթար, ՊԲՀ, 1984, N.3
- Ավագյան Ս. Ա., Ի հանգող անձնանունների սեռական-տրական հոլովների կազմությունը ժ-ժԳ դարերի վիճակն արձանագրություններում. «Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968
- Ավագյան Ս. Ա., Վիճակն արձանագրությունների հնչյունաբանություն (10-14-րդ դդ.), Երևան, 1973
- Ավագյան Ս. Ա., Վիճակն արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978
- Բասմաջեան Կ. Յ., Մեր հնութիւնները. Հողվածաշար, պրակ 4, Փարիզ, 1900
- Բասմաջեան Կ. Յ., Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի և Մարմաշինու, Պարիս, 1931
- Բարխուդարյան Մ., Աղվանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999
- Բարխուդարյան Ս. Գ., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963
- Բժշկյան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830
- Գրիգորյան Գր. Ս., Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1970, N.10
- Գրիգորյան Գր. Ս., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981

- Գրիգորյան Գր. Ս., Կրեմլի Ձինապալատի հայերեն արձանագրությունները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1982, N.8
- Գևորգյան Ս., Հայ վիճագիր բանաստեղծությունը, Երևան, 1989
- «Ղիվան հայ վիճագրության» մատենաշար՝
- Պրակ I, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966
- Պրակ II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960
- Պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967
- Պրակ IV, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973
- Պրակ V, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982
- Պրակ VI, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան և Հռ. Մ. Ջանփուլադյան, Երևան, 1977
- Պրակ VII, կազմեց Գր. Ս., Գրիգորյան, Երևան, 1996
- Պրակ VIII, կազմեց Գր. Մ. Գրիգորյան, Երևան, 1999
- Եղիշեի Վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957
- Թորամանյան Ա. Խ., Մոլդովայի հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1986
- Իսրայելյան Մ. Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971
- Խաչիկյան Լ. Ս., Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի», N.13, Երևան, 1980
- Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970
- Կոստանյան Կ., Վիճակն տարեգիր, Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1913
- Հարությունյան Իս., Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892
- Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, տես նաև Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր թարգմանեաց Ձենոբ Գլակ Ասորի, Բտպագրութիւն, Վենետիկ, 1889
- Հովսեփյան Գ., Հայոց գրի գլխավոր տեսակները, «Տարագ», 1912, N.10
- Հովսեփյան Գ., Քարտեզ հայ հնագրութեան, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913 և առանձին գրքով
- Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, մասն Բ, Երուսաղեմ, 1942, մասն Գ, Նյու-Յորք, 1942/43
- Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939
- Ղաֆադարյան Կ. Գ., Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945
- Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948
- Ղաֆադարյան Կ. Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները
Երևան, 1957

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Տեկորի տաճարի 5-րդ դարի արձանագրությունը,
«Պատմա-բանասիրական հանդես» 1962, N.2

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հաղբատ, Երևան, 1963

Ղաֆադարյան Կ. Գ., Երևան. Միջնադարյան հուշարձանները և վիմա-
կան արձանագրությունները, Երևան, 1975

Մանանդյան Հ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հե-
թանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946

Մանանդյան Հ., Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լու-
սաբանությամբ, Երևան, 1946

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.
3, Երևան, 1952, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960

Մանուչարյան Ա., Քննություն IV-XI դարերի շինարարական վկայագրե-
րի, Երևան, 1977

Մարտիրոսյան Հ. Ա., Իսրայելյան Հ. Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատ-
կերները, Երևան, 1971

Մարտիրոսյան Հ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը,
Երևան, 1973

Մելիք-Բաշխյան Ստ. Ս., Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987

Մնացականյան Ստ., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի
կազմակերպման մի քանի հարցեր ու քարոզործ վարպետների նշա-
նագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, N.3

Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1999

Մովսիսյան Ա. Ե., Հնագույն պետությունը Հայաստանում՝ Արատտա,
Երևան, 1992

Մովսիսյան Ա. Ե., Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորու-
թյան մեհենագրությունը, Երևան, 1998

Մուշեղյան Եվգ., Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածու-
ների. պրակ 1-ին, Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան,
1964

Մուրադյան Պ. Մ., Ն. Մառը և հայ-վրացական բանասիրությունը. «Ն.
Մառը և հայագիտության հարցերը», Երևան, 1968

Մուրադյան Պ. Մ., Եղվարդի ծածկագիր արձանագրությունը, «Երևանի
համալսարան» 1974, N.1

Մուրադյան Պ. Մ., Պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրության արդյունքները,
«Երևանի համալսարան», 1976, N1

Մուրադյան Պ. Մ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. Աղ-
բյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977

Նովել (որդի Հովակիմի Լևոն Սողոմոնյան), Հազար ու մի վիմագիր բա-
նաստեղծություններ, Երևան, 1999

Շահագիզ Երվ., Նոր Նախիջևանը և Նոր Նախիջևանցիք, «Ազգագրա-
կան Հանդես» գիրք 6 և 7, Թիֆլիս, 1901, 1903

Շահխաթունեանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գա-
լառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842

Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. 1, Երևան, 1985

Պատկանյան Ռաֆ., Երկերի ժողովածու, հ. 1-ին, Երևան, 1963

Ջալալյան Ս., Գննապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփ-
ղիս, 1842, մասն Բ, Տփղիս, 1858

Ջանիուղայան Հռ. Մ., Վուլգայի ափերին հայտնաբերված հայկական
արձանագրությունները, «Բանբեր Սատենադարանի», 1973, N.11

Սաղունյան Ս. Ս., Համառոտագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրա-
բեր հաս. գիտ.», 1978, N.4

Սաղունյան Ս. Ս., Ծածկագրությունը և զարդագրությունը հայ վիմագրե-
րում, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1979, N.9

Սաղունյան Ս. Ս., Փակագրությունը հայ վիմագրության մեջ, «Լրաբեր
հաս. գիտ.», 1980, N.3

Սարգսյան Գ. Խ., Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջ, ԳԱ «Տե-
ղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, N.3

Սարդարյան Ա., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում,
Երևան, 1967

Սեդրակեան Ար., Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղար-
շապատ, 1872

Սմբատեանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղար-
շապատ, 1895

Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջա-
կայից նորա, Տփղիս, 1904

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մ., 1861

Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, նե-
րածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան,
1986

Տաշյան Հ., Ակնարկ մը հայ հնագրության վրայ, Վիեննա, 1887

Փափազյան Հ. Դ., Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր ար-
ձանագրությունը, ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1985, N.5

Քալանթար Ա., Երկու սեպագիր արձանագրություն, «Օրագիր», 1927,
N.3

Քալանթար Ա., Նորագյուտ խալդերեն սեպագիր արձանագրություն՝
գտնված Ջանֆիդա գյուղում, «Օրագիր», 1928, N.3

НА РУССКОМ И ДРУГИХ ЯЗЫКАХ

- Абдуллин И., Армяно—кипчакская эпитафия, Казань, 1972
- Айвазовский Г., Армянские надписи, находящиеся на юге России. “Записки Одесского общества истории и древностей”, т. VI, Одесса, 1867
- Бабков И. И., Водоснабжение армянского монастыря XV века в Двужакорной бухте (К истории древних водопроводов в Крыму). “Известия гос. географического общества”, 1939, М.VII
- Бабков И. И., Древнеармянская надпись феодосийского музея (в выше-названном журнале М.VII)
- Броссе М., Об армянских надписях в Болгарах. “Известия императорского археологического общества”, т. II, СПб, 1861
- Блумфилд Л., Язык. Перевод с английского, М., 1968
- Гельб И. В., Опыт изучения письма, М., 1982
- Генрики Г., Греческая эпитафия, Одесса, 1892
- Высоцкий С. А., Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. I, Киев, 1966, вып. II, Киев, 1976
- Григорян Г. М., Новонайденные надписи Ваанаванка. “Историко—филологический журнал АН Арм. ССР”, 1972, М.1
- Григорян Г. М., Армянские надписи св. Софии. “Вестник общественных наук АН Арм. ССР”, 1979, М.4
- Григорян Г. М., Историографическое значение армянских лапидарных надписей Арцаха и Сюника “Вестник общ. наук АН Арм. ССР”, 1990, М.1
- История Древнего Рима, М., 1971
- История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963
- Каковкин А. Я., Новый памятник армянской эпитафии, “Историко—филологический журнал АН Арм. ССР”, 1983, М.1
- Карский Е. Ф., Славянская кирилловская палеография, Л., 1978
- Крикун Е., Архитектурные памятники Крыма, Симферополь, 1977
- Кучук—Иоаннесов Х., Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах юго—западной Руси и в Крыму, М., 1892
- Латишев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб, 1880
- Латишев В. В., Древние греческие и латинские надписи северного побережья Понта Эвксинского т. I—II, СПб, 1885, 1916, т. IV, 1901
- Манандян Я., Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни. “Известия АН Арм. ССР”, (общ. науки) 1951, М.4
- Марр Н. Я., Новые материалы по армянской эпитафии. “Записки Восточного отделения императорского русского археологического обще-

- ства”, т. УШ, вып. I—II, СПб, 1893
- Марр Н. Я., О ктиторской надписи Текорского храма. “Христианский Восток”, т. III, вып. I, 1914
- Марр Н. Я., Ани—столица Армении. В кн.: “Братская помощь пострадавшим армянам Турции”, М., 1898
- Марр Н. Я., Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, М.—Л., 1934
- Мединцева А. А., Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV вв., М., 1978
- Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960
- Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, II, “Вестник древней истории”, 1971, М.3
- Меликсет—Беков Л. М., Армянские древности в Аккермане (Бессарабии) Тифлис, 1911
- Меликсет—Беков Л. М., Старинные армянские надписи в музее Общества истории и древностей в Одессе, Тифлис, 1912
- Миллер Б. М., Об армянских надписях в Болгарах и Казани. “Известия Российской академии истории и материальной культуры”, т. IV, Л., 1925
- Мурадян П. М., Армянская надпись храма Джвари. “Известия АН Арм. ССР”, (общ. науки), 1968, М.2
- Мурадян П. М., Армянская эпитафия Грузии: Картли и Кахети, Ереван, 1985
- Никольский В. М., Клинообразные надписи ванских царей, открытые в пределах России, М., 1898
- Новгородские надписи—граффити. В кн.: Памятники русского языка. Вопросы исследования и издания, М., 1974
- Новосадский Н. И., Греческая эпитафия, ч. I и II. М., 19
- Октябрина Баликян, Клавдия Пескарева (Л.), Докладные записки Н. Я. Марра об армянской и грузинской эпитафии (1903—1904 гг.), “Вестник архивов Армении”, 1984, М.3
- Описание монастырей Ахпатского и Санаинского архимандрита Иоанна Крымского, СПб, 1863
- Орбели И. А., Избранные труды, Ереван, 1963
- Периханян А. Г., Арамейская надпись из Гарни. “Историко—филологический журнал АН Арм. ССР”, 1964, М.3
- Периханян А. Г., Арамейская надпись из Зангезура. “Историко—филологический журнал АН Арм. ССР”, 1965, М.4
- Петровский Ф. А., Латинские эпитафические стихотворения, М., 1962
- Проблемы двуязычия и многоязычия. Сборник статей. М., 1972

- Ростовцев М., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911
- Рыбаков Б. А., Русская эпиграфика X—XIV вв. В кн.: История, фольклор, искусство славянских народов, М., 1963
- Рыбаков Б. А., Русские датированные надписи XI—XIV вв. М., 1964
- Смирнов А. П., Армянская колония города Болгара. «Материалы и исследования по археологии СССР», №61 М., 1958
- Сотникова М. П., Русская эпиграфика в советское время. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. III, Л., 1970
- Тревер К. В., Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., изд. Гос. Эрмитажа, 1949
- Тораманян А. Х., Из истории строительной деятельности армян в Молдавии, М., 1991
- Федорова Е. В., Латинская эпиграфика, М., 1969
- Френк—Каменский, Как научились читать египетские письмена, М., 1922
- Хачатрян А. А., Корпус арабских надписей Армении УШ—XVI вв., вып. I, Ереван, 1987
- Шпилевский С. М., Древние города и другие болгаро—татарские памятники в Казанской губернии, Казань, 1877
- Эмин Н. О., Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881
- Ashkharbek Kalantar, The Mediaeval inscriptions of Vanstan. Armenia, Prepared for publication by Husik Melkonian and Gagik Sarkissian, Paris, 1999
- Barnett R. D., The hieroglyphic writing of Urartu. Anatolian Studies presented to H. G. Guterborck, Istanbul, 1974
- Gabriella Uluhogian, Silloge della epigrafi Armene Di S. Stefano di Giulfa. Ricerca sull'architettura Armenia, 22, Milano, Gennaio, 1981
- Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae cum indicibus XXV ingenio ac cura Iani Gruteri, auspiciis Iosephi Scaligeri et M. Velseri. Heidelbergae, 1603.
- Kajetanowicz, X. D. Katedra ormianska i jej otoczenie, Lwow, 1926
- Konig F. W., Handbush der chaldischen inschriften I—II, Graz, 1957
- Lehmann Haupt G. F., Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910
- Sadok Baracz, Ziwoty slawnych ormian w Polzce, Lwow, 1856,
- Sain—Martin M., Notes Bulgharie journal Asiatique, VII, Paris, 1831
- Skrjinskaja, Inscriptions latines des colonies Genoises en Grimae. «Atti de la sosieta ligure di storia Patria, vol. LVI, Genova, 1928.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դ - Դիվան հայ վիճագրության
 ԴԲՀ - ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի «Պատմա-բանասիրական
 հանդես»
 ИФЖ - «Историко-филологический журнал» АН Армении

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	5
Ներածություն	6
Վիճակագրության առարկան և ուսումնասիրության նպատակը	9
Հայաստանի վիճակագրության սկզբնավորումը	16
Վիճակագրագետ պատմիչներ	17
1. Ստեփանոս Օրբելյան	17
2. Ջաքարիա Քանաքեռցի	20
Հավաքչական աշխատանքները XIX–XX դարերում	21
Հայկական գիտական վիճակագրության սկզբնավորումը	23
և զարգացումը	23
1. Նիկողայոս Մառ	23
2. Հովսեփ Օրբելի	25
3. Գարեգին Հովսեփյան	28
4. Աշխարհբեկ Քալանթար	29
5. Սեդրակ Բարխուդարյան	31
6. Կարո Ղաֆադարյան	32
Վիճակագրերի հավաքչական աշխատանքները Խորհրդային Հայաստանում	35
Վիճակագրերի վերծանության պայմանական նշանները	39
Վերծանության անհրաժեշտ պահանջները	43
Համառոտագրություն (հապավմամբ գրվող բառերը)	44
Կցագրություն	45
Փակագիր	51
Վիճակագրության արձանագրությունների լեզուն	53
Բարբառախառն վիճակագրեր	53
«ԱԲ» երկբարբառի արտասանությունը	56
Անձնանուններն ու ազգանունները (տոհմանունները)	56
վիճակագրություն	56
Հայ վիճակագիր բանաստեղծությունը	58
Վիճակագրերի գրչությունը (գրչագրական տարբերությունները)	61
Արձանագրությունների տեսակներն ըստ բովանդակության	67
1. Հիշատակագրային արձանագրությունները և տոհմանշանները	67
2. Շինարարական արձանագրություններ	72
3. Նվիրատվական արձանագրություններ	74
4. Իրավա–կանոնական արձանագրություններ	75
5. Կրոնա–բարոյախոսական արձանագրություններ	77
Արձանագրությունների թվագրումը	79

Անթվակիր արձանագրություններ	82
Վիճակագրի ծածկագրություն	84
1. Եղբայրագիր ծածկագիր	85
2. Սյունակետագիր ծածկագիր	85
3. Թվագիր ծածկագիր	85
4. Գունարագիր ծածկագիր	86
5. Շրջագիր ծածկագիր	86
6. Փոխարինագիր ծածկագիր	87
7. Արհեստագործական ծածկագիր	87
Քարգործ վարպետները և նրանց պայմանական նշանները	88
Վերծանության տեխնիկական միջոցները	89
Հայ գաղթավայրերի վիճակագրության արձանագրությունները	91
Բնագրերի լուսանկարներ	95
Գրչագրեր	115
Փակագրեր	147
Ծածկագրեր	149
Վերծանություններ	151
Ծանոթագրություններ	181
Հանձնարարվող գրականության ցանկ	197
Օգտագործված գրականության ցանկ	198

**Գրիգոր Մեսրոպի Գրիգորյան
Հայկական վիճագրություն**

**Григор Месропович Григорян
Армянская эпиграфика**

Հրատարակչության գլխ. տնօրեն՝
Հրատարակչության խմբագիր՝

ՍՈՎՐԱՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
ՄԱՇԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Նկարիչ՝
Սրբագրիչ՝
Համակարգչային ձևավորող՝
Կազմի ձևավորող՝

ԱՐԱ ԲԱԴԿԱՍԱՐՅԱՆ
ՆՎԱՐԴ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ
ՆՈՒՆԵ ՄԱԿԱՐՅԱՆ
ՆՈՒՆԵ ԱՐԱԶՅԱՆ

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Թուղթը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84/16
Ծավալը՝ 13 տպ. մանուկ
Տպաքանակը՝ 1000
Գինը՝ պայմանագրային

«ԶԱՆԳԱԿ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Վարդանանց փակուղի 8: Հեռ. 54-89-32
«Զանգակ-97» հրատարակչության տպարան,
E-mail: zangak@arminco.com